

ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ

ТАЈНА ПОЛИЦИЈА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
(политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века)

INSTITUTE OF HISTORY

Sources for Serbian history
Volume 10
History of XIX and XX century
Volume 5

VLADIMIR JOVANOVIĆ

**SECRET POLICE
OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA**
(Political violence and administrative strategies
in 19th century Serbia)

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

Belgrade
2012

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

Извори за српску историју

књига 10

Историја XIX и XX века

књига 5

ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ

**ТАЈНА ПОЛИЦИЈА
КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ**

**(политичко насиље и управљачке стратегије
у Србији 19. века)**

уредник

др Срђан Рудић

директор Историјског института

Београд

2012

рецензентии:
проф. др Радосл Лјушић
проф. др Зоран Мирковић

Објављивање ове књиге финансијски је помогло

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И НАУКЕ
ВЛАДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

САДРЖАЈ



Увод	7
I Почеци службе безбедности у Србији	
Лична власт вожда Карађорђа	11
Самодржавље кнеза Милоша Обреновића	34
Уставобранитељска полицијска држава	58
II Тајна полиција династије Обреновића	
Просвећени апсолутизам Михаила Обреновића	79
Топчидерски атентат и криза самодржавног концепта	98
Династичко-политичка полиција Радивоја Милојковића	117
Државни тероризам у име очувања поретка	139
Закључак	159
Summary	165
Списак извора и литературе	171
Именски регистар	179

ВЛАДИМИР ЈОВАНОВИЋ
ТАЈНА ПОЛИЦИЈА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
(политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века)

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
др Срђан Рудић,
директор Историјског института

Лектура
Емилија Виденовић

Реџистри
Славица Мереник

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Припрема за штампу
Слободан Симић

Идејно решење и припрема корица
Стеван Ћировић

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд
e-mail: office@chigoja.com

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-7743-095-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)(560.02)"1885/1893"(093.2)
32:929 Ристић М.

ВУЧЕТИЋ, Биљана, 1971-

Наша ствар у Османском царству / Биљана Вучетић ; уредник
Срђан Рудић. - Београд : Историјски институт, 2012 (Београд :
Чигоја штампа). - 180 стр. : илустр. ; 25 см. - (Извори за српску
историју ; књ. 10. Историја XIX и XX века ; књ. 5)

На спор. насл. стр.: Our Issue in the Ottoman Empire. - Напомене
и библиографске референце уз текст. - Summary : Our Issue in the
Ottoman Empire. - Регистри.

ISBN 978-86-7743-095-5

- а) Ристић, Михаило Г. (1864-1925) - Историјска грађа
- б) Српско питање - Турска - 1885-1893 - Историјска грађа

COBISS.SR-ID 190333196

УВОД

Грађански рат, револуција и рушење старог монархијског поретка, појаве су којима је обележен почетак епохе модерне, крајем 18. века. Насилни облици политичког отпора режиму наставили су да потресају европски континент и током наредног столећа. Стварање службе државне безбедности, као нарочитог механизма за заштиту поретка, представља зато одлучну реакцију монархије на појаву нових опасности. Агенти и уходе владајућих режима, преплавили су убрзо читав европски простор. Реч је о дуготрајном процесу везаном за историју европског монархизма, као и за кризу те институције којом је било обележено читаво 19. столеће. Тајна полиција као инструмент закулисног политичког деловања, постепено прераста у ефикасан апарат за заштиту државе и самодржавља. Преображај дворске полиције у службу за заштиту политичког поретка, представљао је наредни корак ка настанку савремене установе државне безбедности. Услед наглог пораста политичког екстремизма на прелазу 19. у 20. век, безбедносне структуре и овлаштења тајне полиције надрастају постојеће уставне оквири и угрожавају права грађана.

Као глобалну појаву, настанак политичке полиције могуће је пратити и на простору Балкана. Правац развоја служби безбедности у Србији 19. века, у значајној мери се поклапао са сличним процесима присутним код других европских држава. Стварање неформалних мрежа извршилаца тајних налога владара, окончано је оснивањем специјализованих установа за политичку заштиту укупног поретка. Реч је о дефинисању државног интереса као и опасности које му прете, феномену који је у српском случају отпочео са настанком устаничке државе 1804. године. Наметање личног ауторитета и физичка заштита војда Карађорђа Петровића, представљали су зато нека од прво-разредних политичких питања током Првог српског устанка. Први у низу споменика позитивног права у Србији, познат као *Карађорђево Криминално законик* из 1811. године, понудио је дефиницију појма издаје, шпијунаже и побуне против државе и поретка, као најтежих облика политичког злочина.

Основна начела безбедносне политике била су после 1815. године прилагођена и подвргнута личној власти кнеза Милоша Обреновића. Као и у другим монархијама заснованим на самодржављу, у Кнежевини Србији постојала је снажна веза између посебних интереса

владара и општих одлика државног поретка. У циљу очувања самодржавља, кнез Милош постепено је створио делотворан систем за ухођење сопствених поданика. Документ познат под називом *Протокол кнеза Милоша* из 1825. године, открива читав скуп техника застрашивања и кажњавања његових политичких неистомишљеника. Нешто касније кнез је именовао и свог нарочитог званичника за политички надзор над становништвом Београда, дајући му злокобну титулу – *тајни полицај*. Тајна полиција еуфемизам је који у себи обједињује различите, често сасвим неконвенционалне облике контроле, превенције и кажњавања противљења и отпора постојећем поретку.

Синтагма тајна полиција, која се постепено одомаћила на тлу Кнежевине Србије, била је везана пре за формална обележја него за суштински смисао те службе. За разлику од уочљивих представника униформисане полицијске власти, агенти тајне полиције били су неупадљиви. Како би лакше прикупљали политички осетљиве податке, они су прерушени у свакодневно рухо и одевени попут осталих суграђана. Отуд бројни незванични и описни називи за плаћеника тајне полиције: *повереник*, *достављач*, *ухода* или *потајник*, за оног који уходи, одаје и потајно доставља властима.

Уколико је сам вид тог облика полиције био тајновит и неприметан, њена суштина била је искључиво политичка. Главна сврха тајне полиције заправо је било прибирање политички осетљивих и значајних информација. Ухођење туђе приватности и пријем достава, постали су временом уобичајени облици прикупљања података о политички сумњивим и династички нелојалним грађанима у Србији. Коришћење омражених потказивачких метода као и сузбијање политичких слобода, међутим, слабило је културу рационалног мишљења и престављало увод у нове облике отпора. Нарастање система надзора и умножавање броја полицијских ухода током 19. века, уместо да допринесе заштити династичког поретка, увећавало је личну непопуларност самих монарха. Ипак, подробни подаци који би сведочили о постојању разгранатих мрежа тајне полиције у Србији врло су ретки. Делом, јер се радило о самој суштини политичке власти, о улозима које би остављање сувишних писаних трагова могло озбиљно компромитовати и угрожити.

Оскудност изворне грађе о самом деловању политичке полиције, премошћена је постојањем мноштва правних споменика посвећених том феномену. Међу драгоцене сведочанства о политичкој димензији полицијске државе у Кнежевини Србији, спадају бројни законски прописи који обухватају ту материју. Они нуде прецизне податке о настанку различитих инструмената за заштиту државе и облицима

дискреционе моћи које је власт резервисала за себе. *Зборник закона и уредаба*, почев од године 1835. године, садржи корпус правних лекова против нарушитеља поретка, великих и малих. Темелј борбе против политичког злочина постао је *Казнители законик* из 1860. године, нудећи легалистички оквир бројним механизмима заштите круне од политичког превратништва. Низ законских прописа и допуна издатих наредних деценија 19. века, значајно је обогатио ту област. И сам Устав из 1869, донет убрзо по убиству кнеза Михаила, оставио је довољно простора за деловање полицијске државе и њену потпуну надмоћ над грађанином.

Значајан део података очуван је захваљујући обимним исписима приватних лица. У корисне изворе спадају искази оних који су чинили саме стубове режима, попут дугогодишњих министара полиције Илије Гарашанина, Радивоја Милојковића и Николе Христића. Сем њих, многи од мемоариста били су укључени у рад политичке полиције, нудећи занимљиве инсајдерске детаље. Други су опет повремено страдали као жртве политичких прогона, посматрајући деловање апарата безбедности из сасвим другог угла. Они упућују на трагичне поседице могућих злоупотреба и преувеличавања опасности које наводно прете поретку.

Документа настала радом различитих државних институција, као и пратећа мемоарска грађа, откривају постепен пораст система безбедности и увећање обима његових надлежности. Још значајније је било утапање читаве тајне полиције у апарат извршне власти, средином 19. века. Фамозна тајна полиција, која се кроз изворе тек повремено да наслутити, на структурном плану била је скривени продужетак укупне политичке моћи самих носилаца власти. Дугогодишњи министар полиције, Илија Гарашанин, постао је први шеф савремено уређене политичке полиције у Кнежевини Србији. Смештање безбедносних структура у домен полицијске струке, као и њихово обитавање унутар извршног апарата власти једне полицијске државе, у складу је са општим трендовима на простору читаве континенталне Европе.

Трагови неухватљиве тајне полиције воде ка Министрству унутрашњих дела Кнежевине Србије. У сенци те моћне институције, иза затворених врата полицијских канцеларија и апсана, систем безбедности деловао је и ван граница омеђених законом. Многа политичка сведочења и признања која су тамо изнуђена, била су искључиви плод мучења и физичког кажњавања испитаника. Заstraшивање путем драконске казне, једно је од препознатљивих обележја тајне полиције у Србији током читавог 19. века. Потребно је зато подробно изложити различите облике телесног и душевног злостављања политичких оптуженика у име династије, државе и поретка.

Сажимањем разноврсне изворне грађе и обимне литературе, могуће је осветлити постепен развој скривеног апарата безбедности, смештеног унутар механизма државне управе. Појава тајне полиције не само што указује на постојање сложених управљачких стратегија, већ открива и низ структуралних слабости унутар самих формација политичке моћи. Тумачење тих противречних појава нуди дубљи увид у мрачну „тајну власти“ у доба самих почетака српске државности.

I

ПОЧЕЦИ СЛУЖБЕ БЕЗБЕДНОСТИ У СРБИЈИ

Лична власт вожда Карађорђа

Насупрот начелима хуманости и слободе, рат и насиље који су пратили Буржоаску револуцију у Француској прерасли су у талас крвавих унутрашњих обрачуна широм Старог континента и Блиског Истока. Почетак 19. века зато није означио крај нарочитих облика одмазде према политичком противнику. Сузбијање издаје, шпијунаже и осталих непријатељских радњи одликовало се необичном суровошћу, како би одговарало казни доличној тежини богомрског и превратничког дела.¹ Без обзира да ли се радило о Великој Британији, немачким кнежевинама или Отоманском царству, јавно и церемонијално черечење, вађење утробе, спаљивање или натицање на колац, екстремне су технике погубљења намењене самим противницима политичког поретка.² Та средњовековна средства државне одмазде, пратили су и нешто блажи облици кажњавања путем жигосања, сакаћења, окивања, прогонства или бацања у влажне тамнице.³

Уколико се казнена политика на простору читаве Европе ослањала на насиље и одмазду, простор Балкана није се у томе могао значајно разликовати.⁴ Српска нововековна држава била је и сама плод

¹ Како је тврдио један од првих европских криминолога 18. века, Чезаре Бекарија, тело преступника требало је изложити нарочито оштрој казни, тиме упозорити и застрашити присутну публику. У монографији *О злочинима и казнама* штампаној 1764. године, он потврђује да је циљ јавне казне васпитан, одвраћање присутних да и сами не чине зла дела. C. Beccaria, *An Essay on Crimes and Punishments*, London 1775, 42-44, 53-69.

² М. Фуко, *Надзирати и кажњавати*, превела А. Јовановић, Сремски Карловци – Нови Сад, 1997, 33-63.

³ Када се радило о искорењивању злочина политичког противљења, екстремна средства и технике телесног повређивања европске државе почеле су да одбацују тек средином 19. века, како би их замениле погоднијим методама.

⁴ На преласку 18. у 19. век Балкан је већ увелико огрезао у крви и насиљу. Криза која је владала у Отоманском царству, већ је довела до одметања великог броја периферних области на Балкану. Сукоб између присталица султанових реформи и његових главних противника јањичара, добио је обележје унутрашњег рата.

једног насилног политичког покрета, оружане побуне против јањичарске тираније. У хаотичним приликама распадања турске управе у Београдском пашалуку, само је одлучно вођство могло донети успех једном превратничком подухвату, какав је српски устанак био. Ипак, предустаничка елита коју су чинили нахијски кнежеви, богати трговци, свештеници и вође хајдучких дружина, као да је сумњала у успех читавог предузећа. Управо зато што се вођства побуне против дахија у првом тренутку нису хтели примити ни народне старешине ни први хајдуци, Карађорђе Петровић је једнодушно изабран за предводника.⁵ Станоје Главаш као најпознати хајдучки вођа одбио је титулу предводника, као и кнез Теодосије Марићевић на чијем је имању састанак одржан. За вођу устаника проглашен је као трећи кандидат Карађорђе, иако се он томе такође противио и тек на наговор других преузео власт у Орашцу, почетком 1804. године.

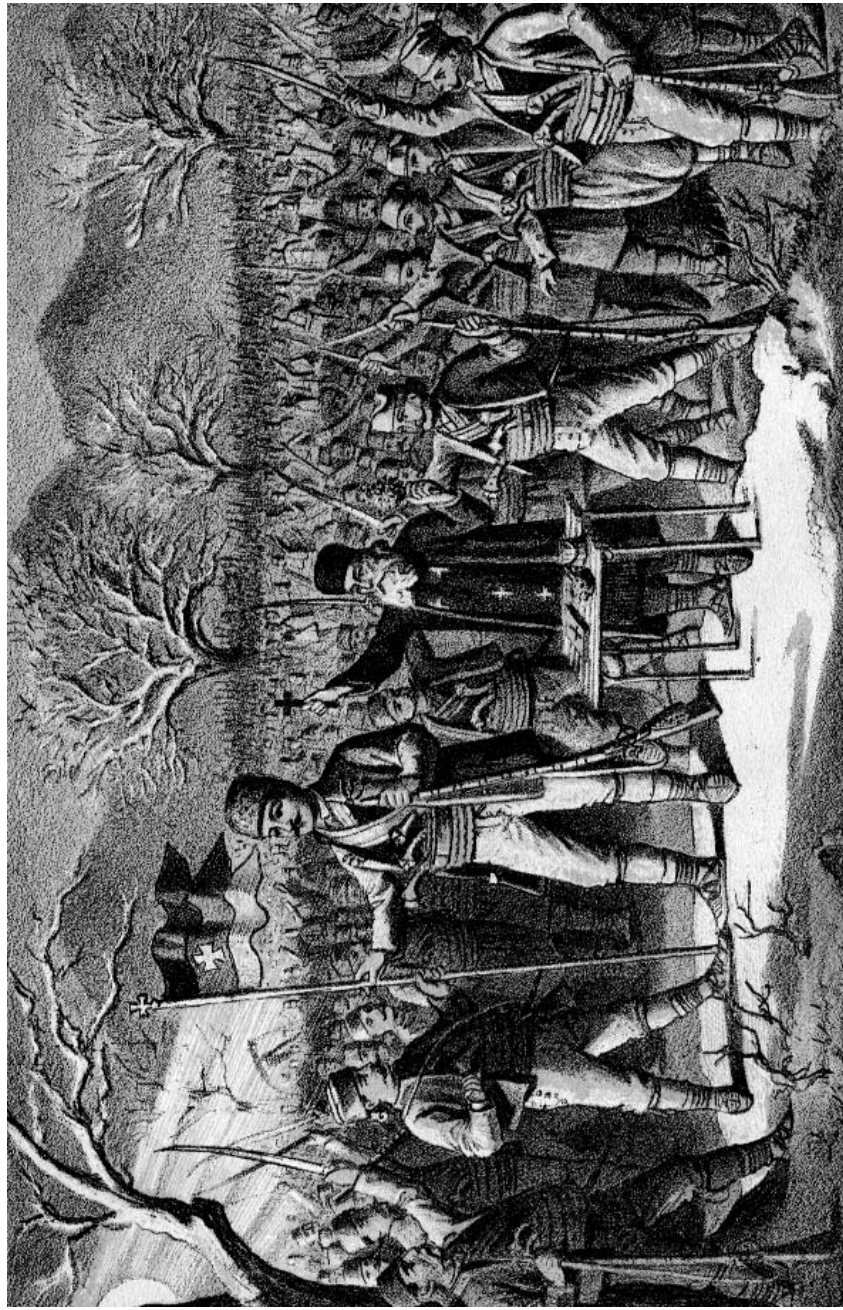
Током ритула полагања устаничке заклетве, на Карађорђа су пренета овлашћења војног заповедања, блиско везана за наметање дисциплине и кажњавања непокорних.⁶ Одбијајући најпре и сам титулу вође, јер је, како сам каже, љут и зао човек који хоће да убије сваког ко неће да послуша или изда, Карађорђе пред окупљене заправо износи мерила сопствене правде. Три стотине окупљених устаника су му на то наводно егзалтирано узвратили, да је њима баш такав вођа потребан. Формално одбијајући понуђено вођство и постављајући претходне услове, Карађорђе је вршио посредно утемељење сопственог политичког ауторитета. Узимајући већ тада на себе право одлучивања о животу и смрти равно власти једног деспота, наговестио је оно што ће касније и постати - војни диктатор са готово апсолутном влашћу.

Као никада после у српској историји, Карађорђево ауторитет као владара био је заснован на ратним заслугама, храбрости и војном предводништву. Не штедећи себе, а још мање друге, до самог слома устанка вожд је ишао у најжешће бојеве по свим ратиштима земље. Ратни вођа устанка прихваћен је од народа као благослов. Зато је свака вест о Карађорђевој болести или слабости, примана као велика народна несрећа.

Посебни облици локалне самоуправе и права која су Срби у Београдском пашалуку уживали крајем XVIII века, били су угашени, после повратка јањичара у Београд, 1801 године. Њихова власт убрзо се извргла у потпуну тиранију. F. Adanir, *Semi-autonomous forces in the Balkans and Anatolia*, Cambridge History of Turkey, III, Cambridge, 2006, 179-182; D. Sadat, *Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century*, Journal of Modern History, Vol. 44, No. 3 (1972), 346-363; Ф. Никић, *Локална управа у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1927, 22-25.

⁵ Д. Јанковић *Српска држава првог устанка*, Београд 1984, 67-70.

⁶ *Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања о српском Устанку 1804*, приредила Д. Самарцић, Београд 1980, 176-177.



1. Заклетва у Орашцу,
Константин Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића*

Дајући увек пример, Карађорђе је стекао неизмерно уважавање устаничке војске, готове да га прати у свакој борби. Међутим, његова политичка власт није од самог почетка устанка била једнако неоспорна. У свим другим питањима, сем у војним, све до средине 1806. године Карађорђе је много чешће био први међу једнакима него стварни господар.⁷ Почетком устанка његов утицај био је скучен чак и у родној Шумадији, а у другим областима земље готово да се није ни осећао. Преко реке Колубаре владала је моћна породица Ненадовића, а источно од Велике Мораве управљали су Миленко Стојковић и Петар Добрњац. Као велики обласни господари они нису намеравали да се без потребе покорављују Карађорђу.⁸

Сенка унутрашњег рата надвијала се над устаничко предузеће до самог слома 1813. године, како то Вук Караџић сликовито описује у монографији *Правитељствујушчи совјет сербски за време Карађорђевога или отимање ондашњијех великаша око власти*.⁹ Док је војна власт била у рукама Карађорђа, од 1805. године номиналну управу над земљом вршио је Правитељствујушчи совјет србски, познат и као Сенат. Од самог почетка заснивања сталних органа власти, вожд је као неписмен и неук био принуђен да се ослони на мишљење мудријих и школованих. Међутим, нејасан однос између вожда и Совјета изазвао је убрзо унутрашњи раздор и покренуо сукоб око првенства у управи.

Посумњавши одмах како противници желе да путем Совјета ограниче његову власт, Карађорђе се послужио својим диктаторским овлашћењима. Он је сасвим маргинализовао почетни утицај Совјета, тако што је уместо у неком од богатијих и приступачних места за његово седиште одредио манастир Вољавчу, удаљен од путева и сваке удобности.¹⁰ Прота Матеја, који је учествовао у раду Совјета, присећао се тешких услова, глади и оскудице која је владала у Вољавчи.

⁷ В. Караџић, *Историјски списи*, II, Београд 1969, 60-61; С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевога времена*, Београд 1988, 13-16.

⁸ Тек после великих војних победа над Турцима из Босне код Мишара и над Турцима из Видина код Малајнице и Штубика, током 1806. и 1807. године, његов политички углед нагло расте. Прославивши се ратним подвизима на територији својих такмаца на западу и истоку, неспособних да без његове помоћи одоле турској сили, као и по величанственом освајању Београда, Карађорђе је потпуно заслужио титулу вожда. Д. Јанковић *Српска држава*, 78-80.

⁹ Он истиче да Карађорђа нису сломили Турци, већ су га уништили српски великаши, који су му задавали много брига. Лети, Карађорђе је зато војевао против Турака, а зими неретко против својих великаша. В. Караџић, *Историјски списи*, II, 60.

¹⁰ Д. Јанковић, *Српска држава*, 109.

„Манастир сиромашан, ћелије малене и ниске. Велике рудничке планине до манастира притисле, и једва човек с коњем дође а кола никако.“¹¹ Тек по устаничком освајању Смедерева, Совјет је премештен у ту варош, чиме је изашао из стања монашког тиховања које му је првобитно било наметнуто.

Чини се да је Карађорђе с добрим разлогом посумњао у намере чланова Совјета, јер већ у Смедереву неки од њих заиста су покушали да умање његову политичку власт. На то је Карађорђе хитро напустио скуп и наредио својим наоружаним момцима да опколе зграду у којој се одржавало заседање Совјета. Затим је и сам промолио пушчану цев кроз прозорско окно уз речи: „На поље курве, по души вас! Ласно је у врућој соби уређивати и заповиједати; него да вас видим сјутра у пољу, кад Турци ударе.“¹² Мишљење Вука Караџића, да је вожд могао наређивати Совјету док овај није смео наметати своју вољу вожду, од суштинског је значаја за разумевање првенства власти у устаничкој Србији.¹³ Упркос почетној напетости, слога између Совјета и Карађорђа, као и јачање концепта централизоване власти засноване на уредби и пропису, чинила је основу унутрашње снаге устанка.¹⁴ Начелно, Карађорђе и Совјет били су сасвим сагласни да је у Србији потребно изградити правну државу. Позната је и вождова изјава да *закон* мора бити највиша воља и држави.¹⁵

Од кад је Совјет испунио својим присталицама, Карађорђе је од њега начинио стручни и саветодавни орган, технократску машину за управљање државном администрацијом. Моћ политичког одлучивања, међутим, задржао је за себе. Заснован на ратним заслугама и првенству, Карађорђев политички ауторитет био је појачан читавим низом аката усвојених током последњих година устанка. Тежећи монархији, на супрот обласним великашима који су се опирали централизацији, вожд је широко омеђио простор своје управе.¹⁶ Карађорђеове политичке аспирације извирују и из инсистирања на признању наследне власти у његовој породици. Радило се о покушају стварања прве владарске династије у нововековној српској држави.¹⁷

¹¹ М. Ненадовић, *Изабрана дела*, приредио Г. Максимовић, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007, 162-163.

¹² В. Караџић, *Историјски списи*, II, 55; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, I, Београд 2000, 123, 129-130.

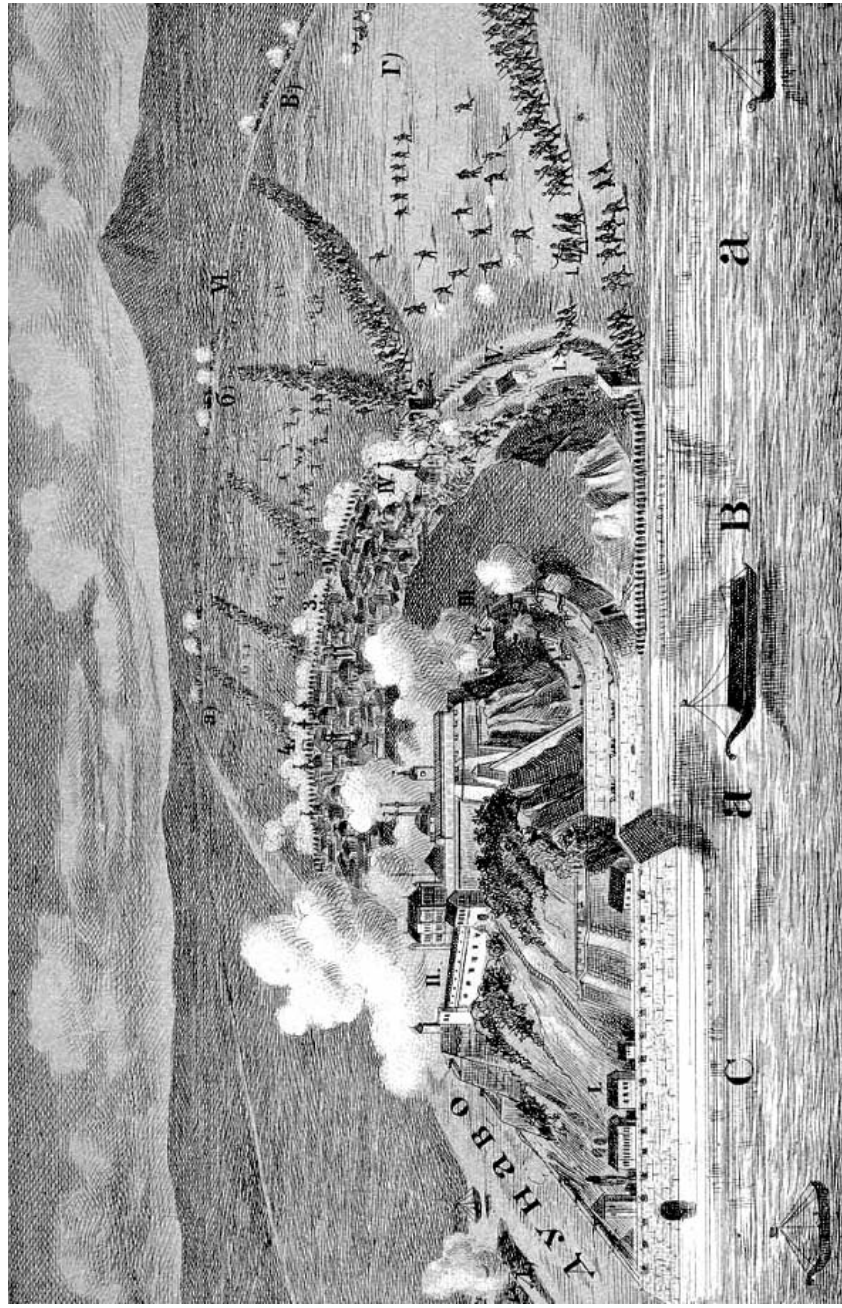
¹³ В. Караџић, *Историјски списи*, II, 59.

¹⁴ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, I, 133.

¹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Карађорђе у говору и твору*, Београд 1990, 59.

¹⁶ Д. Јанковић, *Српска држава*, 148-155.

¹⁷ В. Караџић, *Историјски списи*, II, 83; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, II, 72-73.



2. Оsvajaње Beoгpaдa 1806. гoдинe,
Koнcтaнтин Нeнaдoвић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића*

Вождов положај, као и положај саме српске државе био је, међутим, сасвим неизвестан. Упркос значајним ратним успесима и великој подршци Русије, Србија је имала међународни статус привремено побуњене провинције Отоманског царства. Непознатој и непризнатој од осталих европских сила, у случају војног пораза, новој државној управи и српској независности претила је потпуна пропаст.¹⁸

Иако није потрајала дуже од деценије, Карађорђева држава показала се сасвим способна за организовање управне власти, налик постојећим европским узорима. Институције потребне новом државном организму – полиција, војска, бирократија, судство, поштански и царински систем, финансије и школство, осниване су плански. Смештање Велике школе и Великог суда у Београду, сведочи о централизовању управне хијерархије у новој престоници. Присутни су и почети социјалне политике, као и први покушаји стварања домаће индустрије, хватања корака са развијеном Европом. Сталне болнице постојале су у конацима манастира Студеница и у Београду, док се видарима и лекарима плаћала „ранарина“ за лечење и негу рањеника. Рудници олова на Авали и Медведнику, као и покушаји вађења сребра на планини Рудник, представљали су почетке домаћег рударства. Производња и оправка оружја у арсеналу и тополивници Београдске тврђаве, као и довођење вештих ковача и ливаца из Аустрије, сведочи о озбиљним напорима ради оснивања војне индустрије.¹⁹ У многим областима управе по среди су били, наравно, сасвим половици успеси засновани на прекој потреби и ентузијазму неколицине делатника.²⁰

Као што су прву државу одликовали динамика, неискуство и противречности, тако је за вожда је био изабран човек који је испољавао знатне крајности у карактеру. Ћутљиви колос, Карађорђе је био генијални војсковођа и сурови господар у једном. Међу његове највеће мане историограф Милан Ђ. Милићевић је убројао следеће: „...преко сваке мере бујна нарав; слабост према женској лепоти, поводљивост за

¹⁸ Ни суседна Аустрија није са радошћу гледала на српско политичко предузеће, надајући се скором повратку Турака.

¹⁹ Разграната трговина сољу из Влашке, присуство мноштва мењача новца, као и планови о отварању првог новчаног завода на територији Србије, сведоче о уносним пословима трговачке елите. Планови о подизању фабрике хартије код ваљевских воденица, првих осигуравајућих друштава и других привредних и културних установа на самом почетку 19. века, спадају у неколико неостварених пројеката.

²⁰ У недостатку домаћих снага и извора, Србија је била принуђена да се ослања на увоз страних стручњака, као и скупочених производа из иностранства. Чак су и оружје, олово, барут и друге основне војне потребе били углавном увожени.

оговарачима и прилично тврдовање“ – тврдичлук.²¹ Особине врло незгодне за човека који је управљао Србијом читавих десет година. Нинковић тврди да је Карађорђе био у стању да с лакоћом кроти побуњене Србе који су у то доба били „дивљи и свирепи како исто тигри и лафови“, али је ретко кад успео да заузда сопствени бес.²²

Шта рећи о његовој прекој нарави сем да је више волео да попут Петра Великог лично кажњава и убија, него да то препушта другима. Неке од криваца Карађорђе је усмртио хицем из своје легендарне кубуре, друге би испребијао топузом, док је треће посекао сабљом, најчешће у првој љутњи. Претње смрћу непокорнима, изречене већ у Орашцу, вожд је више пута спровео у дело. Када је реч о политичким противницима, већ 1805. погубио је једног од ретких могућих такмаца за власт, кнеза Теодосија Марићевића из Јасенице. Свађа између вожда и кнеза, која је започела после једног од првих пораза устаника, завршила се потезањем оружја.²³ Стварни разлог Карађорђеове закаснеле освете могла је бити једна опора изјава кнеза Теодосија, изречена још у време подизања буне на дахије.²⁴

Као што је без двоумљења убио човека у чијем је лугу подигнут устанак, Карађорђе је брзо успео да савлада сваки покушај дефетизма на самом почетку сукоба. Почетком 1804. године, у оном селу које није желело да пали ханове он би за пример обесио којег Турчина, локалног или већ ухваћеног заробљеника. Тиме би ритуално „окаљао“ кућни праг малодушника, уметнувши ратни угарак у средине које су се двоумиле. Сличним екстремним мерама идеју мирења са дахијама, коју су поједини сеоски прваци и свештеници испољавали, Карађорђе је сурово

²¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959, 145.

²² Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, Београд 1988, 21.

²³ Извори који о томе говоре, наклоњени Карађорђу, разилазе се у детаљима. У једном случају кнез је оптужен да је сневао сарадњу са Турцима, у другом, управљао је лоше постављеном заседом услед чега су Турци успели да изненаде и посеку неке Србе. *Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања*, 63-64, 109-110; Л. Арсенијевић, *Историја Српског Устанка*, I, Београд 1988, 139-140.

²⁴ На предлог појединих да се лично прихвати вођства кнез Теодосије је то одбио, јер му не пристоји да као формални носилац титуле народног кнеза предводи хајдуке. Буну треба да води Карађорђе, а ако га Турци надвладају и он утекне у шуму, неће бити велике штете. На њега би могли да баце сву одговорност, па и да га касније новцем откупе, уколико би био ухваћен од Турака. Међутим „ако се што другојаче окрене, и ово се протегне, ми ћемо владати и заповедати, народ нам је свакојачко у рукама“ тврдио је лукави кнез Теодосије. М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 345-346.



3. Вожд Карађорђе,
Историјски музеј Србије

сузбијао. У шабачком крају, склоном измирењу са Турцима из Босне постигао је сличан резултат, посекавши пред окупљеним светом неколицину кметова који су носили храну непријатељу.²⁵

Карађорђе је имао мало стрпљења и са онима којима је нешто већ једном пребацио, а они га потом не би послушали.²⁶ Рођеном брату сам је намакао омчу око врата и наредио да га обесе као простог лупежа, разгневлен његовим срамним злоделима.²⁷ Списак оних које је вожд погубио врло је дуг, али нису сви били убијени као кривци за велике преступе. У тренуцима јарости, током ратних криза, подстакнут очајањем или алкохолом, Карађорђе је умео да претера.²⁸ Једног од својих најбољих људи убио је у пијанству, на просту доставу удворица, као што је и многим другим људима пресудио у слепом бесу.²⁹ Заиста, у читавој Србији владао је велики страх од „Црног“, како су га приватно и у тајности називали. Нинковић сликовито описује готово апстрактан страх од Карађорђевог гнева кроз језгровит израз: „стопиће ме она звер велика“, мислећи на војску у љутњи.³⁰ Сем као војни заповедник, током читавог устанка Карађорђе је често и извршитељ смртне пресуде, у смислу својих ранијих наређења.³¹

За разлику од изложених примера личног и арбитражног пресуђивања једног самодршца, већ од 1805. године јављају се замци трајног наметања ауторитета врховне власти у Србији. Као тополи политички централизоване моћи, нарочито током последњих година устанка, истичу се Београд и Топола. Први као главни град устаничке Србије, а други као седиште војводе Карађорђа. Док је у Тополи владао Карађорђе, а по удаљеним војним логорима његове војводе, у Београду

²⁵ Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања, 174-175, 204-205.

²⁶ Постоји анегдотска приповест да је једног од својих коња убио без милости, пошто се показао јогунаст. М. Ђ. Милићевић, *Карађорђе у говору и твору*, 94-96.

²⁷ „Несрећни Маринко издиже се од земље за једну пед и оста да се праћа и издише.“ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 143-144.

²⁸ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, превео М. Веснић, Београд 1901, 126-127.

²⁹ Једног од скелетија којег је нашао кривим јер је прелаз Мораве био неосветљен, па су се и он и пратња уквасили тражећи ноћу газ преко реке, пресекао је сабљом сасвим на двоје. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 57.

³⁰ Ипак, опозиција је за две најомраженије и уједно најјаче политичке фигуре у Србији већ сковала заједљиве надимке – *црни пас* за војводу Карађорђа, а *дебели пас* за његовог првог човека, Младена Миловановића. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 57; В. Карацић, *Историјски списи*, II, 86.

³¹ Д. Папазоглу; *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, Београд, 1954, 14-15,

је од 1807. године као врховна судска и извршна власт резидирао Правитељствујушчи совјет србски. Совјет је представљао и највиши судски орган у земљи, уз Карађорђа који је из Тополе потврђивао његове важније одлуке.³²



4. Печат Правитељствујушчег совјета србског,
ИМС

Централизовање врховне власти у Београду даје тој вароши обележје престонице. Сачуван је и пројекат о оснивању нарочитих органа урбане полиције, под управитељем вароши.³³ Власт над бећарима, који су чинили београдску полицију, имао је Карађорђе преко

³² Обични људи, а нарочито страни поданици у Србији, страховали су од позива пред Велики суд, услед опасности да буду стављени под апс, а по пресуди и на дужевремени затвор.

³³ Према нацрту правила о уређењу полиције у Београду, из 1811. године, градом управља *Полицајмајстор* – управитељ, уз помоћ *писара* и *казначеја*, као и довољног броја *пандура*. Једна од основних дужности управитеља изложена је у члану 10. „Полицајна је власт прва позвана штитити поредак, без кога се нарушавају како обшти тако и поједини интереси, и у возбунтовавшем повратити поремећени мир.“ *Полицијски гласник*, бр. 9, 1911; Б. Милосављевић, *Полицијске установе у време Првог српског устанка*, Београд 2004, 109-115.

поверљивих људи постављених у управи. Подозриви у највећој мери на странце и путнике из Аустрије, они су оштро кажњавали сваку доказану кривицу.³⁴ Ретки очевици сведоче да је престоничка полиција владала грубом силом и песницом. Старо београдско становништво, или оно што је од њега преостало, живело је у великом страху од пандура управитеља вароши. Као странци узети под плату, пандури су чинили бројна безакоња, а батинање на самој улици и у полицијском начелству, није уливало поверење Београђанима.³⁵ Било је то понављање и умножавање Карађорђевих сурових војничких метода у малом. Стога не чуди да је између војда и становника највеће вароши у земљи владало извесно неповерење. Београђани су се плашили Карађорђа, док он за њих није нарочито марио. Иако му је у Београду била додељена једна од најраскошнијих кућа, војд се тамо задржавао само уколико га је државнички посао приморавао.³⁶

Равнодушан према Београду, Карађорђе је остао везан за родну Шумадију, а друго место које током устанка добија нарочит политички значај био је његов дворски комплекс у Тополи. Упоредо са Београдом, војдов двор у Тополи постао је центар његове личне управе. Тамо је војд призивао кривце за већа сагрешења, од којих би поједине задржавао на кратком али интензивном преваспитању батином, док је друге подвргавао најтежој пресуди. Професионални војник, навикнут још у аустријском фрајкору на сурове телесне казне, војд је искрено веровао да сврховита суровост представља заправо врхунску ефикасност.³⁷

Двор у Тополи у потпуности је одражавао слику Карађорђеове свемоћи, повремено ексцентричне и архаичне.³⁸ Нарочито су непослушне и плаховите локалне старешине страховале од ненаданог позива у војдов двор. Када би гласови о њиховим зулумима над народом стигли

³⁴ Своје најверније људе, попут кнеза Симе Марковића и Младена Миловановића, Карађорђе је поставио у Београду управо како би мотрили на сумњиве личности. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 19-22.

³⁵ В. Караџић, *Историјски списи*, II, 64-65.

³⁶ Разлог војдовог одсуствовања из Београда, било је присуство његових личних противника у тој вароши, попут владике Леонтија Ламбровића и Константина Родофиникина, представника Русије у Србији. Р. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд 1939, 10.

³⁷ Зато је за пример топузом изломио ребра неког младића, који се усудио да за жену затражи неку покрштеницу Туркињу. Како је то било супротно војдовој изричитој наредби да се Срби Туркињама не жене, Карађорђе му је лично пресудио. Овај наизглед небитан детаљ, пример је драконских поступака у служби наметања потпуне послушности. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 42.

³⁸ Р. Марковић, *Питање престонице*, 7-9.

до вожда, последице су могле бити врло непријатне по поједине од њих.³⁹ Према наређењу Карађорђа, Младен Миловановић је једном од таквих старешина имао строго припретити, да се не шали главом и да се дисциплинује, а ако он то неће да учини вожд препоручује да му га пошаљу у Тополу на даљи поступак.⁴⁰ Каква је била судбина таквих непокорника види се на другом месту у Деловодном протоколу Карађорђа Петровића. Тамо се јавља фамилији неког несрећника да пошаље кола и преузме тело покојника „јербо је Човек на Самрти остао овди у Тополи од каштиге или од Страха.“⁴¹

Карађорђе је повремено сурово поступао и према старешинском кадру, али је својим војводама најрадије претио и упозоравао их.⁴² Нинковић износи какав је лукав план вожд спровео како би, за пример другима, јавно понизио непокорног војводу из Раче на Дрини, Марка Васића. Све то, дешавало се током свечаног заједничког обеда мноштва окупљених старешина у Тополи.⁴³ Васићу је вожд пред свима отворено заповестио да ће бити убијен, уколико само настави да угњетава ситорињу. Додао је како ће његова глава потом бити натакнута на



5. Карађорђева батина, ИМС

³⁹ Л. Арсенијевић, *Историја Српског Устанка*, I, 377.

⁴⁰ *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, приредили М. Недељковић и М. Станковић, Крагујевац – Топола. 1988, № 1271.

⁴¹ *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, № 1240.

⁴² В. Карацић, *Историјски списи*, II, 82-83

⁴³ Читав догађај планиран је у режији Карађорђевог саветника и повереника, Јанићија Ђурића. За њега се говорило да је толико близак вожду, да може свакоме сачувати живот или скинути главу. М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 102-103.

шиљати колац пред самим двором, где ће му Карађорђеви црни гавран очи кљувати.⁴⁴ Претње и увреде вожд је повремено изливао и на остале српске великаше. Луку Лазаревића је због неких погрешака толико тукао по грудима да се овај касније разболео од грудобоље, док се Милошу Обреновићу не једном обраћао ружном речју, увредом и тешком псовком.⁴⁵

Топола као столица вожда Карађорђа, остала је у врло живом сећању каснијем господару Србије, кнезу Милошу. Како је тамо био злостављан за своја старешинска сагрешења од стране Карађорђа лично, свакако је понео моћне импресије и стекао јасну представу о самодржављу управо на том месту.⁴⁶ Утолико је вождова морбидна театаралност и тајновитост са којом је често наступао, имала сасвим јасну васпитну намеру. Није стога тешко претпоставити да је позориште моћи Милош Обреновић сачинио у Крагујевцу, имајући на уму управо претходни вождов двор у Тополи.

Уз Карађорђево вертикално наметање личног ауторитета и технике обрачуна са непокорним старешинама, од 1805. године присутно је истовремено деловање државног апарата у читавој земљи. Иако та два процеса често теку одвојено, они представљају јединствен феномен настанка првих монархичних институција у Србији. Као и Карађорђе, званична власт служила се сличним насилним средствима, сузбијајући самовлашће или безвлашће у народу као нежељене појаве. Устаничка држава донела је читав низ одлука у намери да спречи противљење, бунтовништво и отпор у народу. Реч је о систематским захватама на стварању апарата политичке сигурности.⁴⁷

Настала почетком 19. века, српска држава преузела је мноштво позајмица из богате казнене праксе суседног Аустријског царства.⁴⁸

⁴⁴ Јер, како сам вожд рече, он ма једну „тицу“ која му сваки пут јавља о свакоме, те он зна шта који војвода ради на било којем крају Србије. Драгоцено признање о постојању механизма унутрашњег надзора, из уста самог Карађорђа. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 42-43.

⁴⁵ Изразима курво и нечовеку, у више наврата „частио“ је Милоша Обреновића. У време смрти његовог полубрата Милана, 1810. године, Милош Обреновић једва се спасао робије у београдским тамницама у коју је хтео да га баци први Карађорђеви човек, Младен Миловановић, назвавши га пред свима „псетом чекињавим.“

⁴⁶ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 42-43.

⁴⁷ В. Карацић, *Историјски списи*, II, 84.

⁴⁸ Једноставност и драстичност, представљају устаљене принципе кажњавања у Србији све до средине 19. века. “Метање на коло” преузето је из аустријског казног законодавства. Ту казну су официри аустријске војске често примењивали

Поредок успостављен у време Карађорђа, уз уређење правних и имовинских односа, открива значајан државотворни потенцијал устаничког апарата управе. Судска и полицијска власт у сваком селу и вароши, јављају се већ током првих година устанка.⁴⁹ Совјет од 1808. године ствара *магистрате* - нахијске судове и од локалних старешина покушава да изузме судске функције.⁵⁰ Запамћена током каснијих деценија кроз усмену традицију као време војда Карађорђа или „Карађорђева крајина“, устаничка власт оставила је простране основе каснијој држави кнеза Милоша.

Рад државних органа на уништавању различитих противника поретка, такође открива рационална и добро заснована начела полицијске државе. Када је реч о утврђивању обима и облика могућег сагрешења према држави, као нарочито користан путоказ може послужити Карађорђев криминални законик.⁵¹ Он, макар начелно, открива које је све облике злочиначког понашања држава регистровала као политички опасне и изузетно штетне, попут хајдучије, шпијунаже, разбојништва, дезертерства и војничких побуна. Врло честе током устанка, такве појаве нарушавале су укупан предак и војну дисциплину. Међутим, класични облици политичког злочина попут покушаја атентата или политичких завера, били су много ређа појава у устаничкој Србији него током каснијих деценија. Зато је оптужба за злочин завере било оруђе безбедносног механизма којим је устаничка власт врло ретко замахивала.

Једино политичко погубљење које је Карађорђе јавно обзнанио, била је ликвидација Милоја Петровића 1810. године, услед наводне побуне коју је припремао. Вожд је тада повукао прагматичан и бескрупулозан потез, одрекавши се свог дугогодишњег политичког сарадника.⁵² Ухваћен у Аустрији где је утекао, Милоје је предат устаницима након чега је по тајном наређењу војда смакнут. О првом од

на тлу Србије, током ратова са Османским царством у XVIII веку. Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, 66, 85, 91; М. Грубач, *Телесна казна у Србији од Првог српског устанка (1804) до њеног укидања (1873)*, Београд 2004, 32-38.

⁴⁹ Б. Милосављевић, *Полицијске установе*, 94-97.

⁵⁰ Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, 19.

⁵¹ Радослав Перовић изнео је луцидну претпоставку да није реч о закону већ о једноставној уредби, која побраја и тумачи преступе и злочине, уз одговарајуће казнене технике којима их треба кажњавати. Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, Београд 1980, 45-46.

⁵² Личног пријатеља жртвовао је општој мржњи и жељи за осветом, јер је Милоје Петровић сматран главним кривцем ужасног пораза на Каменици, 1809. године. З. Мирковић, *Карађорђев законик*, Београд 2006, 48-49.

надолазећих црквених празника „глава се Милојева пред црквом београдском на тањиру постави на столицу за углед.“⁵³ Народу је Милојева смрт представљена као епилог неуспешног покушаја да против Карађорђа побуне Шумадију, услед чега је пострадао.

Слично заверама, покушаја на живот Карађорђа било је свега неколико, а ниједан од тих атентата није носио одлике озбиљно заснованог предузећа.⁵⁴ Много тога зависи и од интерпретације самих догађаја, који су махом остали неразјашњени. Тако је извесни калуђер убијен током ноћног препада на Београд, у лето 1804. године, наводно услед изненадног покушаја да Карађорђу сабљом одруби главу.⁵⁵ Прота Матеја открива да је узрок смрти не неког безименог калуђера, већ игумана манастира Боговађе Василија (Жарка) Петровића, био много приземније природе.⁵⁶ Извесно је да је смрт чекала свакога ко би, макар и лажно, био оптужен да је дигао руку на вожда.

Осим за напад на поредак, смртна казна није била реткост ни када се радило о простим, неполитичким злочинима. Убиство са предумишљајем као и оно из простог користољубља, кажњавало се у устаничкој Србији најчешће смрћу. *Каиштига* – казна, као опшტიји термин за сваку врсту казне, веома се одомаћио управо у време Карађорђа. *Каиштиговати* – казнити, најчешће телесно, уобичајен је метод за просте кривце, крадљивце и њима сличне. *Велика каиштига* – за нарочите кривце, злочинце, разбојнике, убице, али и за политичке преступнике, значила је смртну казну, тешки бој или дуги апс.⁵⁷

⁵³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 276-279; Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, 61.

⁵⁴ Уколико се рачуна наводни покушај кнеза Теодосија Марићевића као и мало познат случај Турчина који је био потплаћен да то учини, било је још свега неколико покушаја напада на вожда. *Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Локић; Анта Протић – Казивања*, 137; Б. Милосављевић, *Полицијске установе*, 150-152.

⁵⁵ Извори наклоњени вожду наводе да је коњ тог калуђера покварио тајни препад, громко зањиштавши, на шта вожд гласно опсова његовог власника. На ту увреду калуђер без речи извади сабљу и само врхом сечива захвати кожу крај уха господара, после чега је убијен од Карађорђевих пратилаца, а напад прекинут. *Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Локић; Анта Протић – Казивања*, 200-201.

⁵⁶ Игуману је о седлу висио некакав месингани бојни чекић, од којег се никада није одвајао. На тај чекић је око бацио Станоје Главаш, решен да му га током напада одузме силом. Замахнувши сабљом да одбрани имовину и посече Главаша, игуман је случајно по образу окрзнуо самог Карађорђа, после чега је усмрћен. М. Ненадовић, *Изабрана дела*, 176- 177.

⁵⁷ *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, № 1484.

Погубљења су вршена најчешће бешењем, док врло ретко извори спомињу сурове и нарочите облике смрти у име поретка. Само у једном случају бележи се ослепљивање, вађењем очију, као нарочита казна за некога ко је и сам харао слепце.⁵⁸

Рудиментарна и утилитарна, казнена политика у устаничкој Србији у зачетку се није ни могла ослањати на богату правну традицију, већ на обичај и праксу. Како Вук износи, Совјет је тек од 1807. године почео да издаје кратка упутства и уредбе о судовима и суђењу. Прота Матеја Ненадовић присећао се како је прва правила о кажњавању састављао нешто по сећању и обичају, а нешто по Крмчији - законоправили светог Саве. Много богатији извор, иако посредан, били су казнени прописи примењивани у редовима аустријске војске. Њих су искусили Срби добровољци који су у редовима фрајкора учествовали у ратовима крајем 18. века.⁵⁹

Битан детаљ казнене политике раног 19. века било је јавно излагање погубљеног погледима публике, као и потпуно недостојанствен третман његовог тела. Обешени о дрво крај пута, као и на точку осушени и распадути зликовци, губили су тиме право на вечни покој. Њихова тела нису била похрањивана у земљу, већ разнета од животиња и постепено сасвим уништена. Добро старо труљење на точку, као препознатљив детаљ многих европских монархија, нашло је своју успешну примену и у Србији.⁶⁰ То је само једно од техничких решења казнене политике преузето из оближњег Аустријског царства, једнако као и мучна казна *мртве шибе* намењена војним бегунцима.⁶¹

У устаничкој Србији је, међутим, замена једних казни другима била уобичајена појава. Уместо пребијања удова и стављања на точак,

⁵⁸ *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, № 887.

⁵⁹ Међу кажњенима био је и сам Карађорђе, којег је капетан Павле Радич у Карановцу тукао пред више хиљада војника. При том га није ударао обичном батином, већ *лемезом* - раоником плуга. *Јанићије Бурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања*, 157.

⁶⁰ Казну излагања на точку помиње Карађорђево законик за шпијуне, разбојнике и хајдуке. Сама казна, састојала се у пребијању удова кривца на два места. Тело убијеног, остављано је на точку до потпуног распадања. *Јанићије Бурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања*, 116; Д. Папазоглу, *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, 66. 85, 91.

⁶¹ У Карађорђево законик *шиба* је била намењена отимачима девојака и војним плчкашима, као и онима који напусте стражу. За остављање оружја пред непријатељем била је одређена најтежа казна – мрва шиба, која је износила чак шест пута по шест стотина момака, дакле свега 3.600 удараца. З. Мирковић, *Карађорђево законик*, 35-37.

намењеног лоповима, хајдуцима и шпијунима, смртна казна најчешће се сводила на вешање. Као најједноставније јавља се вешања за углед, крај неког прометнијег друма. Таква је казна била најчешћа за доказане шпијуне и турске уходе.⁶² Као класични елемент безбедносног система, страна реч *штион* (чпион) одомаћила се у Србији управо у време устанка.⁶³ Непосредно пред његов слом кажњавање ухода и шпијуна постало је драстичније.⁶⁴ Неког старца који је нађен с турским писмима и мапама у Неготинској Крајини, Карађорђе је предложио да тамошње власти обесе или *сажесежу* - спале, како већ нађу за згодно – *да се народ учи*.⁶⁵

Када је реч о другим преступима против поретка, о нарушавању војне дисциплине и изазивању нереда, такви поступци такође су сурово кажњавани. У устаничкој Србији за различите облике побуне у употреби су били нарочити термини: *ребелијаши*, *дезертирац* и *бунташ*. *Ребелијаши* је био назив за побуњеника на самој линији фронта, у војном логору и унутар војних јединица.⁶⁶ Вође ребелијаша би по кратком поступку биле обешене, како би свака малодушност и отпор на ратишту били сасечени у корену.⁶⁷ Слично томе, оног ко се самовласно удаљи из војног логора и напусти јединицу као дезертер - *дезертирац*, Карађорђев законик сматра најтежим нарушитељем дисциплине.

Дезертерима је претила казна мртве шибе, која се састојала у проласку кажњеника кроз шпалир од више стотина војника који су замахивали врбовим прутовима. Проћи три или шест пута кроз такав шпалир значило је заправо бити избатинан до смрти, услед чега је таква

⁶² Деловодни протокол Карађорђа Петровића, № 640, 1267, 1548; М. Ђ. Милићевић, *Карађорђе у говору и твору*, 44-45.

⁶³ Године 1814. Вук у Бечу наглашава да ту реч као туђицу треба заменити српском речју *увода* (ухода). Он је касније у свој речник ипак уврстио и реч *штијун*, управо као синоним за домаћу реч ухода, као и њене изведенице - *штијунити*, *штијунски* и *штиоњење*. В. Карацић, *Српски ријечник*, Београд 1977, 794, 845; М. Селимовић, *За и против Вука*, Београд 1987, 7-8.

⁶⁴ Међу онима који су *страшним казнама* знали подвргнути турске шпијуне, нарочито се одликовао Тодор Боиновић, који је увек држао „тврђ запт у својој војсци.“ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 44-45; Д. Папазоглу; *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, 86-87.

⁶⁵ Деловодни протокол Карађорђа Петровића, № 1706; З. Мирковић, *Карађорђев законик*, 85-87.

⁶⁶ Међутим, од кад је 1808. године у сваком већем месту уведен исцрпљујући војнички егзицир, вежбање трупа у строју, народ је почео масовно да ропће и да се жали и по унутрашњости.

⁶⁷ Деловодни протокол Карађорђа Петровића, № 691; В. Карацић, *Историјски списи*, II, 215.



6. Вожд Карађорђе,
Историјски музеј Србије

казна и названа мртва шиба.⁶⁸ Сасвим другу врсту преступника чинили су *бунташи*, немиран бећарски и цивилни елемент у пограничним областима.⁶⁹ Вође бунташа и изгредника нису кажњаване смрћу, као претходне две категорије криваца, већ само са по сто батина.⁷⁰

Иако су током каснијих година постајали све ређи, противљење и недисциплина били су честа појава на самом почетку Устанка.⁷¹ Прота Матеја открива како је и сам Карађорђе доживео да га напусти одабрана дружина момака, услед његовог одбијања да им исплати очекиване награде. Том приликом Матеја Ненадовић је оштро прекорео момке за такав поступак: „...јербо је Ђорђије свију нас врховни вожд, а ви њега чувате као један аманет народни.“ Свој ватрени политички говор завршио је отвореном претњом. Онај ко убудуће одустане од Карађорђа „тај ће се звати издајица народни, и ми ћемо онога, који би га издао у чем, изнаћи и уфатити, па не само њега но и његову целу фамилију јоште и од тетке дете на ватри спржити.“⁷² При крају устанка Карађорђева телесна стража и пратња коњаника знатно су увећани.

Сем дела побуне, од политички мотивисаних преступа у Карађорђевом Криминалном закону међу најтеже је уврштен вербални деликт против власти. Критика и сваки зло протумачени облик јавно испољеног незадовољства, могао је бити кажњен једнако сурово као и хајдучија или шпијунажа. Политички потенцијал притиска на могућег противника овде је сасвим изванредан.⁷³ Према § 16 „Који би се год пронашао или уфатио, буди свештеник, буди старешина, буди војник, или најпоследњи копач, да зло о правитељству или о држави српској говори, макар у војсци, макар у селу, тај подлеже каштизи као издатељ

⁶⁸ Д. Папазоглу; *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, 84-85.

⁶⁹ Нарочито је Ужичка нахија била позната по масовној непокорности и изгредима локалних хајдука, склоних на „зла дела.“ *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, № 625, 1334, 1411.

⁷⁰ *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, № 1334.

⁷¹ Алекса Симић тврди да су Гужани једном приликом чак подигли и оружје на господара, у тренутку када је хтео да погуби неког њиховог човека. *Сећања Алексе Симића на Књаза Милоша*, приредио Р. Љушић, Горњи Милановац 1997, 106.

⁷² Како је вожд нерадо давао готов новац, остављен је сам, увређен и пун горчине. Приметивши у какву је неприлику запао, Ненадовић је порадио на финансијском разрешењу тог осетљивог питања. М. Ненадовић, *Изабрана дела*, 124-125.

⁷³ З. Мирковић, *Карађорђев законик*, 38, 46-47; М. Вукићевић, *Из војних установа Карађорђевог времена*, Годишњица Николе Чупића, XXXI, 148-151.

отечаства и шпион.⁷⁴ То је казна за отворено, упорно оспоравање саме устаничке власти у земљи, било у селу или у војном логору.

Уз кажњавање вербалног иступа, међу политичка питања од посебног значаја током устанка спадало је и сузбијање вештичарења. Слично остатку Европе и Србија се почетком 19. века одликовала постојањем мноштва локалних празноверица. Последњих година устанка у народу су се заиста јавиле бројне врачаре и самозвани пророци. Неки од њих плашили су лаковеран свет и ширили гласине о скорој пропасти и крвавој турској освети. Повратак сујеверју и сејање страхова били су зато најоштрије сузбијани од стране Карађорђа, као коров малодушја. Како су ширили панику, лаж и дефетизам, Карађорђе је пророке и врачаре сврстао међу значајне противнике државе и поретка. Тим поводом, наредио је и нарочиту истрагу свом поверљивом човеку, Антонију Пљакићу, који је вождова упутства спровео са себи својственом суровошћу.

Карађорђево зет, Антоније Пљакић, био је човек за којег се знало да му је људски живот сасвим безвредан. За њега Нићифор Нинковић укратко тврди да је „неучен човек и пакостна звер“, док други додају да је посекао чак и просјака који му је пришао Бога ради.⁷⁵ По вождовом наређењу Пљакић је кренуо у истрагу пророка и врачара, а његове инквизиторске експедиције биле су упамћене по суштој бруталности. Уз вождов благослов неке од пророка Пљакић је мучио, док је друге погубио на сасвим нечовечан начин. У Карановцу он је на сред вароши најпре пекао, а потом и живу спалио извесну старицу, оптужену од светине да је вештица.⁷⁶ Вук додаје и то како су неку жену из села Жабара, крај Тополе, Карађорђеви момци „привезали уз ражањ, па је пекли међу двије ватре, па је најпосле, кад се није хтјела одати, спале, те изгори згрнувши оне обје ватре на њу.“⁷⁷

Уз спаљивање, најчешћа казна за оглашене вештице у многим европским земљама било је потапање у воду.⁷⁸ У складу са древним

⁷⁴ Казна, према § 24 Карађорђевог законика гласила је: „...да му се пребију обе ноге на 2 места и обе руке, и тако жив да се дигне на коло и да се не скине док кост траје.“ Дакле, реч је о спорој и болној смрти на точку.

⁷⁵ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 50-51; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 291-293.

⁷⁶ На другом месту је неком пророку зверски погубио сина, пошто му је претходно пребио по једну ногу и руку и тако изломљеног га неко време вукао, везаног о седло. М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 291-294.

⁷⁷ Маћеху Петра Јокића из Тополе, Карађорђеви момци такође су као вештицу убили из пиштоља, а потом је исекли на комаде. В. Караџић, *Историјски списи*, II, 217-218.

⁷⁸ Ж. Делимо, *Страх на Западу (од XIV до XVIII века) опседнути град*, II, превео З. Стојановић, Нови Сад 1987, 478-507.

обичајима борбе против вештица, и у Србији је сем огња и мача коришћена вода. Дављења вештица и потапања повремено је бивало у речним вировима Шумадије, али и у дубоким водама Дунава пред Београдом.⁷⁹ Оптужена да је вештица, вероватно услед омразе локалних жена, страдала је и супруга познатог трговца Стефана Живковића Телемака. „Кад је извезена на пола Дунава и бачена у воду, она је по неколико пута искакала на воду, и није могла да потоне. И тако морали су се веслари вратити за њом и тући је веслима дотле, док није погинула.“⁸⁰ Према неким наводима, то је било учињено по одобрењу самог Карађорђа, јер се услед пијанства „проневаљалила“ и одала јавном блуду.⁸¹

Са друге стране, свака самовољна и приватна истрага вештица начелно је била строго забрањена. Криминални законик претио је сваком ко би се усудио „вештице тражити“ и мучити да ће сам искусити исту казну, јер нам се због таквих појава смеје цела Европа.⁸² Извесно је, међутим, да највећа опасност по српски устанак није претила од злих жена и вештица, већ од самих Турака. После многих неуспешних покушаја, они су 1813. године коначно припремили истовремени војни напад на Србе са три стране.⁸³

Пред сам слом, у лето 1813. године, осећало се да су клонутост и жеља да се избегне војна зашли међу људе. Карађорђе је зато оштро претио сеоским кнежевима и слао наредбе да се набави довољно хране за посаде шанчева „јер гладан војевати не може.“ Свом поверенику Пљакићу вожд у септембру 1813. године издаје и једну нарочиту заповест. Тражио је да „истерају последњег човека [у војску] који не би пошао или би побегао да [зна да] ће му се попалити кућа и живина.“⁸⁴ У сећањима на војда сачувана је анегдота о томе на какав начин је казнио човека, који се дрзнуо да убије службеног војног позивара. Карађорђе не само што је наредио да се погуби кривац, већ и читава његова фамилија, како би сасвим искоренио тако отворен облик отпора.⁸⁵ Јавно спаљивање вештица, вешање шпијуна, као ни упорно затирање дезертерства и војне

⁷⁹ Куниберт наводи како је Карађорђе заповедио у Жабарима „удавити у води голе наге женске, да виде да ли има међу њима вештица.“ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића*, 128.

⁸⁰ С. Л. Поповић *Путовање по новој Србији*, приредио Ђ. Гавела, Београд 1950, 185.

⁸¹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 106.

⁸² З. Мирковић, *Карађорђево законик*, 132-134.

⁸³ Руске армије из Влашке и њени одреди у Србији повукли су се још 1812. године, пред Наполеонову инвазију. По први пут после 1807. године Карађорђе и устаничка Србија били су препуштени себи, очекујући огромну турску армију.

⁸⁴ Д. Папазоглу, *Кривично право и правосудје у Србији 1804-1813*, 86.

⁸⁵ М. Ђ. Милићевић, *Карађорђе у говору и твору*, 72-73.

недисциплине, нису могли спасити устаничку Србију. Као што је и започео кроз стихију борбе и насиља, Карађорђе подухват угушен је у крви 1813. године, ратним тријумфом надмоћних Османлија.

Несигуран и привремен, положај вожда носио је одговорност која је повремено тешко падала нервозном Карађорђу. Не једном после вести о тешким поразима и неуспесима *бљубао је јед*, јечао и падао у постељу. Психички изнурен десетогодишњим војавањем против Турака и својих унутрашњих непријатеља, Карађорђе је копнио. Везујући своју будућност за судбину устанка, постао је један од најпознатијих непријатеља турске власти на Балкану. Почетком 19. века за њега се чуло у Петрограду, Паризу, Бечу и Цариграду, али у сасвим различитом контексту. За Русе он је био уважени српски вођ, за Турке хајдук и побуњеник, а за Наполеона Бонапарту генијални војни стратег.⁸⁶ То противречно политичко бреме пратило је Карађорђа до смрти.

Пошто је било сасвим извесно да устаници неће бити у стању да одоле турској војној сили, у јесен 1813. године вожд, Младен Миловановић и већина старешина тајно су напустили Србију и спас потражили на територији Аустрије.⁸⁷ Идеја да се Београд као јака тврђава одсудно брани била је напуштена. На вест да су Карађорђе и главне старешине већ напустили земљу, настало је опште расуло. Док су се многи одреди затворили у шанчеве и упорно одолевали, попут оних на Делиграду и дуж реке Дрине, већина војске се расула у потрази за својим породицама. Велики део народа потражио је спас на подручју Аустрије, док су остали формирали збегове по беспутним планинама Шумадије.

⁸⁶ Његов међународни имиџ, политизован и инструментализован, значајан је за одређивање прве представе о Србима, као балканским хришћанима који су се први са успехом побунили против исламског Царства. Ерик Хобсбаум који је читава монографију посветио теми бандитизма и хајдучије у Европи и на Балкану, не налази ни једне речи о Карађорђевој војни. Он нотира да је, попут осталих вођа балканских хајдука, Карађорђе у себи сјединио вештине једног разбојника и умешног сточарског трговца. О његовим државничким врлинама и војном умећу, међутим, ни помена. Е. Hobsbawm, *Bandits*, 2000 London, 94-95.

⁸⁷ Претходно су део злата које нису мислили предавати закопали у бурићима, по виноградилима и луговима око Београда и по густошима Аде Циганлије. В. Караџић, *Историјски списи*, II, 220.

Самодржавље кнеза Милоша Обреновића

Период после слома Првог српског устанка био је испуњен насиљем и турском осветом, хаосом бекства и скривања. Максим Евгеновић открива суровост времена током којег је кнез Милош започињао да управља Србијом. Крајем 1813. и почетком 1814. године, Београдом су господарили Турци и тамо доводили на погубљење људе из читавог пашалука. Друм који је водио варошкој Стамбол-капији био је начичкан телима натакнутим на кочеве, док су камене зидине капије биле искићене низовима глава пободених на коље. Тела убијених која нису излагана склањана су током зиме у споредне улицице, а када је грануло пролеће 1814. букнула је и куга.⁸⁸ Вук додаје да је много народа тада помрло у оном *страу и смраду*, нагоњеног да кулуком оправља београдске зидине. У тим мутним временима било је много бивших српских старешина који су бекством покушавали да сачувају главу од турске освете.

Милош Обреновић био је један од ретких који није напуштао земљу. Напротив, он је сам ступио у преговоре с турским властима тако што је положио оружје и изјавио покорност султану.⁸⁹ Знајући га као разумна и поуздана човека, Турци су најпре прогласили Милоша Обреновића обор-кнезом Рудничке нахије.⁹⁰ Противници кнеза Милоша

⁸⁸ *Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877, 15-16.

⁸⁹ Вођ Другог српског устанка рођен 1780. године у Средњој Добрињи, живео је најпре у сенци свог много славнијег полубрата Милана. Током устанка, из потпуног сиромаштва Милош се постепено уздигао до положаја великог обласног господара. Милош Обреновић је у време Карађорђевог устанка био војвода - војни старешина Рудничке, а затим и Ужичке и Пожешке нахије. Сам кнез Милош тврдио је касније да му је Карађорђе поверио да буде војвода читаве „стране јужне.“ При самом крају устанка, Карађорђе је његову власт територијално доста сузио, сумњајући у лојалност Милоша Обреновића и под утицајем савета Младена Миловановића. *Кнез Милош прича о себи*, приредио М. Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989, 3-4.

⁹⁰ Када му је од Турака била призната власт, у јесен 1813. године, са њом су биле скопчане и неке врло непријатне обавезе. Најпре, била је то земља препуна хајдука и збегова. Једне је требало враћати и „предавати“ Турцима, за друге јемчити, а треће пак хватати и везиру у Београд слати. В. Караџић, *Историјски списи*, I, 31, 44-49; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића*, 46-53.

тврдили су да он влада само захваљујући хитрости да Турцима богато приложи, изда оног којег му они нареде, а још чешће онога ко му лично засмета. Једва извукавши живу главу из Београда по угушењу Хаџи-Проданове буне 1814. године, Милош се склонио у Рудничке гудуре, у село Црнућу. Тамо је неко време боравио окупљајући различите бивше војводе и стичући круг присталица.⁹¹

Као посредник у управљању рајом, кнез Милош представљао се као скромни и покорни султанов слуга. Тако је чинио све док није чуо како му је и брат Јован умешан у напад на турске порезнике, у којем је било и мртвих.⁹² Неколико дана касније, на Цвети 1815. године, кнез Милош Обреновић замахује устаничким барјаком уз поклич – *ето мене, ето рата Турцима*. Тиме је отпочео Други српски устанак, 1815. године, у сенци легендарног храствог дрвета познатог као *таковски грм*. После неколико кратких али жестоких оружаних окршаја и на интервенцију Петрограда, Турци су пристали на преговоре. Умешним вођењем устанка и пажљивошћу према заробљеним Турцима, кнез Милош додатно је учврстио своје позиције. По склапању примирја он је потврђен за обласног господара са извршном влашћу, покоран султану и под непосредним надзором београдског везира. Тим привременим компромисом, отпочела је владавина новог српског монарха.

Упркос мноштву разлика у карактеру и судбинама вожда и кнеза Милоша, врло је важно увидети колико је тога слично у облицима управе и у безбедносним техникама ова два владара. Карађорђе и Милош били су први и последњи аутентични народни монарси.⁹³ Стварање култа личности као сретства дугорочног јачања политичког утицаја, вршено је посредством бројних симболичких и креативних гестова владалачке самовоље. Дељење правде и одлучивање о судбини појединца, чини власт првог монарха у Србији апсолутном и тиранском. Тим средством, погодним за управу у руралним срединама, служио се и Карађорђевић наследник. Личну власт кнеза Милоша сасвим је лако пратити у преузимању онога што је нудило наслеђе устаничке Србије. Централизација, полицијска држава, телесна казна, унутрашња војска, двор, култ личности и читав низ других елемената, концептуално приближава устаничку и Милошеву државу.

⁹¹ В. Караџић, *Историјски списи*, I, Београд, 1969, 54-55.

⁹² Алекса Симић тврди да је на ту вест кнез пао у несвест „и сипали су воду на њега док је себи дошао.“ *Сећања Алексе Симића*, 25.

⁹³ Бавећи се пре него што су постали владари често простим тежачким пословима, у много чему они су то и остали – самодршци који су се домогли власти личним квалитетом и одлучношћу.



7. Таковски грм - кулно место Обреновића,
Архив Србије

Основни задатак кнеза Милоша био је да учврсти сопствени ауторитет и нови поредак. Србија после 1813. године била је земља у којој је настала борба за опстанак, а отимачина постала важан облик преживљавања. Хајдучија, разбојништво и други облици безвлашћа, појаве су чијем искорењивању се кнез Милош посветио током првих година своје управе. Истребљивање хајдука и злих људи кнез је касније сматрао једним од својих највећих политичких постигнућа. Био је то предуслов сигурних темеља полицијске државе, какву је он наменио своме Књажеству. Кнез Милош, према сопственом признању, ценио је стегу и страх као делотворна средства покорављања поданика.⁹⁴ Традиција Карађорђевог криминалног законика и *стега* над хајдуцима и разбојницима, били су зато сасвим разумљиви.

Реч *стега* јавља се у преписци кнеза Милоша и нахијских старешина као прецизно термиолошко одређење за формалну примену насиља над противником поретка.⁹⁵ То је вишезначан појам који се односи на свеукупан притисак и према окружењу самих хајдука, њиховим породицама, комшијама и јатацима.⁹⁶ Као еуфемизам за насиље, пљачку, паљевину, глобљење и физичко злостављање, стега је имала своју унутрашњу логику. Њоме је ван заштите закона стављен онај ко сам не поштује закон. Сејање страха као метод, показало се као моћно оружје и у рукама новог господара. Континуитет са ранијим вождовим законодавством присутан је и кроз политику јавног излагања лешине погубљеног на точку, учвршћене на високој мотки пободеној уз прометнији друм или раскрсницу.

Економско уништење и раскорењивање као коначно решење за најупорније хајдучке породице, оставило је дубок утисак на многе. Политику суровости кнез Милош је доследно примењивао над хајдуцима током првих година своје управе. У земљи где је хајдучија још током 17. и 18. века постајала сезонска и помоћна професија многих рубних области, било је потребно коначно завести ред.⁹⁷ Сем према

⁹⁴ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 194.

⁹⁵ Кнез Милош говори о „великој стези“ коју ваља завести и над пандурима српске полиције у Београду, уколико би се одали пијанству и непослуху. Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970, 35.

⁹⁶ Сем као општија мера дисциплиновања становништва, реч *стега* означавала је касније просто физичко везивање и спутавање, конопцима или ланцима.

⁹⁷ Уобичајена процедура била је да хајдука убију током потере или да му се опрости, након што положи оружје и преда се на милост. Предаја хајдука, међутим, прихватана је само уколико би било вољних сродника или сеоских првака, који би за њега лично јемствовали - одговарали. Само предајом и нарочитим ритуалом покајања, била је могућа својеврсна рехабилитација одбаченог и повратак

хајдучима, као нарушитељима поретка, кнез Милош је и према политичким букачима примењивао врло сурове мере. У време Грчког устанка, 1821. године, он од својих полицијских органа тражи да сваког ко би по селима распростирао узнемирујуће гласове „под стражом к мени да на испит пошаље.“⁹⁸

Нарочит део Милошевог владарског програма представљала је његова политика према старешинама из доба Карађорђа. Личности из доба Првог устанка имале су једноставан избор, или су пришли Милошу и постајали његове верне присталице, или би постајали жртве кнежеве суревњивости.⁹⁹ Први полицијски чиновници после 1815. године започињали су каријеру најпре као кнежеве личне слуге, телохранитељи и помагачи - “увек слепи извршитељи” његових заповести.¹⁰⁰ Служећи се људима „нагорелим“ и онима који су му безрезервно одани, кнез Милош је начинио широк круг послушника.¹⁰¹ Многи од њих раније су били у служби војвода Карађорђа. Амица, Сима Милосављевић Паштрмац, бивши Карађорђевог барјактар, Тома Вучић – Перишић, негдашњи први момак Карађорђевог и Марко Штитарац, улазе у тај круг, као и Вујица Вулићевић. Све остале, а нарочито бивше војводе и људе блиске или наклоњене Карађорђу, кнез Милош гледао је да уклони. Како то Нићифор Нинковић примећује, до 1824. године Карађорђевог војводе су углавном биле мртве, уколико их Милош већ није посинио.¹⁰²

Деспотски карактер Милоша Обреновића није допуштао да било ко некажњено умањује његову апсолутну власт. Зато су политичка убиства постала обележје његове дуговечне владавине.¹⁰³ Одмах по

у заједницу. Појава књиге јемственика у Ужичкој нахији, сведочи о распрострањености ове технологије. Р. Љушић, *Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила*, Србија 19. века, II, Београд 1998, 185, 200, 208-209.

⁹⁸ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд 1967, 55.

⁹⁹ Разлика се састојала у томе што су они први махом били безначајне, до тада политички небитне фигуре, док су други били уважавани и политички утицајни управо у време Карађорђа.

¹⁰⁰ Л. Арсенијевић, *Историја српског устанка*, II, 846; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909, 443.

¹⁰¹ Реч је о човеку који је „горео“ и нагорео, дакле, о морално нагриженоме. То може бити осуђеник на смрт коме је опроштено, као и противник који је постао покорни слуга, кнежев плаћеник, попут Нићифора Нинковића. Такав политички „окаљен“ човек може касније и другог да „обешчисти.“ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 309.

¹⁰² Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 304.

преузимању власти он се нашао пред остацима једног система управе ствараног још за Карађорђевог рата.¹⁰⁴ Поредак који је постојао до 1813. године морао је бити уништен, како би Милош Обреновић успоставио сопствени систем власти. Стога је за свега неколико година кнез поубијао велики број истакнутих личности Првог устанка.¹⁰⁵ Од политичког убиства он је постепено начинио читаву уметност.

Под удар Милошевог владарског програма најпре су дошли Павле Цукић и Петар Молер, који су од Милоша отворено захтевали да се у Србији подели власт и успостави обласна олигархија. Погубљен је и кнез Сима Марковић као Карађорђев отворени приврженик.¹⁰⁶ Милош Обреновић није зазирао ни од ликвидације високих црквених великодостојника, уколико су угрожавали његову власт. Такав је био владика, Мелентије Никшић, који се заносио идејом да се у Србији установи теократска управа налик оној у Црној Гори. Услед претераних амбиција и сплеткарења, њега је по наређењу кнеза Милоша убио Марко Штитарац.¹⁰⁷ Тај кнежев убица је отровао и великог Карађорђевог поборника и угледника из Ваљевске нахије, проту Смиљанића.

Кнез Милош никада није као Карађорђе убијао лично, међутим, његове убице усмртиле су много већи број људи.¹⁰⁸ Број оних који су лишених живота поверљивом наредбом Милоша Обреновића није

¹⁰³ Део личних противника мањег значаја скончао је простом смрћу крај друма. Тако је убијен бивши кнежев секретар, Алекса Поповски, који се дрзнуо да води тајну љубавну преписку са господаревом ћерком. Он је током спровода у Крагујевац једноставно одвучен у шибље и тамо заклан, од стране два Милошева поверљива момка. *Сећања Алексе Симића*, 40; В. Карацић, *Историјски списи*, I, 154-156; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 444.

¹⁰⁴ Сем тога јавило се и неколико нових претендената на власт од којих су неки предлагали тетрархију, а други теократску државу у Србији.

¹⁰⁵ В. Карацић, *Историјски списи*, I, 150-157.

¹⁰⁶ Неки од кнежевих противника били су предати београдским Турцима, да се они с њима разрачунају. Гаја Пантелић, велики Карађорђев приврженик и патриота, назвао је кнеза Милоша због тих издајничких поступака новим Вуком Бранковићем. *Јанићије Бурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања*, 107-109.

¹⁰⁷ Владика је убијен ноћу, у самој спаваћој соби свога двора, док је очајнички покушавао да се искраде напоље, кроз фурунски оцак. Погубивши при том и два млада калуђера, за које су подли језици говорили да су нађени у владициној постели, Штитарац је то наводно учинио јер су несрећници стали вриштати у страху. *Сећања Алексе Симића*, 47.

¹⁰⁸ Последња жртва кнеза Милоша погубљена тајним путем био је Тома Вучић Перишић. Он је отрован почетком друге владе кнеза Милоша. Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 247-250.

могуће тачно утврдити, али се свакако креће изнад педесет.¹⁰⁹ Непријатеље из круга угледних кнез је убијао тајно, усменим наредбама и преко поверљивих целата. Многи су погубљени код својих кућа, на спавању.¹¹⁰ Момци који су извршавали погубљења били су плаћеници кнеза, а већину противника кнез је убио управо на такав хајдучки начин.¹¹¹ Према каснијем исказу једног од убица, метод је био врло једноставан. У први сумрак он би ухватио заседу крај куће будуће жртве, а пошто укућани леже у стају крај прозора и гласно дозвоа кнежевог непријатеља по имену. Не слутећи зло, сањива жртва би пришла позору, а целат би из непосредне близине испалио смртоносни куршум. Потом би одсечену главу понео натраг кнезу, као доказ да је задатак извршен.¹¹²

Почасно место на листи оних који су погубљени тајном кнежевом наредбом, припадало је некадашњем вожду Карађорђу Петровићу. Од кад је дошао на власт, кнез Милош помно је пратио кретање Карађорђа и других угледних емиграната из Србије, груписаних у јужним областима Руске царевине.¹¹³ Многи од кнежевих плаћених доушника, слали су потајно вести опрезном Милошу Обреновићу.¹¹⁴ Када је у лето 1817. из Смедерева стигао глас да се вожд налази у Србији и да се прича о новом устанку на Турке, одговор кнеза Милоша био је немилосрдан. Како је и београдски везир већ знао за вождов повратак, Милошу Обреновићу преостајало је само да докаже своју лојалност и положи Карађорђеву главу.¹¹⁵

Притиснут околностима, кнез Милош ускоро је донео једину разумну одлуку. „Једног ма и најглавнијег човека жртвовати погрешка није“ лаконски је објаснио своје разлоге у исповести, много деценија

¹⁰⁹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830 – 1839)*, Београд 1988, 203-204.

¹¹⁰ Тако је чињено како би се касније и сам кнез могао вајкати, да је то дело хајдука. В. Карацић, *нав. дело*, I, 151, Л. Арсенијевић, *Историја српског устанка*, II, 845.

¹¹¹ Сасвим сличан метод користили су у нешто ранијем периоду и београдски Турци. Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања, 160.

¹¹² Сећања Алексе Симића, 129, 136-137.

¹¹³ Кнежев сродник, Христифор Обреновић, био је један од првих достављача, али и неколико личности из самог емигрантског круга. Л. Арсенијевић, *Живот и прикљученије Карађорђа*, приредио Р. Поповић, Београд 2004, 106-109.

¹¹⁴ Карађорђе и српске војводе најпре су били интернирани од стране аустријских власти, а затим на интервенцију руског цара пуштени и послати у руску провинцију. Заборављени и утонули у немаштину, бивши први људи устаничке Србије маштали су о свом повратку.

¹¹⁵ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића*, 121-126.

касније.¹¹⁶ Уместо да се одазове позиву бившег вожда, Милош Обреновић наређује Карађорђевом куму Вујици Вулићевићу на чијој се територији овај налазио, да бившег вожда потхитно погуби. Карађорђе је ускоро освануо мртав, убијен на спавању секиром.¹¹⁷ Његова глава била је однета у Београд, одрана и напуњена памуком.¹¹⁸ Као важан политички трофеј вождова образина послата је затим султану у Цариград и тамо јавно изложена са натписом – „Глава чувеног хајдучког вође српског, званог Кара-Ђорђа.“¹¹⁹

Тиме је коначно уништен главни противник кнеза Милоша у борби за политичку власт у Србији. Један од ретких који се искрено радовао том догађају био је владика Леонтије Ламбровић, Карађорђев



8. Убиство Карађорђа,
Константин Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића*

¹¹⁶ *Кнез Милош прича о себи*, 15.

¹¹⁷ Карађорђеву трагичну смрт Нинковић тумачи као закаснелу освету судбине, за његова ранија сагрешења према невинима. Стога је на крају и сам дочекао те су га „секиром као крмка у главу убили.“ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 132.

¹¹⁸ С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 93.

¹¹⁹ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића*, 126.

савременик и личност необично омражена током устанка.¹²⁰ На вест о смрти Карађорђа он је писао кнезу Милошу из Кишињева: „Јако сам се ожалостио за смрт Црног, и то из човекољубља, ну кад се сетим степена пакости тог човека, и његову неблагодарност као и његов немиран и колебаљив дух – и да је свагда злу тежио, и добром се свагда противио, и преко свега тога каква је животиња била, да је имао фантазију и лудост тај глупи, да је завртео себи у главу да само он је способан управљати народом поред толиких грешака које је починио, и то услед његове неспособности, решио се био тај бездушни да опет увуче своју отаџбину у опасност и то јединито из пакости и злобе његове.“¹²¹

Убиство Карађорђа због којег су га, како то сам каже, једни славили а други проклињали, била је одлука коју кнез Милош није донео самостално. Иако су га Турци по окончању Другог српског устанка признали за главног српског старешину, нису му веровали.¹²² Утолико је вождова смрт била вишеструко корисна за коначно учвршћење власти кнеза Милоша и утемељење његове династије. Убиством Карађорђа кнез Милош уклонио је главног такмаца за престо и уједно доказао своју пуну лојалност пред Турцима.¹²³ Већ једном утврђена права врховног господара у Србији, изнова су му призната на скупштини српских народних и црквених старешина у Београду, новембра 1817. године. Нарочито припремљена за тај чин, скупштина је тада по први пут потврдила и право наслеђивања престола у породици Обереновића.¹²⁴ Убрзо, Милош Обреновић успева да се ослободи притиска београдског везира и да напусти Београд. За нову престоницу Кнежевине изабрао је Крагујевац, чиме започиње наредно поглавље његове управе.¹²⁵

Остаци Карађорђевог политичког наслеђа, били су и после 1817. године предмет нарочитог интереса кнеза Милоша.¹²⁶ Неколико година по смакнућу бившег војда, тајним убиством кнез је ликвидирао и

¹²⁰ Услед сталног нагињања помирењу са Турцима и услед сплеткарења против Карађорђа, владика је неколико пута био у животној опасности.

¹²¹ Архив Србије, Varia, 1174.

¹²² Напротив, већи део времена Милош Обреновић проводио је у Београду као почасни талац. Живео је у сталном страху од капи отрова у кафи или мучког убиства којим су му бројни противници претили. В. Карацић, *Историјски списи*, I, 54, 75; Р. Љушић, *Карађорђе*, II, 212-221.

¹²³ К. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара Ђорђа врховног војда, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*, I, Београд 1971, 447-466; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 141-142.

¹²⁴ В. Карацић, *Историјски списи*, II, 226.

¹²⁵ Р. Марковић, *Питање престонице*, 17.

¹²⁶ Вождови потомци и сродници налазе се и после 1817. године у фукусу Милошевог политичког надзора. Смакнућем Карађорђа није окончана, већ је отворена нова

некада првог човека до Карађорђа, Младена Миловановића. Уз кнежеву дозволу *газда* Младен је најпре лепо примљен и угошћен, када је прешао у Србију. Но пошто је једно време подносио да му се та бивша величина за трпезом обраћа личним именом, кнез Милош наредио је да га отправе даље, у Црну Гору. Наводно, то је учинио како би га заштитио од Турака који су већ тражили да им се Миловановић изручи. На путу кроз Ужичку нахију, међутим, Миловановић је везан уз једно дрво и стрељан од стране Јована Мићића, по претходном кнежевом наређењу.¹²⁷

Супротно овим варијететима подмуклог и тајног политичког убиства, подбунитељи народа мањег значаја кажњавани су јавно, пред што је могуће већом гомилом искупљеног света. Тако је учињено са учесницима Чарапићеве буне, 1826. године, чији се злочин састојао у ширењу памфлета којима је оштро критикована владавина Милоша Обреновића. Кнежева мржња била је нарочито појачана сазнањем да су аутори прокламације свој подбуњивачки спис започели следећом изјавом Александра Карађорђевића - „Поздравље народу српском, од мене, Александра, сина Карађорђевог, што му је Милош убио оца сикиром у главу.“¹²⁸ Како, међутим, главне превратнике није смео погубити јер су посредни били поданици Аустрије, кнез Милош их је јавно осакатио.¹²⁹ То је учињено одсецањем језика који проносе револуционарне речи и руку које пишу превратничке списе, како је стајало у његовој наредби о извршењу казне у Београду, 1826. године.¹³⁰ Тим бруталним актима, кнез Милош се несумњиво представио као заштитник монархистичког поретка у Европи и политички реакционар.

Крваве обреде телесног сакаћења и убијања, кнез је гледао да претвори у читав спектакл, политичку представу за обичан свет. Слично

страница унутрашње борбе за власт у Србији. Обазривост кнеза Милоша није била безразложна, уколико се узме да су бивше Милошеве старешине које су пребегле код Александра Карађорђевића предлагали да се у Србији изведе преврат. На питање младог Карађорђевића шта би учинили са бившим кнезом, одговорили су како би Милоша: „...и сву његову фамилију и породбину убили, а њега на трон старешинства поставили.“ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 308.

¹²⁷ В. Карацић, *Историјски списи*, I, 153; Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 162-164.

¹²⁸ *Сећања Алексе Симића*, 132.

¹²⁹ В. Карацић, *Историјски списи*, I, 98

¹³⁰ Пресуђено је да се главном окривљеном, Михаилу Берисављевићу „с отровном частју језика његова и обе руке одсеку, као орудија беседе и писања, којима је отров просипао“, а његовом саучеснику Петру Радосавчићу „с частју језика његова и десна рука одсече, аки орудија злоречија и писанија да му се прикрату, а после у свет да се пусти.“ Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964, 240-242; В. Карацић, *Историјски списи*, I, 97-98.

Карађорђу, који је прихватио идеју да је основни циљ казне да се народ подучи, поступао је и кнез Милош. Тако је учинио и у случају Милоје Ђака, који је 1825. године предводио народну буну против самовоље кнежевих пандура и локалних старешина у смедеревском и пожаревачком крају. Изазвана нечовечним поступцима кнежевих званичника, Ђакова буна имала је нарочито политичко значење за Милоша Обреновића.¹³¹ Не само што је побуна била масовна, јер је Ђак у једном тренутку успео да окупи више од 5.000 људи, већ је започета у области која се сматрала постојбином бившег војда Карађорђа.¹³²

Разгневлjen вестима да су сељачке гомиле насрнуле на његов двор у Пожаревцу, а још више гласовима да се Милоје Ђак утаборио на Опленцу крај Тополе, кнез Милош носио се мишљу да по гушењу побуне спали читав тај крај.¹³³ Покрет је брзо угушен, а рањени вођа побуњеника ухваћен надомак Београда, на велику радост кнеза Милоша.¹³⁴ Ипак, кнезу је нарочито било стало до тога да опипа политички пулс тамошњег народа и да испуша његову верност. О томе сведоче и многе нумере његовог *Протокола* из 1825, где наређује и слање нарочитих ухода међу побуњенике, како би сазнао шта ко заиста мисли.¹³⁵

О томе како народ гледа на његову власт и шта мисли о Милоју Ђаку, кнез је могао сазнати убрзо, током самог чина Ђаковог погубљења. Изузетно од уобичајених казни Ђак није обешен, нити му је пресуђено мртвом шибом, већ је за њега био намењен нарочит ритуал. У Паланци [Смедеревској] Ђак је био везан за коња који је пуштен да каска кроз шпалир од неколико десетина људи, наоружаних пушкама. Они су имали да изврше колективну егзекуцију, пуцањем плотуном из непосредне близине на осуђеника. Вођа побуњеника, према замисли Милоша Обреновића, требало је да страда од руке локалног становништва. Тако је учињено како би касније могло да се тврди да је Ђака убио сам народ, огорчен на њега што је подигао буну на кнеза.

¹³¹ В. Карацић, *Историјски списи*, I, 96-97

¹³² Смедеревска нахија, Топола, Опленец и Јасеница, у очима обреновићевске тајне полиције представљају топове који ће током читавог 19. века на себи носити стигму карађорђевићевске јереси.

¹³³ Кнез Милош носио се мишљу „сву Тополу у пепео обратити.“ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, приредили В. Крестић и Р. Љушић, Београд 1973, 209.

¹³⁴ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 216-218.

¹³⁵ Кнез је био посебно осетљив на вербални деликт и брз на томе да казни и пресуди онима који су критиковали његову власт. Нинковић тврди да је неког човека кнез хтео живог да одере, због некаквог политичког говора који је одржао. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 214-215.

Ова политичка лакрдија није испала како је сам кнез очекивао. Иако је свуда око њега одјекивала плотунска паљба, Милоје Ђак прошао је кроз читав ватрени зид неповређен, очигледно услед хотимичног промашаја сваког појединог учесника у ланцу.¹³⁶ Тај детаљ био је довољан да код кнеза изазове највећи бес, указујући му да на искрену приврженост људи тог краја не може рачунати. „Књаз Милош кад је видио да нико од народа није хтео да гађа Ђака, разумео је како је народ расположен и спрема Ђака и спрема његове буне, па се онда раскорачи и поче псовати, претећи да ће од сад још више убијати и вешати и ј...ти него досад што је чинио.“¹³⁷ Гушитељ Ђакове буне, Грузанин Тома Вучић Перишић, такође је приметио да кнез после тог догађаја више није био исти човек, да је тек од тада ударио сасвим у насиље и крв.¹³⁸

Масовна побуна заиста је изненадила кнеза Милоша. Он је био искрено ужаснут и дубоко увређен непоштовањем које је народ могао да испољи, после десет година његове суверене власти. О томе сведочи занимљив документ познат као *Протокол кнеза Милоша 1824-1825* који представља препис званичних наредби, упућиваних нижим властима у тим временима кризе. Огроман број нумера посвећен је управо гушењу побуне Милоја Ђака, стварању механизма за јачу контролу територије и одреда милиције, безрезервно одане кнезу. И док је противнике своје власти кнез називао „поткупљени непријатељи рода нашега“ себи је наменио кључну улогу, као „отац народни.“¹³⁹ О страху који је завладао на вести да ће побуњеници ударити на Крагујевац, сведочи наредба о копању шанца око крагујевачког двора, налик оном какав је у време Карађорђа постојао на Делиграду.¹⁴⁰

Насупрот овог класичног психолошког трика, како би противницима показао своју чврсту решеност, кнез Милош повукао је неке

¹³⁶ Вук приказује сасвим различит развој догађаја. Пред окупљеним светом кнез Милош кратко је представио Ђака: „Ово је, браћо, онај, који је крив, што сам вас ја по оваком рђаву времену од ваших кућа затрудио; сад ако ћете му ви опростити, опростите му, ако ли не ћете, а ви чините с њим шта вам драго.“ Вук тврди да су окупљени сами предложили да се Ђак убије из пушака, што одмах и учинише. Симић, напротив, сведочи да је Ђак и на самом крају ланца остао жив. Зато је Јеврем Обреновић, хитро дојахавши, пуцњем из непосредне близине докрајчио вођу побуне. Затим је Ђаково тело било изложено на точку. Нићифор Нинковић потврђује Симићев исказ, као и Младен Жујовић. *Сећања Алексе Симића*, 126; В. Карацић, *Историјски списи*, I, 96-97; Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 219; *Белешке Младена Жујовића*, Београд 1902, 9.

¹³⁷ *Сећања Алексе Симића*, 126.

¹³⁸ Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, 34-40, 294.

¹³⁹ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 213-214.

¹⁴⁰ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 418.

далекосежније потезе. Један од њих било је стварање унутрашње војске, нарочито у оним нахијама за које је био убеђен да су му верне, попут Ужичке. Под називом „уписни момци“ Милош Обреновић од Јована Мићића из Ужичке нахије тражио је већ у јануару 1825. свеже трупе за угушење побуне.¹⁴¹ Уписивање момака из „најбољих“ и најимућнијих кућа, отпочело је услед сазнања да се кнез није имао чиме супротставити гомилама изгредника.¹⁴² Зато је Милош Обреновић похитао да створи



9. Уписни пандур 1826. године,
Павле Васић, *Србија у рату и миру*

¹⁴¹ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 209.

¹⁴² За своје услуге, уписни пандури примали су и извесну новчану накнаду. Капларима је следовало по 7, а обичним солдатима по 5 гроша месечно. АС, Збирка Мите Петровића, 1840, 2011.

нешто између војске и полиције, неку врсту унутрашње милиције. То су људи који ће бити ослобођени давања пореза, а бити спремни да у сваком тренутку наоружани послушају кнежеву наредбу.¹⁴³

Институција уписних пандура уведена 1825, доводи до појаве првих униформисаних представника власти неколико година касније. Тада су скројени и први зелени мундири кнежеве уписне војске.¹⁴⁴ Ужичка нахија и Гружа, са Јованом Мићићем и Томом Вучићем Перишићем, биле су узданица кнежеве власти, док су Смедеревска, Пожаревачка, Ваљевска и Београдска нахија сматране за легла бунтовништва. Занимљиво је да су, осим као војници спремни да на кнежев миг одмах пођу у борбу, уписни момци или пандури имали и значајне полицијске и политичке дужности у својим родним местима.¹⁴⁵ Сем кмета и они су имали овлашћење да сваког ко се противи власти савладају и вежу.¹⁴⁶ „Уписни пандури“ уз кметове и „поштене сељаке“ чине језгро кнежевих присталица.¹⁴⁷ Спомиње се и прикупљање људи спремних да погину за кнеза Милоша. Већ у фебруару 1825. године, формиран је одред од десет момака „одабраних јунака“ који чувају кнеза услед гласина да му се спрема атентат.¹⁴⁸

Појава уписних пандура као и одреда телесне страже, представља тек део процеса настанка допунских инструмената одбране кнежеве аутократије. Стварање формације за брза дејства ради гушења бунтовних покрета, само је једна од безбедоносних мера у Србији. Много ефикасније но одреди уписних пандура, биле су бројне мреже ухода кнеза Милоша које су пратиле и достављале рад његових непријатеља. Ако је Карађорђе имао једну *тичицу* која му је јављала шта

¹⁴³ Већ је Карађорђе започео попис све војске на коју се у случају опасности могло рачунати. У Деловоднику спомиње се унутрашња војска - *внутрена војска* као и сва *уписна* и *неуписна* војска којом Србија располаже. *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, № 1314, 1565.

¹⁴⁴ Крој униформе полицијских трупа био је руски, а боја мундира зелена. П. Васић, *Србија у рату и миру униформе српске војске 1808 - 1918*, Београд 1980, 22-23; Б. Богдановић, *Униформе жандармерије и полиције*, Службено одело у Србији у 19. и 20. веку, Београд 2001, 130-131.

¹⁴⁵ За сваки покушај напада на на сеоског кмета, или на солдата кнеза Милоша, као на службене представнике власти, следила је врло оштра казна. АС, Суд општенародни српски, 399, 1030.

¹⁴⁶ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 321, 461.

¹⁴⁷ Симић који се лично ангажовао око гушења Чарапићеве буне тврди: „...онда је у сваком селу био по један уписни пандур од вреднијих људи, који је имао дужност у сваком случају бити у помоћи правитељству.“ *Сећања Алексе Симића*, 134.

¹⁴⁸ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 415.

ко по Србији ради, кнез Милош имао их је на стотине. Осим што је примао добровољне доставе, Милош Обреновић плаћао је знатне суме новца како би се домогао драгоцених података. Кнежеве информанте чинили су и татари, који су писма и важне поруке носили у бисагама, затим сам директор полиције у Београду, као и сви они који су могли да му дојаве о везама кнежевих непријатеља и Београђана.

Као и Карађорђе, кнез Милош био је нарочито сумњичав према житељима Београда. О томе говори и члан 6. *Прописа о Полицији београдској* из 1831. године, који је управо посвећен потајном шпијунирању Београђана. Управитељ вароши мора посебно да мотри „средством воведени [поверљивих – прим в.ј.] људи [на] тајна умишљенија“ Београђана, а особито оних из Аустрије.¹⁴⁹ Када је реч о сумњивим и подозривим личностима чије је кретање ваљало пратити, у такве је свакако спадао извесни Јован Петровић, из Бечкерека. Он је у Србију дошао како би „револуционарне речи“ просипао, стајало је у потерници која је за њим послата, са личним описом траженога.¹⁵⁰

Кнез је нарочито удвојио пажњу у Београду јер је сматрао да највећи број његових противника обитава у том граду. У намери да појача притисак на становништво те вароши, кнез је прибегавао и најнезнатнијим приликама да установи сопствени ауторитет. Тако је од кнежева Београдског суда, као представника српске власти, захтевао да му побележе ко све од „Београдлија“ у цркви не скида фес или капу, иако је кнез већ наредио да се тако убудуће мора чинити.¹⁵¹

Године 1831, постављен је и нарочити кнежев повереник у звању *тајног полицаја* у Београду.¹⁵² Милош Обреновић је на то место довео Цветка Рајовића, да мотри на кнежеве непријатеље у Земуну и подробно јавља о политичким опасностима.¹⁵³ Отварање писама људи који су из

¹⁴⁹ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд 1967, 77.

¹⁵⁰ *Протокол кнеза Милоша Обреновића*, 124.

¹⁵¹ Кнез најпре од Алексе Симића захтева да попише имена свих који у цркви неће да скину фесове. *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 480, 507; С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 132-133.

¹⁵² Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 112.

¹⁵³ За првог тајног полицаја кнеза Милоша Вук Караџић нема ни једне лепе речи. Родом Херцеговац, Рајовић се у младости бавио трговином и лутао по Леванту, од Трста до Одесе. Чак је 1826. године покушавао да из Земуна у Влашку кријумчари и неке лажне дукате. Потом је неко време служио као писар код Милошевог брата Јеврема у Шапцу, да би га 1828. године кнез Милош узео за свог секретара. Са те функције, постављен је ускоро у Београду на положај тајног полицајца. В. Караџић, *Историјски списи*, I, 171-172; Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда*, 60.

Србије пребегли, а сматрани су кнежевим непријатељима, спадало је у редовне мере опреза.¹⁵⁴ Међутим Рајовић није био једини повереник кнеза Милоша у Београду. Ђорђе Поповић Ћелеш, као двороправитељ конака у Београду, такође је био кнежева дуга рука. Тај човек временом се толико осилио, да су га се прибојавали не само обични људи већ и само кнезови београдски. „Ћелеш је био прави гад на очи: мален, а дебео, дугачки уста, и прем да му је било око 40 година, није имао ни браде ни бркова, ни обрва ни трепавица, нити и једне длаке косе на глави; а колико му је год тело било гадно, душа му је још гаднија била; лажа, варалица, опадник, подсмејач, кривоклетник, једном речи рећи, никакав човек.“¹⁵⁵ Свеједно, Ћелеш је имао моћ да о свакоме напише „црно писмо“ – доставу, помоћу које би осумњичени по хитном поступку био послат пред кнеза, у Крагујевац.

Док је у Београду кнежева власт и даље била посредна у Шумадији је она, напротив, била апсолутна.¹⁵⁶ За разлику од првих година проведених у страху и скривању од турске освете, у забаченој и неугледној Црнући, оснивање дворског комплекса у Крагујевцу представљало је једну од његових најважнијих владалачких одлука. Оно што је за Карађорђа била Топола, за кнеза Милоша постао је Крагујевац, бастион самодржавне власти.

Не рачунајући зато скромно здање у Црнући, подигнуто добротом околних сељана, дворска политика кнеза Милоша може се пратити тек од оснивања двора у Крагујевцу, 1817-1818. године.¹⁵⁷ Сем у Крагујевцу, кулуком околног народа подигнути су касније слични дворови Милоша Обреновића у Пожаревцу и Топчидеру.¹⁵⁸ За то време два кнежева брата, Јеврем и Јован, граде сопствене конаке у Чачку и Шапцу. У Ужицу је столовао Јован Мићић док је други кнежев верни

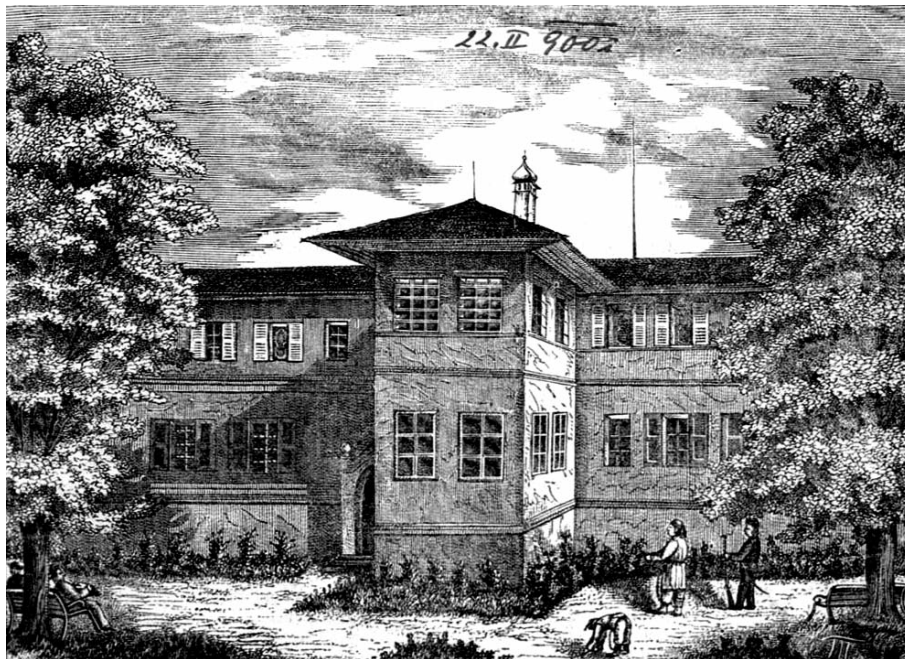
¹⁵⁴ У исто време, кнез потајно кореспондира преко Димитрија Давидовића. Кнежев секретар је: „...имао књажеско поручење, с известним лицима из разних Окружја водити тајну преписку, у којој су њему јављани бивали догађаји, о којима нити известитељи, нити правитељство могли су желити, да се јављају јавно.“ *Неколико примеченија на књигу Славени у Турској од Кипријана Роберта састав Јакова Живановића*, Споменик, VI, 1890, 6-8.

¹⁵⁵ В. Карацић, *Историјски списи*, I, 166-167.

¹⁵⁶ Када се 1821. године дознало да су Турци спремили атентат на кнеза Милоша у Београду, он неколико година није одлазио у ту варош. Р. Марковић, *Питање престонице*, 19.

¹⁵⁷ Р. Марковић, *Питање престонице*, 12-16.

¹⁵⁸ АС, СОС, 959; К. Митровић, *Топчидер двор кнеза Милоша*, Београд 2008, 60-67, 152-157.



10. Двор у Топчидеру,
Орао, 1881.

убица, Марко Штитарац, држао у запту Ваљево. Мрежа важних вароши у Кнежевини тиме је била покривена.¹⁵⁹

Присуство дворских комплекса јавља се као легитимни облик кнежеве свеукупне и непрекидне моћи, као начин да се умножи његов ауторитет широм Србије.¹⁶⁰ Нигде, међутим, тај феномен није био испољен у толикој мери као на простору његовог дворског комплекса у Крагујевцу. У центру Шумадије, у средишту Кнежевине, лежао је кнежев двор.¹⁶¹ Сведоци крагујевачких збивања били су кнежев берберин Нићифор Нинковић и писар Вук Карацић, али и већина других учених људи у Србији. Захваљујући њиховим сликовитим наративима, деспотизам кнеза Милоша у Крагујевцу протумачен је до најбизарнијих ситница.

¹⁵⁹ Слично томе, кнежев човек у Смедереву, као и човек тог човека – обичан пандур, могли су такође коме год желе да *оцпе* батине, по вољи.

¹⁶⁰ К. Митровић, *Двор кнеза Милоша Обреновића*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006, 261-267.

¹⁶¹ Почетком тридесетих година 19. века, кнез Милош намеравао је да главни двор из Крагујевца премести у Београд, али је услед притиска и противљења Турака од тога касније одустао. Р. Марковић, *Питање престонице*, 29-32, 37-48.

Средиште политичке моћи био је сам двор, а његове репрезентативне просторије постају позорница за испољавање кнежевог самодржавља. Из диванхане као званичне собе за пријем, кнез влада и наређује својим поданицима.¹⁶² Док је седео поднимљен, пресуђивао и издавао заповести, молитељи и оптужени стајали су гологлави, у скрушеном и ћутећем ставу. Када се радило о лакшим телесним казнама оне су извршаване јавно, у самом дворишту кнежевог дворског комплекса. Тамо су стајале *мацке*, дрвена направа на коју су људи поваљивани и батинани.¹⁶³ Тако је кнез био у прилици да из двора посматра извршење телесне казне и слуша крике оних који су трпели батине.¹⁶⁴

Недалеко од двора, са друге стране реке Лепенице, налазила се и злогласна сува крушка. О њене танке гране су по извршењу смртне казне била вешана тела зликоваца.¹⁶⁵ Читав разнородни скуп казних механизма стављен је у погон како би били установљени темељи стабилне политичке творевине у рукама Милоша Обреновића. Тим драстичним атрибутима кнежеве свемоћи, као и разрађеним техникама којима су људи кажњавани, кнежева власт није била сасвим исцрпљена. Недалеко од саме зграде двора налазио се и нарочит објект познат под називом *Момачки конак*, кућа кнежеве телесне страже. Одатле често истрчавају његове личне слуге, батинају и везују сваког на кнежев миг.¹⁶⁶

Кнежеви момци, као извршитељи најсуровијих налога, чинили су зато важан део програма самодржавља, налик Карађорђевој политици током Првог устанка. Подражавање Карађорђевог времену чини се да је ишло и до најситнијих детаља. Сваком двору, сем горе побројаних

¹⁶² В. Карацић, *Историјски списи*, I, 130-133

¹⁶³ *Мацке* или *мацан*, дрвена справа на којој су казну батинања издржали многи, од високих чиновника до простих бунција и починилаца вербалног деликта. *Сећање Алексе Симића*, 106.

¹⁶⁴ Отуда претња *отрулити* кога од батина, бити *прилепљен* за мацана и томе подобни варијетети. Мноштво термина везано за добијање батина настало је управо у Крагујевцу. Зато и Нићифор измишља разноврсне увреде за кнеза Милоша, називајући га у свом спису повремено – „шумски звер“, „нерасудна звер“, „велики ђаво и суров тиранин“, као и човек вучије ћуди. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 158, 185, 209, 215, 217, 252-253, 309, 367.

¹⁶⁵ Иако је тиме добила важну званичну функцију, крушка је била тако танких грана, да се морало пажљиво руковати када је требало да са ње виси више од једног погубљеника. *Сећања Алексе Симића*, 70.

¹⁶⁶ Кнежеви момци, када је требало окупити становнике Крагујевца на кулук, једноставно би заређали улицом и нагонили људе штаповима. Слично се поступало и у Београду, уколико је било посла при тамошњем кнежевом газдинству. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 282, 396.

атрибуција моћи и принуде, били су потребни и тренуци весела и разоноде. Као што је и Карађорђе имао свог дворског забављача, око Милошевог двора у Крагујевцу су се окупљали подобни веселаци, дворске луде и особењаци. Њихово је необично понашање често забављало и увеселаваало кнеза.¹⁶⁷

Упркос уложеном труду, била је то монархија као и у доба вожда, без племства, грађана и дворјана. Уместо просвећене монархије, у Србији настаје полицијска држава са јаким одликама оријенталне деспотије. То је бледа копија владајућег европског обрасца управе, пренета вештачки на простор руралног Балкана. Настала нагло, монархија са народним династима значила је импровизацију без јаче традиције. Најбоље што је Србија имала да понуди у доба кнеза Милоша био је Крагујевац, за који зловни језици тврде да је једва мало утекао од оближњег села Чумића. У тој варошици у настајању, као новој творевини политичке моћи, ни сам кнез Милош често се није осећао пријатно. Најчешће је био зловољан, спреман да за најмању ситницу донесе плаховиту и сурову наредбу. Нинковић то злурадо приписује нечистој савести која је кнеза прогонила. Услед тога, тврдио је, кнез не спава ни два сата те „устане ноћу као вештац.“¹⁶⁸

Вешто поигравање и изазивање стања драматичне напетости, није случајност на двору кнеза Милоша. Исцрпљујућој игри нерава подлегли су многи. Сејање страха и кажњавање за пример, планирано стварања атмосфере тајанствене и неограничене моћи над животом и судбином ма ког поданика, кнез често истиче као свој свестан наум.¹⁶⁹ Свако је могао бити тужен, лишен богатства, осрамоћен и презрен. Кнез се окружио ласкавцима, себичним и бескарактерним људима, какви ће постати уобичајени део придворског миљеа у Србији 19 века. Према сажетом исказу једног дворског званичника, више је вредела реч кнежеве дугогодише милоснице, Јеленке, но икакав други уплив.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Занимљив паралелизам била је појава дворских луда и лакрдијаша, налудих веселака који су својим поступцима умели да одобровоље прве господаре Србије. И Карађорђе и Милош имали су, сваки у своје време, омиљену дворску луду. *Знаменити догађаји нове српске историје на кратко у везаном и простом слогу, списани Герасимом Георгиевичем, епископом шабачким*, Београд 2010, 239-240; В. Караџић, *Историјски списи*, I, 129-130, 138-139.

¹⁶⁸ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 395.

¹⁶⁹ Нићифор бележи како кнез жели да посвађа село са селом и да посеје страх, како би га слушали. Док не обеси једног кројача, једног берберина и једног поткивача, неће се смирити, плашио је свој приватног бријача много пута Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 140-141, 224.

¹⁷⁰ Резонујући укратко да „...курве сад више чине него л` људи.“ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 257-258

Претња некоме да ће бити бијен попут „вола у купусу“, а која се уз помоћ клевете и кнежевог плаховитог гнева лако могла остварити, постала је својеврсна парадигма времена.

Ословљаван титулама *господар* или *светлејшиј књаз*, целиван у скут од стране поданика, Милош Обреновић није се могао одрећи ни делића своје деспотске власти. Како би у потпуности истакао узвишеност сопственог положаја, кнез је постепено присвојио и кључне титуле везане за сам појам врховне власти. У писменој кореспонденцији формално је прихватио титулу *књаз Србски*, која му је звучала отменије но већ постојећа реч кнез. Касније је уследила и забрана титулисања потчињених самим називом кнеза.¹⁷¹ Сеоски кнежеви нестају већ 1825. године, а од дотадашњих кнежинских кнежева 1830. године настали су срески капетани.¹⁷² Слично томе, реч *господар*, којом су се Срби почетком 19. века обраћали старешинама у живом управном говору, Милош Обреновић резервисао је искључиво за себе.¹⁷³

Кнез такође није допуштао да га обичан свет засеђује богатством, или да надилази његов интелект.¹⁷⁴ Похлепан на ордење, лепе одежде и расне коње, кнез је другима бранио да се јавно користе тим симболима материјалног благостања и угледа.¹⁷⁵ Сличну сурењивост и подозрење, кнез је испољавао и када би неко од његових званичника дао да му се начини лепо украшен лични печат.¹⁷⁶ Сам народ он је у српби обично називао “стоком без репа” или “неблагородном кучком.” Услед кнежеве зависти нико у Крагујевцу није се усуђивао да облачи раскошније хаљине, нити да јавно носио јуначко оружје. Нинковић износи како му је Јован Мићић по кнежевом наређењу једном приликом изувијао сабљу као перцу.¹⁷⁷ Тек пошто је поразио Такове побуњенике и спасао кнежев престо, Тома Вучић Перишић био је награђен том изузетном почашћу.

¹⁷¹ Сеоски кнежеви постали су кметови, а нахијски кнежеви названи су среским капетанима.

¹⁷² Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 199-200.

¹⁷³ Док се у доба Карађорђа господарем називао сваки већи и важнији устанички вођа, у Србији кнеза Милоша то више није био случај. В. Карацић, *нав дело*, I, 139, 147; *Сећања Алексе Симића*, 31.

¹⁷⁴ Неко је злобно приметио да је кнез љубоморан чак и на свог кочијаша, чија столица се захваљујући огибљењу љуљала током вожње. Он се питао зашто се и његово седиште не љуља, попут кочијашевог.

¹⁷⁵ В. Карацић, *нав дело*, I, 148-149; Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 203.

¹⁷⁶ Вук је приметио је да је кнез веома замерио оним старешинама, који су се усудили да на званична акта стављају своје личне печате, са богатим хералдичким представама. В. Карацић, *Историјски списи*, I, 146-148.

¹⁷⁷ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 216-218; В. Карацић, *Историјски списи*, I, 148.



11. Кнез Милош Обреновић,
Константин Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића*

Деспотски карактер управе, какав је кнез у пуном обиму упражњавао у Крагујевцу, умножен је и у другим деловима Кнежевине. Он је пресликан од стране његових старешина у нахијама, кнежинама и по селима. Иако је већ Ђакова буна открила колико се народ гнуша бахатих представника власти, ствари се нису промениле ни током потоњих деценија. Нинковић примећује да званичници не одржавају поредак у Чачку, спредају се на рачун кнеза Милоша и називају га погрдним надимком „матори.“ Они такође игноришу кнежеве заповести да се у званичним просторијама не пије и не пуши, сматрајући да су прозрели безначајност његових упутстава о ефикасној администрацији. За строге прописе и форму достојанственог понашања у званичном раду, неуки званичници нису хтели ни да чују. На примедбу њиховог писара Нинковића да се тако не ради по параграфу, одговорено му је кратко: „...*ма ко ти јебе ође параграф.*“¹⁷⁸ У первертованој форми, било је то умножавање модела кнежеве самовољне управе у малом.

Једна од важних последица Милошеве дуговечне владавине, састојала се у томе што су многи почели да политички мисле и делају. Било да су желели да послуже као добровољне уходе или су, напротив, радили на рушењу кнежевог режима.¹⁷⁹ Нинковић зато закључује да се жалосно наслеђе владавине Милоша Обреновића свело на одсуство морала и на спремност многих да се клеветом освете свом личном противнику.¹⁸⁰

Ипак, последње године владе кнеза Милоша Обреновића означавају и крај периода креативног самодржавља. Приморан да се ослони на све обимнију мрежу сарадника, помагача и извршитеља својих владалачких замисли, кнез је са њима постепено поделио саму тајну власти. Како је међутим био склон одбацивању и понижавању људи на крајње нетактичан начин, после више од двадесет година деспотске управе стекао је врло моћне непријатеље. Заснивање

¹⁷⁸ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 252-253.

¹⁷⁹ Оптужба за вербални деликт остаје једно од најмоћнијих политичких оруђа током каснијих година кнежеве управе. Кнез Милош више пута је поновио своје наређење нижој власти да оног ко буде „непристојне речи и против правитељства говорио, по величини његовог преступленија штаповима каштигује.“ *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 391.

¹⁸⁰ Када се после вишегодишњег лутања по Леванту вратио у Србију, Нинковић је већ на првом кораку морао увидети да су интриге и клевете потпуно завладали Кнежевином. Већ у Алексинцу он се сукобио са локалним чиновницима и њиховим плаћеницима, те је ускоро био оптужен за политичко дело увреде кнеза и државе. Као лажни сведоци јављали су се многи. Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 378-379.

династије, потврда политичке аутономије у Кнежевини, као и проширење њених граница 1833. године, били су зато највећи домети прве владе Милоша Обреновића. Успостављање ефикасније унутрашње управе, међутим, било је укочено сталним мешањем кнеза и вечитим неповерењем у своје потчињене.

Нетрпељивост званичника према кнежевој самовољи постепено је расла, али је била добро скривана. Иако су се многи попут Нићифора Нинковића и Алексе Симића касније клели да су припремали напад на тог тиранина, нико од њих се није заиста усудио да сам удари на Милоша Обреновића.¹⁸¹ Нарочито су Нинковићеве празне претње заправо доказ кнежеве свемоћи, будући да је кнежев врат био дуже време изложен његовом бријачу, а да му се при том ниједном није десило да погрешити.¹⁸² Окамењени страхом, а имајући у виду погибелне последице таквих покушаја, Нинковић и Симић нису се послужили атентатом.

Аутократију кнеза Милоша нису скршиле ни масовне народне побуне, попут оне Милоја Ђака, нити појединачни гестови очајника. Она је срушена добро припремљеним отпором кнежевих великаша, помогнутих појединим члановима саме кнежеве породице. Самодржавље кнеза, владавина без писаних закона и устава, потрајало је до побуне народних старешина познате као Милетина буна, 1835. године.¹⁸³ Иако је смирио великаше обећававши реформе и успешно изиграо одредбе Сретењског устава, Милош Обреновић у наредних неколико година изгубио је власт неспутаног монарха. Уз знатно мешање Порте и руске дипломатије, кнез Милош лишен је апсолутистичког облика владавине, насилним наметањем Устава из 1838. године. Према његовим одредбама, а нарочито глави шестој која говори о уређењу и надлежностима институције Савета, самодржавље у Србији сменила је олигархија. То тело од седамнаест чланова, сачињено је од несменљивих високих бирократа са најширим извршним,

¹⁸¹ Сећања Алексе Симића, 143-144.

¹⁸² Одустајање од своје убилачке намере, Нинковић објашњава љубављу према својој породици и страхом за њену будућност. „И ту се пред богом и пред народом заклињем да сам у три мџа таман да га закољем и веће бријач за заклање изабрат стоји поред мене, најдебљи. И променим с којим бријем и узмем они одређени. И њему под гушу. Бајаги да га бријем и наслоним на јагодицу. И таман да претиснем целом силом деснице да му гркљан пресечем, па одма се ум окрене на моју сладчајшу кћер Софију, једину, и на Христину, да ћеду и њих обаде, како и мене, испарчетати ножевима, мене мртвог за инат. И тако се одвратим.“ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 200-201.

¹⁸³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 181-191.

финансијским и законодавним овлашћењима, сасвим је у засенак бацило фигуру кнеза.¹⁸⁴

Била је то победа олигархије наспрам самовоље једног. По уставном решењу, кнез није саветнике могао смењивати без сагласја Порте, док мимо њихове воље није могао самостално донети ниједну државну одлуку. Милош Обреновић прихватио је пораз и одлучио се за напуштање престола.¹⁸⁵ Тиме је започео процес симболичке кастрације и кроћења необуздане и по интересе државе штетне самовоље владара. Процес спутавања апсолутног монарха у уске уставне одредбе, чак по цену његовог одстрањења из државног организма, представља појаву од нарочитог значаја. Био је то револуционаран и превратнички концепт обрачуна владајуће олигархије са монархом, освета за тиранску и несталну политику кнеза Милоша.

Кнежев одлазак у прогонство и напуштање Београда, његови противници претворили су у читав политички спектакл. Стевча Михаиловић и Никола Христић нуде врло занимљиве детаље. Сви противници и лични непријатељи Милоша Обреновића, у гомилама су се окупили да овековече тај јединствени чин. Кнежево споро кретање ка савском пристаништу представљало је нарочит ритуал, политичку процесију коју нико није желео да пропусти. По свим околним бреговима и кућама које су водиле ка пристаништу „поседали Турци и буле, цигани и циганке, чифути и чифутке, чини ти се све једно на друго, па сви они, који пуше запалили чибукe, који је могао најдужи наћи, па испречио се свуд.“¹⁸⁶

Шаролика маса радозналих и злураких Београђана „испраћала“ је остарелог кнеза Милоша у политички заборав. Према Николи Христићу, ситуација није била само понижавајућа, већ и веома опасна по кнежеву личну сигурност. Јер „светина се још код двора стекла и у ларми и вики беше намерна Књаза Милоша камењем утући. И он је стрепио у страху од те јарости и претње.“¹⁸⁷ Био је то сасвим неславан крај четвртвековне управе кнеза Милоша Обреновића.

¹⁸⁴ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, (група аутора), Београд 1988, 64-65, 70-73; С. Јовановић и К. Кумануди, *Основи јавног права Краљевине Србије*, Београд 1909, 43-47.

¹⁸⁵ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића*, 700-707.

¹⁸⁶ *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића*, приредио Ж. Живановић, Београд 1928, 134.

¹⁸⁷ Н. Христић, *Мемоари 1840 – 1860*, приредио В. Христић, Београд, 2006, 25.

Уставобранитељска полицијска држава

Од личне власти ка легализму, кратак је назив за политички процес који је у Србији потрајао током владавине уставобранитеља, средином 19. века. Увођење правних оквира значило је трансформисања полицијског апарата, од приватизоване машине кнежевог самодржавља, ка концепту полицијске државе засноване на параграфу, уредби и закону. Читав подухват темељио се на Уставу из 1838. године, према коме је чиновништво било способно за самосталну управу.¹⁸⁸

Уништење самодржавног модела и прогон кнеза Милоша, пребацили су тежиште моћи са монарха на високе бирократе, као и на сам апарат за продуковање политичке моћи - чиновништво. Све то захваљујући одредбама Устава које су од Савета начиниле свемоћно оруђе. Тиме су олигархији одрешене руке не само против кнеза Милоша, већ и против сваког наредног кнеза који буде владао Србијом.¹⁸⁹ Не чуди зато, да су представници нове власти пред народом свуда хвалили нови Устав, као почетак општег народног добра и напретка.¹⁹⁰

У борби против кнеза Милоша, привремено су се удружили моћни и способни противници. Тома Вучић Перишић, чији су демагошки приступ и сурова одлучност сламали сваки војни отпор, чинио је гвоздену песницу режима. Алекса Симић, чије су дипломатске способности и интриге озбиљно отежале положај бивше династије, као и Аврам Петронијевић, посветили су се спољној политици Кнежевине. Коначно, Милошеву аутократију после 1839. године сменио је бирократски централизам заведен промишљеном управом министра полиције, Илије Гарашанина.¹⁹¹

Међутим, пад Обреновића изведен поступно и уз мучна колебања, водио је ка потмулим династичким међусобицама и

¹⁸⁸ Државна машина је до те мере самодовољна, да посредством деловање политичке елите може да смењује једног, ограничава другог и доводи на избор трећег кнеза, у свега неколико година.

¹⁸⁹ *Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића*, 123; Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, 95.

¹⁹⁰ Како би обичан свет упознали са садржајем новог уставног акта, уставобранитељи су основали и нарочиту комисију за тумачење Устава. Она је током септембра и октобра 1839. године путовала од округа до округа, обавештавајући грађане о значају Устава из 1838. године. Р. Љушић, *Прво намесништво (1839-1840)*, Београд 1995, 129-139.

¹⁹¹ Н. Христић, *Мемоари*, 68.

раздорима. Син бившег кнеза, Михаило, почетком 1840. године успео је да за кратко поврати власт Обреновића. Иако су уставобранитељи формално прихватили наследника кнеза Милоша на управи, свакако нису намеравали да му препусте и политичку управу над земљом.¹⁹² Покушај присталица Обреновића да пружи отпор уставобранитељима, завршио се оружаним сукобом и прогонством читаве династије из Србије.¹⁹³ Довођењем Александра Карађорђевића, дотадашњег ађутанта кнеза Михаила на власт у лето 1842. године, уставобранитељи су самовољно свргли с власти читаву династију Обреновића.

Стваран обрачун уследио је тек по збацивању Михаила Обреновића и избору Александра Карађорђевића за новог кнеза. Питања политичке лојалности, шпијунаже и издаје, издигнута су у први план. Промене на престолу и борбе династија око власти, постале су обележје политичке свакодневице и дубоко поделиле чиновништво у Кнежевини. Услед трвења у врху власти, у унутрашњости земље владало је безвлашће. „Имање општинско и државно широмице је грабљено, земље су заваћане, гора је присвајана, шума је сечена“ језгровито је приметио Никола Христић.¹⁹⁴

Иако је Гарашанин већ у пролеће 1843. године задовољно констатовао да су Обреновићи из Србије за свагда протерани, кулминација сукоба тек је уследила.¹⁹⁵ Започето тако званом Рајовићевом завером, роварење присталица бивше династије није остало непознато тајним агентима српске полиције. Коловође завере и сумњива лица хватани су и ислеђивани потајно, најсуровијим методама. Телесне казне пљуштале су на све стране, док је беснела политичка истрага над присталицама бивше династије.¹⁹⁶ Основно оруђе за застрашивање противника била је груба физичка сила. Линч гомиле, стега, ушице

¹⁹² Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, 117-122, 139-148, 154.

¹⁹³ Милићевић се присећа да се међу сељацима тада увелико воде разговори о Карађорђу и његовој управи. Људи су препричавали и улепшавали сећање на војску, пригушено и потиснуто током владавине Милоша Обреновића. Тако су поједини приповедали за војску да је „сто људи Срба он својом руком убио (...) али му је све то бог опростио зато што је избавио ришћанлук од Турака!“ М. Ђ. Милићевић, *Успомене 1833-1851*, приредио Б. Ковачевић, Београд 1952, 21-25.

¹⁹⁴ Н. Христић, *Мемоари*, 68.

¹⁹⁵ Повратак људи који су заједно са кнезом Милошем напустили Србију, у лето 1843. године, увећао је број противника режима уставобранитеља. *Преписка Илије Гарашанина, 1839-1849*, I, приредио Г. Јакшић, Београд 1950, 32; Н. Христић, *Мемоари*, 70.

¹⁹⁶ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892, 74-75; Н. Христић, *Мемоари*, 75.

сикире по леђима кажњеника и пребројавање ребара топузом, неке су од обичних вештина које је режим прихватио у борби против просталица Обреновића. Пут од личне власти монарха ка уставном легализму, био је присутан насилним мерама и одблесцима унутрашњег рата.

Нечовечан третман политичког противника, који је владу Милоша Обреновића учинио омраженом, примењен је овај пут над његовим истакнутим присталицама. Занимљиво је да Гарашанин као министар полиције оштро реагује, на прве вести да су осумњичени за заверу били злостављани. Како је већ цео Крагујевац чуо да су људи бијени и мучени он другом човеку полиције, Стевану Книћанину, препоручује човечност.¹⁹⁷ Међутим и сам Гарашанин је ускоро признао да благост није деловала и да кривци и упорници треба да искусе пуну меру правде. За разлику од опрезног Гарашанина, Книћанин од самог почетка завере с поносом говори о топузима и камцијама, који средином 1843. године *играју по шупцима* испитаника.¹⁹⁸

Свирка и бесомучно играње кола, требало је да прикрију крике испитиваних у полицијским тамницама у Крагујевцу. Тај град изнова постаје поприште политичке моћи, али овај пут противника Обреновића у Србији. Током покушаја откривања почетка завере, телесног кажњавања и мучења било је и у самом Београду.¹⁹⁹ Тамо су ухапшене затворили у просторије Милошевог хамама, где је вршено детаљно полицијско ислеђивање. Звучно изоловани дебелим зидовима турског купатила, испитаници су тучени дрвеним палицама ширине људског длана, а да се њихови јауци нису могли чути споља.²⁰⁰

Упркос пропасти Рајовићеве завере кнез Милош није одустао од припрема за нове облике политичког отпора. Обреновићи су из емиграције успели да већ почетком 1844. године у Србију убаце мањи одред коњаника – *катана*, по којима је каснија побуна добила назив. Катанска буна почела је упадом чете обреновићевских коњаника у Шабац.²⁰¹ Они су лако заузели просторије окружног начелства и побунили окупљени народ против уставобранитељске власти. Полицијска стега која је могла бити корисна у гушењу зачетака буне, устукнула је пред наоружаним гомилама. На отворени отпор уставобранитељи су ипак

¹⁹⁷ *Преписка Илије Гарашанина*, 28.

¹⁹⁸ Архив Српске академије наука и уметности, XXIV/6: 24/128.

¹⁹⁹ Хапшења противника нове власти било је и по многим другим варошима земље. Полицијске власти из Пореча, јављају да је затвор препун и моле да се део ухапшеника премести у Неготин или Зајечар. АС, Поклони и откуп, 138:37.

²⁰⁰ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, приредио Д. Страњаковић, Београд 1939, 87-88.

хитро реаговали. Док је почетак обреновићевске завере разрешен селективном тортуром у Крагујевцу и Београду, Катанска побуна уништена је војним мерама на лицу места.

Подобно времену сељачке побуне Милоја Ђака, на “Милошевце” је послат гушитељ народних покрета Тома Вучић, једини искусни војсковођа који је могао сломити отпор.²⁰² Вучић коме је дато ванредно овлашћење диктатора – *Предводитеља војске*, уз одред својих сурових Гужана лако је смрвио слаб отпор катана и њихових локалних присталица. Оформљен је преки суд са посебним овлашћењима, ванредна - *чрезвичайна* комисија за суђење бунтовницима.²⁰³ Од Шапца до Београда Вучић је стрелао ухваћене побуњенике, а лешевима коловођа покрета окитио је локалне друмове и раскрснице.²⁰⁴ Точкови украшени телима обреновићеваца побадани су и уз саму речну границу са Аустријом. То је учињено у знак демонстрације према држави која је трпела роварење противника режима у Србији на својој територији.²⁰⁵

У чисткама које су уследиле људи су хапшени, имовина отимана и извршена небројена друга насиља.²⁰⁶ Разарање бунтовних региона и стављање читавих заједница ван закона, преточено је у систем за обрачун са династичким и политичким непријатељем, током година уставобранитељске управе.²⁰⁷ Било је опште познато како Вучићеви људи користе врло оштре методе при сакупљању вести, чак и од случајних путника. Они „ватају, везују и бију“ по целу ноћ ислеђују, а потом путнике пуштају даље.²⁰⁸ На жалбу једног испитаника како је про-

²⁰¹ Н. Христић, *Мемоари*, 79-80.

²⁰² Један од главних људи новог поретка био је Тома Вучић Перишић. Војсковођа и личност која се дужи низ година старала о безбедности кнеза Милоша, он је учинио много више на рушењу власти Обреновића у Србији.

²⁰³ *Белешке Младена Жујовића*, 96-98.

²⁰⁴ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 82-83.

²⁰⁵ Кнез Александар захтевао је крајем септембра 1844. да Вучић уђе у траг свима који су учествовали у побуни, а да се затим сви кривци строго казне. АС, ПО, 138:69.

²⁰⁶ Сачуван је и концепт налога Томе Вучића за хватање „политичких криваца“ у Шапцу, од 30. септембра 1844. године. АС, ПО, 138:72, 73.

²⁰⁷ *Закон војени* из 1839. године први је из серије пооштрених казних мера у Кнежевини. Говорећи о злоделима као што су војна насиља према цивилима, робљење и пљачка тај закон претио је једнако суровим казнама. Он, међутим, као да је најавио оно што ће се у име кнеза и поретка дешавати, у време Катанске буне, 1844. године. Репресалије над бунтовним областима, налик онима спроведеним у време гушења Ђакове буне, које је уз помоћ Вучића изве кнез Милош. Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 133-138.

²⁰⁸ Н. Нинковић, *Жизнописанија моја*, 390.

тивуставно бијен, Вучић му је доскочио тврдњом да ће га онда бити „по уставу“, у буквалном смислу речи.²⁰⁹ Вучићеве шабачке брлоге у које су људи трпани као свиње и нељудске начине испитивања непријатеља, нуде многи извори.²¹⁰

Иако не постоје прецизни подаци о тачном броју осуђених, убијених, заточених и бачених на робију, грозница унутрашњег рата није однела превише живота. Као посебан контингент политичких противника ухапшених још 1843. у време Рајовићеве завере, Гарашанин спомиње 84 *политичка преступника*.²¹¹ Тај број знатно је увећан новим жртвама током Катанске буне, почетком 1844. Списак од близу двестотине телесно кажњених људи, осуђених на 50 до 100 батина, спада у круг најблаже кажњених.²¹² Осуђени на издржавање казне робије у Њуприји касније су називани „прости“ осуђеници. Било их је свега 32, док је крупније политичке преступнике, њих 42, нова власт слала у Гургусовац.²¹³ Према доступним изворима, 35 лица осуђено је на смрт, 121 на различите казне робије, више стотина на телесну казну и неколико десетина страних поданика, махом чиновника, на прогонство.²¹⁴

Традиције баштињене кроз преузимање механизма телесне казне и ритуалног уништавања непријатеља током Првог српског устанка, одговарале су раној фази српске државности. Тада је ефикасност и упечатљивост казног поступка схватана као неопходан, нераскидиви део казнене политике. Крај епохе у којој је ваздух бивао zasiћен мирисом усирене крви и трулих људских изнутрица, у Србији је отпочео тек по смиривању Катанске буне.²¹⁵ Излагање посмртних остатака до потпуног уништења касније је примењивано све ређе. При самом крају уставобранитељског режима оно је сасвим ишчезло, будући да је већини народа такво поступање било одвратно и варварско. Кнежевина Србија је од 1858. године почела да сахрањује све погубљене

²⁰⁹ Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића, 88.

²¹⁰ Сам Вучић сматрао је да за избијање истине из дволичних и нелојалних треба користити малу секирицу, па њеним тупим крајем ударати упорно по леђима испитаника.

²¹¹ Преписка Илије Гарашанина, 70-72.

²¹² АСАНУ, XXIV/4: 24/136; Преписка Илије Гарашанина, стр 82.

²¹³ Преписка Илије Гарашанина, 90-91, 96-97; Белешке Младена Жујовића, 91-92; М. Алимпић, Живот и рад генерала Ранка Алимпића, 86.

²¹⁴ АСАНУ, XXIV/4: 24/154.

²¹⁵ Тома Вучић извештен је почетком децембра 1844. године, да се укида Преки суд и да је он разрешен дужности Предводитеља војске и постављен за кабинетског саветника. АС, ПО, 138:149.

људе, без обзира на природу њиховог злочина.²¹⁶ Тај симболичан гест објашњава промену нарави и одустајање од екстремних мера којима се несигуран и тек успостављен поредак најпре бранио од непријатеља.

Међутим, сталан притисак на противнике режима није јењавао. Многи документи сведоче о двојаким стандардима опхођења према пријатељима режима које је било потребно наградити, и његовим непријатељима. Првима се опрашта порез, или им се чак даје новчана награда, док се други осуђују на дужевремену робију, телесну казну и губитак имања.²¹⁷ Ту леже корени свих каснијих сукоба између „две“ Србије, оне на власти и оне која се сумњичи за политички нелојалност и антидинастичност. По први пут у новијој српској историји, изведена је и темељита политичка чистка државног апарата. „Партаја“, тачније присталице Обреновића, темељито су очишћени из државне струке. Читав низ свештеника, окружних и среских начелника као и угледника за које се подозревало да су наклоњени претходној династији, био је лишен положаја.²¹⁸

Уместо да погубе осуђене како су првобитно намеравали, под притиском Русије и европских сила уставобранитељи поступају другачије. Велики логори, радишта, масован смештај у јаме, подруме или турске куле, начин је да се на дуготрајан и ефикаснији начин разреши питање политичког противника у Србији.²¹⁹ Политичке преступнике власт је зато категоризовала и разврстала на значајне, мање значајне и сасвим безначајне, по величини и улози у покрету. Највећи број ухваћених, после бројних непријатности и тешких батина, пуштен је кућама. Политички кривци већег значаја су кажњени различито, што временским казнама и заточењем, а тек поједини смрћу. Преки суд погубио је понајвише оне који су се усудили да сами дигну руку на државну власт и убију, или су подстицали друге на такво што. Остале је власт као политичке апсенике поделила на две категорије, заточенике и робијаше.

²¹⁶ Од 1858. године, чак се и тела најтежих преступника више не остављају на точку, већ се уповавају. И. Јанковић, *На белом хлебу смртна казна у Србији 1804 – 2002*, Београд 2012, 91-108; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 328.

²¹⁷ АСАНУ, XXIV/4: 24/126.

²¹⁸ Р. Поповић, *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, Miscellanea, XXIV, 120-162.

²¹⁹ Термин *политички преступник*, везан је за појам – *поредак*, као и за појмове – *набљудавање* (надзирање), *нарушавање* и *роптање*. Ђ. Протић, *Рјечник закона, уредба, уредбени прописа и пр, у Књажеству Србији од 1827. до 1854. год.*, Београд 1858, 303, 309-310.



12. *Loco furioso 3*, Francisco Goya

У Гургусовачку кулу, као у нарочит политички лепрозоријум, смештени су били заточеници, људи бивше власти и високи чиновници. У години 1845, политичких заточеника било је свега 33. Трећина их је уместо на смрт осуђена на *вечито заточење*, део на 12, а мањи број на по 8 година заточења, које је имало све одлике тешке робије. Сама кула у најудаљенијем делу Кнежевине, нездрава и мрачна, учинила је своје па су поједини издахнули у тој првој политичкој тамници у Србији.²²⁰ Иако се радило о политичким кривцима, њима је био намењен оков у тешком гвожђу, слично обичним робијашима кажњеним за убиство, крађу или хајдучију.

²²⁰ Н. Живковић, *Гургусовачка кула и њени затвореници 1844. године*, Развитак, бр. 1, VIII/1968, 82-84.

Власт је само важне *политичке преступнике*, високе чиновнике и присталице кнеза Милоша, засужњила у Гургусовачкој кули под сасвим нељудским условима. Обични или „прости“ политички кривци, као и људи на различите друге начине помешани у Катанску буну, издржавали су казну у Ћуприји.²²¹ Становали су у тамошњим војним објектима, а намера власти била је да тамо врше исцрпљујућ и друштвено користан рад. Прости преступници, махом из шабачког региона, послати су на сасвим супротан крај Кнежевине да копају темеље за велики мост на Морави.²²² Ту су проводили дане оправљајући путеве и бавећи се другим тежим физичким пословима.²²³ Ове несрећнике исцрпљене работом видео је и британски путописац, Арчибалд Пејтон, током кратке посете Ћуприји.²²⁴ Један број простих кажњеника пуштен је ускоро кућама, захваљујући протекцијама и молбама.²²⁵ Већ током 1845. и 1846. године помилован је највећи број политичких кажњеника на раду у Ћуприји.²²⁶ У полицијском регистру за следећу, 1847. годину, стоји да је кнез 7. новембра све без разлике „политическе робијаше“ из Ћуприје распустио.

У једну од мера разарања остатака раније власти Обреновића, спадала је и одлука о премештању српске престонице из Крагујевца у

²²¹ Ипак, процес ломљења противника спровођен је и у Ћуприји врло интензивно, о чему говоре подаци с почетка 1846. године. Тако је један политички затвореник, пореклом из Смедерева, пуштен тек када је обећао „да се више никада у политику мешати неће.“

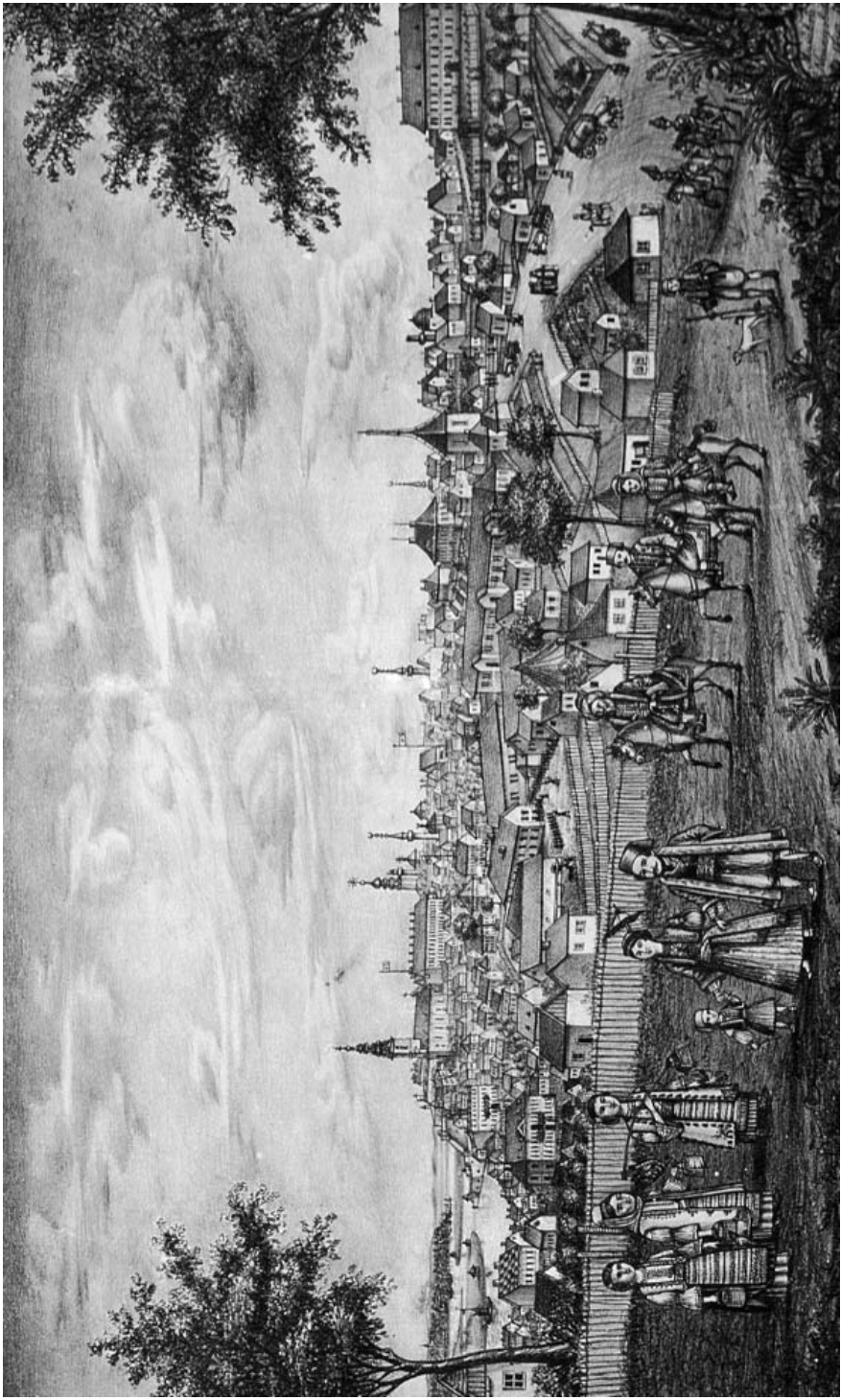
²²² Идеја о подизању масивног дрвеног моста преко реке Мораве била је планирана годинама уназад, али је била скопчана са великим напором и незадовољством околног становништва. Још од 1839. године народ је гунђао да је реч о правом кулуку који није у складу са Уставом. Уставобранитељске власти су намеравале да патње обичних грађана олакшају тиме што ће на тешке послове око изградње моста послати политичке ухапшенике из 1844. године. М. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања од Средњег века до наших дана*, Београд 1932, 395-396; Р. Љушић, *Прво намесништво (1839-1840)*, 135.

²²³ Р. Поповић, *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, *Miscellanea*, XXIV, 101-102.

²²⁴ „Група јадника који су се компромитовали у прошлогодишњем неуспелом покушају обреновићевске партије радила је окована у ланце на изградњи макадамског пута.“ А. Пејтон, *Србија најмлађи члан европске породице или боравак у Београду*, превео Б. Момчиловић, Нови Сад 1996, 163-167.

²²⁵ Ослобађање једног политичког преступника са робије у Ћуприји, јануара 1845. године. *Преписка Илије Гарашанина*, 122.

²²⁶ Поједини од учесника Катанске буне који би приметне „знаке покајања“ показали, били су први пуштени на слободу. Положај преосталих заточеника, нарочито оних у Гургусовцу, био је такође олакшан заменом тешких окова лаким, почетком 1845. године. АС, Министарство унутрашњих дела, Полицијско одељење, 1845, I-41.



13. Панорама Београда из 1849. године, Миливој Ненадовић

Београд. После више од двадесет година, политичка, финансијска и административна власт је уз приличне потешкоће и напоре пренета из срца Шумадије на саму периферију Кнежевине.²²⁷ Важан политички задатак уставобранитељске власти била је и десакрализација бивше владајуће династије. Илија Гарашанин организовао је дуготрајну и доследну политику рушења култа кнеза Милоша и Обреновића у Србији. Његова је идеја била да се одузме кнежевска титула раскнезу Милошу и његовом сину Михаилу, при званичној кореспонденцији у Србији. Он се већ у пролеће 1843. године заносио лаком победом, тврдећи да су „Обреновићи из Србије избрисати за свагда.“²²⁸ Бившег кнеза називао је „пустник“ или „издајник“ Србије, а остатке приврженика Обреновића у земљи делио је на „Милошевце“ и „Мијаиловце.“²²⁹ У време револуције 1848. године, услед вести о поновном роварењу Милоша Обреновића, Гарашанин је изнова забранио да се он у званичним документима ословљава као кнез, јер је „бунтовник.“²³⁰

Гарашанинова достигнућа на плану јачања полицијске државе, као и његов неуморан рад против „секте Обреновића“, били су од неоцењивог значаја. Ухођењем Обреновића преко мреже повереника, обележавањем њихових путних исправа, као и сваким zgodним притиском на људе привржене бившој династији у Кнежевини, Гарашанин је годинама држао конце тајне политике у својим рукама.²³¹ Позивање пред власт и претња апсом, неке су од уобичајених техника притиска. Мноштво термина које Гарашанин користи, упозоравајући своје агенте да треба бити *обазрителан* и *потајан*, само је део новог речника тајне полиције који у Србији настаје средином 19. века. Страх од освете Обреновића и покушаја њихових присталица да организују отпор, поклопили су се са надахнутим државничким реформама. Уставобранитељски режим остао је упамћен по увођењу читавог низа политичких закона, којима је циљ било утврђивање појма политичког преступа и одређивање сурових казни којима се претило противнику поретка.

²²⁷ Р. Марковић, *Питање престонице*, 88-93, 127-133.

²²⁸ *Преписка Илије Гарашанина*, 32.

²²⁹ *Преписка Илије Гарашанина*, 152

²³⁰ Ни бивши кнез није остао дужан Гарашанину. Кнез Милош називао га је погрдним надимком – „глистосер.“

²³¹ Гарашанин није штедео углед бивше династије, сматрајући да се и нечасна средства могу користити у одбрани државе. Зато је подржао ширење гласина о неким неморалним поступцима кнеза Михаила, тврдећи да их је потребно искористити. Јер иначе, народ би могао бити склон да поверује у његову невиност и исправност, посматрајући га као жртву грамзивих и моћних великаша. *Преписка Илије Гарашанина*, 130-131.

Познато је да су већ иследници кнеза Милоша користили силу и телесне казне, како би сазнавали истину. Колоквијални израз за те технике, близак епском песништву, био је да је неко током испита „ударен на муке.“ Слично томе, најтежи преступници и хајдуци окивани су у „најтеже гвожђе“, док су кривцима које је тек требало спровести у Крагујевац на суђење везиване руке „наопако испод хаљина“, уколико су били оптужени за убиство.²³² Кнез Милош често је понављао и поопштравао ове основне одредбе полиције безбедности, старајући се тиме не само за општу, већ и за сопствену сигурност.

Уставобранитељска полицијска власт није се одрекла богатог наслеђа ранијих техника испитивања већ их је систематизовала, заоденула у законску форму и дала им сталност. Телесне казне биле су распоређене у широком луку од свега неколико батина до мртве шибе, која је усмрћивала кажњеника. Физичко кажњавање, сем као уобичајена судска казна, коришћено је и приликом одавања истине пред иследником. Већ *Устројеније судово окружних* из 1840. године, одређује да се и упорник који крије истину током испита може тући. Решењем о строжем испиту оних који ћуте, техника испитивања познатија као - „одава“, потврђена је и уведена на велика врата у иследничку праксу.²³³

Изнуђено признање употребљиво код суда и извођење лажних сведока мотивисаних страхом, представља кључан корак у развоју тајне полиције. Био је то механизам простран у својим овлашћењима и сасвим неосетљив према патњама осумњиченог. Сем батинања, оне који се власти противе и хотимично скривају податке, као и друге који би се и у апсу држали непокорно, власт може да сапиње и везује у „квргу.“ Распис министра провосуђа о поступању са апсеницима из 1845. године, као посебно тешку наводи казну под тачком 12, под називом *стега*. Стега се састојала у томе да се кажњеник „за извесно време на пр: 12. 24. или 48. сати у накрст окује тако, да му десна рука за леву ногу доле до стопала, или лева рука за десну ногу припето буде без сваког између једне руке и друге ноге раздељења.“²³⁴ Тиме је измењен ранији, апстрактан појам репресалија, који је увео кнез Милош речју *стега*. Кврга или стега, била је на снази у Кнежевини Србији све до 1858. године.²³⁵

²³² *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825*, 17, 33, 37, 75, 84.

²³³ Тачка 16. Уредбе о окружним судовима гласи: „За очевидну и доказану лаж, којом би окривљениј испитаник Суд заводио, и испит обтерећивао, моћиће се он под соразмјерну казн ставити.“ АС, Министарство правде, 7-1846; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 142-146.

²³⁴ АС, МП, 6-1845.

²³⁵ *Записи Јеврема Грујића*, I, Београд 1922, 94, 97.

Ново законодавство уставобранитеља почело је да покрива казнену политику на један систематичан начин. Терор над политички неисправним подаником, до права одузимања живота, постао је од тада привилегија државне машине.²³⁶ Тиме је започело именовање политичке опасности и стварање референтног оквира. Њиме је регулисан и установљен могући обим казне и дефинисана нарочита дела која потпадају под удар ванредних закона. Државни интерес и народно добро стављени су, макар демагошких разлога ради, на прво место. Настанак првих правних прописа и законских процедура није означио крај прекомерних и насилних метода обрачуна са политичким и династичким противником. Напротив, управо тада су донете прве уредбе и системски закони против „зломишљеника“ који раде против поретка. Тада је утврђен и у правне оквире смештен и политички злочин *издаје*.

Злочин издаје, ковања завере и династичко-политичке нелојалности, већ од 1842. постаје предмет озбиљног старања правних експерата. Доношење првих политичких закона као и правних решења о поступању са том врстом непријатеља, обележило је рани период уставобранитељске власти. Решење да ће смрћу бити кажњен свако ко би ишао „против врховне власти земаљске, устава и постојећег законског поретка“, било да је помагач, саучесник или организатор, донето је већ 1. децембра 1842. године.²³⁷ Како обреновићевска опозиција није мировала, у новембру 1843. донето је и нарочито *Решење, којим се прописују казне и суђења поступак за бунтовање и издајство против државног поретка*.²³⁸ Илија Гарашанин чијом је иницијативом Решење донето, сматрао је да је смиривање духова у Србији последица тог прописа са нарочитом политичком снагом. Та изјава сведочи уједно и о његовој слепој вери да се законима могу сузбијати политичке и династичке интриге.²³⁹

Циљ тог ванредног законског акта била је потпуна деполитизација друштва, спречавање сваке критике режима и незадовољства. Свако ко би у друштву или сам, јавно или тајно радио против здравља и живота кнеза, против владе и поретка, „или би тежио растројству и колебању основних народних права и земаљског устава, издајник је и казни се смрћу“ стајало је већ у првом члану тог закона.²⁴⁰ Но занимљив

²³⁶ АС, МУД, П, VII-67.

²³⁷ Сви датуми у тексту дати су по Јулијанском календару.

²³⁸ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 167.

²³⁹ *Преписка Илије Гарашанина*, 57.

²⁴⁰ Онај ко зна, а о томе не обавештава власт, сматра се „као други учесник издаје“ и кажњава вечитом робијом. И сам договор, у издајничкој намери, сматра се злочином и казни вечитом робијом за саучеснике, а смрћу за коловођу. Новчана подршка, такође повлачи тешку казну.

је члан 5. где онај ко се покаје и властима открије корисне податке, бива ослобођен од сваке казне и на његово захтевање „име ће му се држати у тајности.“ Сигурна лука за денунцијанта и повереника власти начињена је већ тада. После злочина завере, закон излаже казне за оружану побуну. За наоружане гомиле, макар само почеле да се окупљају, казна за „коловође“ била је смрт, а од осталих „бунтовника“ за „подстрекаче“ вечита робија.²⁴¹ Коначно, за злочине проистекле у оваквим приликама држаће се одговорном читава сеоска заједница, по принципу колективне одговорности – „један за све и сви за једнога.“²⁴²

Сличан по суровости и једноставности поступка био је и *Казнителни закон за поаре и крађе* из 1847. године, који се првенствено односио на хајдуке и разбојнике. За хајдучију, сматрало се да је потајно покрећу Обеновићи, јер је најјача била у областима где је бивша династија била најпопуларнија, првенствено у Ужичкој нахији. Илија Гарашанин био је уверен да политички преступници врло лако постају хајдуци.²⁴³ Услед тога и изузетна строгост када је била реч о њиховом уништавању. *Закон о похарама и крађама*, један од најоштријих у правној историји Кнежевине, остављао је огромна овлашћења у рукама полицијских органа, чак и право осуде на смрт по кратком поступку.²⁴⁴ Од структуралних закона који су имали нарочит значај, треба поменути дуговечан и простран Закон о кажњавању полицијских преступника, познат и као *Полицијски законик* из 1850. године.²⁴⁵ Формално, њиме је у Србији је била уведена полицијска држава, у којој је сваки чиновник власт, а народ само скуп поданика.²⁴⁶

Посматрани у ретроспективи, закони који дефинишу политичке оквире и надлежности државе, као и њену потпуну надмоћ над подаником, настали су у кратком периоду између 1842. и 1850. године. Битно је разумети импликације политичког противљења поретку, настале током прве половине 19. века. Термини - *издајник*, *шпијун*, *созаклетник* који воде на губилиште, претећи недостојном и мучном смрћу без укопа и права на покој, јављају се већ у Карађорђевој Криминалном законнику. Кнез Милош преузео је ту матрицу, допунивши

²⁴¹ Ко се оружаном руком супротстави властима у вршењу званичног посла назива се „насилник“, а ко је непослушан и не врши наредбе власти, бива кажњен затвором у трајању од 7 дана до 6 месеци.

²⁴² Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 171-173.

²⁴³ *Преписка Илије Гарашанина*, 78.

²⁴⁴ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 197-198.

²⁴⁵ Пун назив тог темеља полицијске државе гласио је *Казнителни закон за полицијске преступнике*, Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 227-270.

²⁴⁶ М. Foucault, *Security, Territory, Population*, New York 2007, 20-22, 68, 413-414.

је аксиомом да је кнежев непријатељ уједно увек и народни. Политичку освету власти над непокорнима он је довео до савршенства, али ју је учинио сувише личном и произвољном. Режим уставобранитеља, сасвим супротно, доноси законе који имају за циљ да државну власт учине узвишеном, безличном и непристрасном. Држава не усмрђује у име личне власти, већ у име народа и поретка.

Правна материја посвећена дискриминацији политичког кажњеника била је заокружена високим Решењем из 1844. године. Оно се односило на апсенике осуђене на вечиту робију, махом бивше политичке великаше. Занимљиво је тумачење да се човек осуђен на такву казну не може ни по каквом другом основу више позивати на суд. Он се „већ као мртав сматра“, пошто је „свака веза од стране грађанског друштва прекинута с оним, који је на вечиту робију осуђен *као већ грађански мртвим*.“²⁴⁷

Обликовање појма политичког преступника и његово систематско обесправљивање, плод је нарочитих напора уставобранитељског режима. Политичко освешћење државе и њено наоружавање против превратника, на једнообразан и методичан начин, разликује се од креативног импровизованог оквира личне власти кнеза Милоша. Вредност уставобранитељске полицијске машине била је у стварању правних темеља развоја службе безбедности.²⁴⁸ Полицијска држава уставобранитеља, са огромним овлашћењима против политичког непријатеља није била ништа мање сурова но Милошева. Робијашница и радни логор, као и кверга, окови и батина, представљају моћне атрибуте уставобранитељског режима у сламању противника.²⁴⁹

У техничке доприносе уставобранитељског режима, важне за развој система тајне полиције, спадало је и увођење телеграфске комуникације и шифрованих депеша којима се саобраћало поверљиво. Путем група шифрованих цифара слате су само поруке политичке природе, углавном као поверљиве министарске наредбе и упутства окружним начелствима.²⁵⁰ Управо зато, према Закону о телеграфу свако намерно сечење, обарање или кидање телефонских линија кажњавано је драконски,

²⁴⁷ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 177.

²⁴⁸ М. Foucault, *Security, Territory, Population*, 105-106.

²⁴⁹ Децембра 1851. године, основана је прва робијашница у Србији под називом *Економско-апсеничко заведеније* у Топчидеру која ће све до 1868. године остати централна казниона за смештај најтежих преступника.

²⁵⁰ Као инструмент којим је могло да се истовремено управља догађајима на различитим странама земље и прибирају подаци из најудаљенијих предела, телеграф се показао као кључно оруђе апарата власти. Њиме се могла служити политичка, тачније полицијска елита, од средине 19. века на даље.

вечитом робијом или чак смртном казном.²⁵¹ Слично моделу управе какав је био типичан за остале европске монархије, деловање полицијске власти у Србији одвијало се сасвим изван домашаја самог поданика.²⁵²

Гарашанинове фасцинације полицијском државом, веома су значајне за разумевање система управе какав је у Србији настао средином 19. века. Док је радио на учвршћењу поретка методама достојним једног реакционара, Гарашанин пружа уточиште пољском емигранату и револуционару, Франтишеку Заху.²⁵³ Његов програм политичког деловања у многome је утицао на Гарашанинов политички манифест, познат под називом *Начертаније*. Оно је постало основ конспиративног и револуционарног рада српске државне машине, на пољу националног уједињења.²⁵⁴

Мање позната али једнако разграната, била је мрежа Гарашанинових тајних агената који су пратили политичку ситуацију у самој Србији.²⁵⁵ Никола Христић, који је деценије провео у полицијској струци, тврдио је да је то био нарочит манир Илије Гарашанина. Јер иако је управљао читавом полицијском струком, он је заснивао и одржавао нарочите односе са појединим људима из народа. То је чинио преко сасвим приватних лица које је успевао да придобије за своје поверенике.²⁵⁶ Исправан и учтив, Гарашанин чини се не одбацује

²⁵¹ Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 300-301.

²⁵² Конспиративност полицијских метода огледала се у чувању званичне тајне, одбијању приватних лица од самог извора информација, као и у кажњавању сваког покушаја критике или дискутовања званичних поступака власти.

²⁵³ Р. Љушић, *Књига о Начертанију национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Крагујевац 2003, 81-86.

²⁵⁴ Као основни циљ српских политичких агената, скривених најчешће под маском просветног рада, Гарашанин види: „1-во. Расуздаваћеду политическо стање земље, особито партаје у њој налазеће се; купићеду белешке по којима би се народ боље упознати и чувства срца његовог, дакле тајне жеље његове сазнати могле; но пре свега назначићеду оно што се као припозната и већ јавно изречена народна потреба сматрати мора.“ За агенте српске владе у околним провинцијама Гарашанин тврди: „За ову цјел треба пре свега оштроумне, од предпоњатија не заузете и правитељству верне људе као испитатеље стања ових народа и земаља послати и ови би морали после свог повратка тачно писмено известије о ствари дати.“ Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, 167-168.

²⁵⁵ Р. Поповић, *Тома Вучић Перичић*, 155.

²⁵⁶ Њих призива и саслушава потајно, преко њих упућује поруке и тиме доводи у недоумицу тамошње полицијске органе. Говорећи о таквим људима, Христић их збирно именује као Гарашанинове тајне агенте. Мимо званичних полицијских органа по окрузима, он увек држи неколико паралелних канала информисања. Н. Христић, *Мемоари*, 81, 123.



14. Илија Гарашанин,
Историјски музеј Србије

Макијавелизам у борби за очување политичке власти. Већ тада, тајна полиција јавља се као мистериозна и неухватљива организација.²⁵⁷

Неформалне групе агената и слабо видљивих плаћеника биле су повезане само преко централне фигуре министра полиције. Он је држао политичке конце догађаја у својим рукама, а из диспозиционог фонда исплаћивао скромне хонораре војсци плаћеника. Утолико је тајна полиција коју је Гарашанин усавршио представљала нов механизам за политичку одбрану поретка. Као један од твораца уставобранитељског режима, Гарашанин кује и нове речи, како би нагласио финесе тајновитог полицијског рада. Он саветује сарадницима да треба бити *опасан*.²⁵⁸ Сем тога страну реч *агент*, у смислу политичког агитатора, али без каснијег пежоративног призвука, Гарашанин на велика врата уводи у речних политичке полиције у Србији.²⁵⁹ У то време врло се одомаћио и израз *потајник*, за особу која уходи кретање хајдука по шумским и планинским беспућима. Тек касније, током друге половине 19. века, потајником се назива и агент тајне полиције у цивилу, у урбаним срединама.

Појава тајне полиције и увећање фонда закона о политичком злочину, није оснажила режим уставобранитеља.²⁶⁰ Концентрисање политичке моћи у самој престоници, уз покретање неколико значајних државних пројеката, били су неки од главних успеха уставобранитељског режима. Насупрот томе, структурална слабост бирократске управе у провинцији, скучених могућности, неписмених и корумпираних чиновника, представљала је тамну страну те исте полицијске државе.²⁶¹ Према речима самих саветника, полицијске власти у унутрашњости сасвим су се отеле контроли, будући да је последња визитација извршена још давне 1847. године.²⁶² Чувена „Глава шећера“ Милована Глишића, приповетка у којој се открива како предузимљиви

²⁵⁷ Занимљиво је да сам Илија Гарашанин ретко користи синтагму *тајни полицај*, иако му је добро позната. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, приредио С. Ловчевић, Београд 1931, 338-339.

²⁵⁸ Бити *опасан*, двосмислица је која може значити појачан опрез, али и удвојену будност приликом опажања. *Преписка Илије Гарашанина*, 159.

²⁵⁹ Године 1857, Гарашанин користи и реч *анархија*, коментаришући догађаје око Тенкине завере. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 362.

²⁶⁰ Већ 1852. године, незакоње и самовлашће поново су овладали земљом, а Гарашанин је био принуђен да изнова призове злогласно Решење из 1843. године, како би повратио политички ауторитет полицијским властима.

²⁶¹ Ј. Игњатовић, *Мемоари рапсодије из прошлог српског живота*, приредио Ж. Бошков, Београд 1966, 309; М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 148-149; Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, 41.

²⁶² *Записи Јеврема Грујића*, I, 35.

срески капетан и његов пандур бесрамно уцењују и плачкају своје сељане, заправо је заснована на истинитом догађају из времена уставобранитеља.²⁶³

Ипак, највећа слабост режима лежала је у неслози, интригама и сукобу у врху саме власти. Сујетни и суревњиви, уставобранитељи су међусобно били подељени на интересне групе. Иако је владао дуже него већина српских владара, кнез Александар Карађорђевић заправо је био лишен учешћа у стварној управи, потиснут моћним утицајем саветника. Његово политичко присуство могло се осетити само преко интрига дворске камариле и малог круга миљеника, махом кнежевих сродника.²⁶⁴ Одвојен од власти, кнез није лако комуницирао са политичким првацима. Затворен и личан, памти се да је радије боравио у својим коњушницама него у друштву саветника. Кнез је често са својом дворском свитом походио Тополу и Брестовачку Бању, боравећи и дуже време ван престонице.²⁶⁵

Како је Илија Гарашанин представљао једног од ретких високих технократа са ширим државничким погледима, кнежева себичност и политичка кратковидост појединих саветника задавала му је многе главобоље. Његов силазак са места министра полиције, 1853. године, под притиском Русије и Аустрије, само је продубио кризу у земљи. Озлојеђен на кнеза, Гарашанин се и сам ускоро сврстао међу противнике режима Александра Карађорђевића.²⁶⁶ Међусобна нетрпељивост саветника, као и скривени рат између Савета и самог кнеза, постепено су слабили режим. Показало се, као и у случају кнеза Милоша, да сигурност владара и стабилност поретка захтева потпуну хармонију између монарха и његових високих чиновника.

Сам крај уставобранитељског режима, започео је 1857. године, откривањем саветничке завере уперене против кнеза.²⁶⁷ Завера названа

²⁶³ *Записи Јеврема Грујића*, I, 39.

²⁶⁴ Као што су поједини саветници сневали крај кнеза Александра, он је још 1856. године потајно радио на Порти, како би ишчупао политичку власт из руку саветника. М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 120-121.

²⁶⁵ М. Ђ. Милићевић, *Успомене*, 142-145.

²⁶⁶ Као искусан политичар са мноштвом присталица и већ изграђеним међународним угледом, Гарашанин није био по вољи ни кнезу Александру ни Томи Вучићу. Још од 1852. године Вучић је расписивао гласине како Гарашанин ради на томе да сам постане кнез. Његов независтан државнички став и везивање Србије за Француску, руска и аустријска политика такође му нису му опраштале. С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Милоша*, Београд 1990, 170-171, 219-220, 222-227.

²⁶⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Милоша*, 158-164, 171.

према њеном коловођи, Стефану Стефановићу Тенки, била је невешто политичко предузеће неколицине саветника решених да се ослободе кнеза Александра помоћу плаћеног убице. Откривена још у повоју, деловањем хитрог Николе Христића, завера је потпуно нарушила односе између сукобљених страна.²⁶⁸ Разгнењен, кнез Александар био је готов да погуби све саветнике умешане у заверу, али је услед притиска великих сила Гургусовачка кула још једном искориштена као место прогона политичких злочинаца. Осуђени саветници послати су ускоро на издржавање казне вечите робије.²⁶⁹ Том приликом, затворен је читав низ високих чиновника - болесних и изнемоглих стараца, од којих су поједини и издахнули у нездравим ћелијама Гургусовачке куле.²⁷⁰

Необично суров обрачун са саветницима сасвим је срзао кнежев углед код публике, а ликвидација Тенкине завере није му помогла да се одржи на власти. Одговор саветничке опозиције на кнежеву самовољу била је потајна припрема сазива народне скупштине, за 1858. годину.²⁷¹ Циљ окупљања скупштинара био је да се народно незадовољство против злоупотреба кнежевих миљеника изнесе у јавност.²⁷² Популистички трикови и позивање на народ, био је одговор Савета на невешти покушај аутократије кнеза Александра.²⁷³ Сем тога, отпочели су озбиљни преговори појединих саветника са кнезом Милошем, о могућем повратку династије Обреновића на власт.²⁷⁴

Светоандрејска скупштина одржана у Београду крајем 1858. године, означила је политички суноврат кнеза Александра.²⁷⁵ Окупљени

²⁶⁸ Н. Христић, *Мемоари*, 222-227.

²⁶⁹ Управо у време када су осуђени саветници послати на одслужење казне у Гургусовачку кулу, појавила се и прва редакција пројекта новог српског Казненог законика. Ђ. Ценић, *Објасненије Казнителног законика за Књажевство Србије*, 1866, 326-358; Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш 1991, 106-110; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михила*, 165-167.

²⁷⁰ На протесте великих сила, првобитно изречена казна смрти замењена им је казном вечите робије у гвожђу и испроводом у злогласну гургусовачку кулу, познату још из времена Катанске буне. Н. Христић, *Мемоари*, 243-244.

²⁷¹ АС, фонд Илије Гарашанина, 178.

²⁷² АСАНУ, XXIV/3: 24/119; М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 146-147.

²⁷³ *Србске новине*, бр. 53, 5. V 1859.

²⁷⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 410-412; М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872), приредио П. Крстић, Београд, 2011, 253-254; М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 122-123.

²⁷⁵ Највећи број посланика чинили су неписмени сеоски кметови и свештеници. Међутим, група млађих школованих људи попут Јеврема Грујића инсистирала

посланици постали су и сами ускоро плен вештих демагога, попут Стевче Михаиловића, који се ватрено залагао за повратак династије Обреновића. Сачињена од сасвим разнородних елемената, скупштина је била склона прихватању тог предлога. Иако се није радовао повратку бившег господара, Гарашанин се такође мирио са таквом могућношћу. Он је заправо одиграо мајсторску улогу у слабљењу власти Александра Карађорђевића, припремајући његов коначан пад. Уместо пред скупштинско заседање, где је кнез очекивао да ће га одвести, Гарашанин га је 10. децембра 1858. године у својим колима спровео у турски град.²⁷⁶ Тиме га је елиминисао из утакмице која се одвијала у другом делу Београда, намеравајући да га сутрадан пред скупштином оптужи за бегство из земље и предложи његово збацивање.²⁷⁷ Ипак, Гарашанинов план да скупштина и Савет привремено владају заједнички потпуно је пропао.²⁷⁸ Посланици су предухитрили Гарашанина и без сагласја самог Савета огласили смењивање династије Карађорђевића. Потом су позвали кнеза Милоша Обреновића да поново преузме српски трон, 11. децембра 1858. године.



15. Велики Трг у Београду 1859. године,
Феликс Каниц, АСАНУ

је на уставотворним принципима скупштинског рада и пуним политичким слободама у земљи.

²⁷⁶ Како би сасвим експлоатисали тај догађај, кнежеви противници пустили су гласине да је он заправо сам пребегао код турског паше. Тиме је маса још више раздражена против Александра Карађорђевића. А. Васиљевић, *Моје успомене*, приредио Р. Љушић, Београд 1990, 78.

²⁷⁷ Пруски путописац, Феликс Каниц, наводи да је последње место боравка бившег кнеза било тврђавско пристаниште крај Небојша куле, одакле је лађом превезен на територију Аустрије. Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, I, превео Г. Ерњаковић, Београд 1987, 38-39.

²⁷⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михаила*, 240-246.

II

ТАЈНА ПОЛИЦИЈА ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА

Просвећени апсолутизам Михаила Обреновића

Пад кнеза Александра и повратак Обреновића, један је од ретких династичких обрта који је изведен без сувишног проливања крви и осветничких аката. Ипак, током тријумфалног повратка у Србију и после двадесетогодишњег изгнанства, кнез Милош посегнуо је за политичком демагогијом. При проласку кроз Гургусовац, почетком 1859. године, наредио је да се злогласна кула у којој су многи Обреновићевци испаштали спали.²⁷⁹ Иако је свуда био дочекиван од масе која му је пожелела добродошлицу, од кад је Милош Обреновић по други пут дошао на власт у Србији је изнова настао вашар.²⁸⁰

Остарели кнез није заборавио на своје личне непријатеље и није се одрицао освете. Како није смео да испољи сав наталожени бес и искали га на читавој маси политичких незахвалника, издвојио је једну личност сматрајући је нарочито омраженом. То је наравно био Тома Вучић Перишић, који је најпре затворен у одајама војне болнице, а нешто касније тамо и отрован. Била је то последња у низу кнежевих освета и политички инструираних убистава. Њу је, сумњало се, извршила утицајна личност на двору, доктор Карло Белони.²⁸¹ Ускоро по

²⁷⁹ Каниц наводи занимљив податак, који је свакако могао чути од локалних мештана. Наиме, кнез Милош одбио је предлог да се кула разруши барутом. Он је инсистирао на спаљивању, како би могао лично да ужива у том призору. Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, II, 354

²⁸⁰ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михаила*, 367.

²⁸¹ Тома Вучић Перишић, представљао је последњег живог народног трибуна, демагога и војсковођу, гушитеља и предводника бројних пубуна. Био је то политичар из народа који је служио Карађорђа, али је убијао и за кнеза Милоша. Године 1859. одбио је да напусти Србију, уздајући се у своје некадашње заслуге. Потом је лукавством кнеза Милоша измамљен из куће, у којој се затворио претећи да ће се у сличају напада бранити до смрти. Ипак је, нешто касније, био окован и затворен, а потом отрован. Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, 249-250; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михаила*, 319-321.

Година III.
1866.

ВОЈИН,

у месечн.
књигама.



Лист за војне науке,
вештине и новости.



ИЗДАЈЕ И УРЕЂУЈЕ
ДРАГАШЕВИЋ,
ОФИЦИР И ПРОФЕСОР.



Цена на год. 15. цв. на по' год. 9 цван.
За Аустрију на год. 8. ф. на по' г. 4. ф. а. в.

ПУШАКА, РЕВОЛВЕРА И ПИШТОЉА од сваке
врсте има по најјевтинијој фабричкој цени из најбо-
љих **инглеских, белгиских и француских** фабрика,
код **ЕВГЕНА П. ПОПОВИЋА**, агента, на каменим ба-
самацима у кући Станимировића, где је и стовариште
Тиролске фабрике оружја.

Вучићу нестало је и Милоша Обреновића, чиме је завршена једна нарочита епоха у историји тајне полиције у Кнежевини Србији. Била је то епоха самозваних вођа и превратника, где су нож и одсечена глава значили много више од политичких памфлета и програма. Тиме је окончан делатан период самозванаца и узурпатора, који је одговарао бурним политичким наравима прве половине 19. века.

Краткотрајна друга влада кнеза Милоша Обреновића окончана је његовом смрћу у пролеће 1860. године. На престо је по други пут дошао Михаило Обреновић. За разлику од свог оца, кнез Михаило имао је много шире политичке назоре. Он је намеравао да изведе обимне унутрашње реформе, како би Србију припремио за судбоносне догађаје на Балкану. План остварења националног уједињења, јачањем војних снага, као и одашиљањем мноштва националних радника и агената по Балкану, само је део државничких подухвата кнеза Михаила.

Доласком на власт кнеза Михаила поставило се питање темељног преуређења државне управе, у складу са амбициозним плановима наследника трона. Сасвим несклон слободоумним традицијама Светоандрејске скупштине из 1858. године, али и ограничавајућим одредбама Устава из 1838, кнез Михаило решио је да их игнорише.²⁸² Иако је поновни долазак Обреновића на власт добрим делом био последица агитовања светоандрејских либерала, кнез Михаило владу је поверио конзервативцима.²⁸³ Уместо политичких слобода унутар Кнежевине, којима се оштро противио, он се посветио раду на политичком уједињењу са Србима ван Кнежевине.

Како би извео један тако амбициозан програм, кнезу су били потребни јака војска и поуздан апарат управе. Реч је о установама које је у Србији тек требало стварати. Кнезу је било неопходно да најпре учврсти сопствени политички положај у земљи, путем обимних реформи унутрашње управе. Тако сложене подухвате, он је могао да оствари само уз помоћ искусних технократа, конзервативаца попут Илије Гарашанина и Николе Христића. Колико год била популарна кнежева намера да спроведе национално ослобођење Српства, кнез Михаило показао се у унутрашњој политици као потпуни аутократа.²⁸⁴

²⁸² Самодржавље кнеза Милоша његов наследник намеравао је да прилагоди сопственим плановима и оснажи га. Међутим, и он је пригрлио кључну идеју свих исконских аутократа, о суштинској улози мораха у државној управи.

²⁸³ Сукоб између либерала и кнежеве аутократије који је уследио, последица је политичких одлука које је кнез донео убрзо по свом ступању на власт.

²⁸⁴ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михила*, 365-366.

Наметањем посебних закона и уредаба, кнез Михаило повратио је оно што је његовом оцу било одузето. Његов циљ, било је концентрисање потпуне власти у рукама монарха, без уплитања олигархијских елемената у Савету или популистичких притисака из скупштине. Свој план, кнез Михаило спровео је већ у првих пар година управе. Кључне су речи Николе Христића, који открива лукаву кнежеву намеру да истовремено развласти скупштину и Савет, чиме ће он остати једина политичка чињеница у земљи.²⁸⁵ Целокупни бирократски апарат, био би тако потчињен кнежевој идеји просвећеног самодржавља.

Кнез Михаило брзо је рашчистио са Саветом, који је ограничавао аутократске тенденције кнеза још према Уставу из 1838. године. Али пре него што ће уништити старо гнездо олигархије, кнез се потрудио да спречи стварање нове опасности у редовима скупштинских посланика.²⁸⁶ Како би осујетили опозицију у скупштини, кнез и министар полиције су из политичке борбе за посланике сасвим искључили бирократију. Тим једноставним решењем они су елиминисали готово читаву интелигенцију у земљи, оно мало школованих и људи са ширим политичким погледима. Према признању министра полиције, то је учињено како би чиновништво било сачувано од погубних партијских борби.²⁸⁷

Прва народна скупштина сазвана под кнезом Михаилом Обреновићем, одржана у Крагујевцу августа 1861, била је састављена од лојалних грађана бираних по препорукама министра полиције.²⁸⁸ Преображенска скупштина изразила је пуну подршку јачању личне власти кнеза Михаила Обреновића. Она је акламацијом, без претходне расправе, усвојила неколико веома значајних законских предлога, поднетих од стране владе.²⁸⁹ Законом о устројству народне скупштине,

²⁸⁵ Стратегија одбране кнеза Михаила била је - ни корак назад у политичком попуштању жељама опозиције. Н. Христић, *Мемоари*, 388-393.

²⁸⁶ Нарочито од кандидата какав је, рецимо, био Павле Радовановић. Н. Христић, *Мемоари*, 377-379, 386; И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, Београд, 1990, II, 125.

²⁸⁷ Народ, невичан политичким слободама, режим није намеравао да укључи у власт, како то не би завршило у демагогији. Опет, чиновници који би могли појмити вредност политичких права, спречени су да их конзумирају, како не би подлегли партијским страстима и тиме угрозили начела монархизма и кнежеве аутократије.

²⁸⁸ О подједнакој безначајности Народне скупштине из 1864. године, корисне податке нуди Никола Крстић. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, приредио М. Јагодић, Београд 2005, 70-72.

²⁸⁹ Законом о народној војсци, сви Срби од 20 до 50 година старости, постали су војни обвезници.



17. Кнез Михаило Обреновић, *Београдске илустроване новине*, 1866

одређено је да се оне имају састајати на сваке три године, али им је одузето свако право законодавне иницијативе. Другим системским решењем, *Устројством државног савета*, ово тело губи ранији политички значај. Избор његових чланова, према новом тумачењу, зависио је искључиво од кнежевог нахођења.²⁹⁰ Тиме је отклоњена структурална аномалија удвајања извршне власти, подељене према Уставу из 1838. између нескладних фигура кнеза и саветничке олигархије.²⁹¹ Обеснажење институције Савета, решењем о његовом преустројству, једна је од значајнијих одлука Преображенске скупштине. Тиме је означен почетак седмогодишњег периода просвећеног самодржавља кнеза Михаила у Србији.²⁹²

Кнез се без устезања обрачунавао са уставобранитељским установама које су, попут Савета, слабиле његову личну власт. Међутим, техничка достигнућа и сам концепт унутрашњег уређења полицијске државе, он је усвојио у потпуности.²⁹³ То је важило и за Казнени законик, припреман дуго под уставобранитељима, а који је кнез Милош увео у примену током 1860. године. Парадоксално је да ће закон писан у време њиховог изгнанства, постати главно оруђе Обреновића против династичког непријатеља.²⁹⁴ Тим законом детаљно је разрађен појам политичког злочина и установљено право државе да се од њега брани, посебно оштрим средствима. У сам центар законодавчевог интереса, стављена је заштита монархијских принципа и неповредивост свеукупне личности самог монарха.²⁹⁵

Казнени законик значајан је споменик позитивног права и политичке идеологије монархизма у Србији, друге половине 19. века.²⁹⁶

²⁹⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, Београд 1929, 76-78.

²⁹¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михаила*, 359.

²⁹² *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XIV, 152; С. Јовановић и К. Кумануди, *Основи јавног права Краљевине Србије*, 50-51.

²⁹³ Телесна казна за непокорног, робија за злочинца и стрељачки вод за непоправљивог, били су саставни део политике кнеза Михаила.

²⁹⁴ Кривично-судски поступак као органски део Казненог законика, обнародован је 1864. године.

²⁹⁵ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић развој кривичноправне мисли у Србији XIX века*, Београд 1987, 112-115.

²⁹⁶ Према § 83, Србин који ради против своје земље, а за страну, кажњава се робијом од 10 до 20 година. Када је реч о шпијунажи, она се кажњава са 5 година робије. У § 85.б. чак се говори и о голубовима писмоношама, који би били коришћени „ради извешћа страниј држави или њеним агентима.“

Као и у другим европским монархијама, за напад на живот владара кривац се као *издајник* кажњава смрћу, по § 87.²⁹⁷ Политички напад на круну било то „јавно, речима, печатаним или непечатаним писменим саставом“, дефинисан је према § 90.²⁹⁸ Писмени или усмени иступи, као и увреде владарског достојанства, кажњавају се према § 91.б. У таква дела спадају штампарске кривице, кафански разговори којима се вређа владар, али и садржаји приватних дневника и писама. Казна је износила од једне до пет година затвора.²⁹⁹ Целокупан опус политичког преступништва, од издаје државе до просте грађанске непослушности, смештен је у девету и десету главу Казненог законика.³⁰⁰

Током каснијих деценија примене законик је претрпео измене управо у оним деловима везаним за политички злочин и његово санкционисање.³⁰¹ После злочина против круне, следује читав низ параграфа који говоре о сагрешењима упереним против државне власти и политичког поретка. Нарочито су занимљиви §§ – 101, 102, 103, посвећени опасностима појаве оружане побуне, тајних друштава и ширења злонамерних гласина.³⁰² То су опасности које разарају само политичко ткиво монархије. Оне угрожавају репутацију полицијске државе, устројене према стриктној поделе на друштвене групе и улоге – тежак, кулучар, апсеник, војник, чиновник.

²⁹⁷ За напад на поредак, територију, законски ред наследства или спречавање владара да врши уставна права, према § 87.а, казна је износила од 15 до 20 година робије. За заверу два и више лица у почетној фази, према § 88, казна се кретала између 5 и 20 година робије. *Казнени законик и кривични судски поступак протумачени и објашњени одлукама одељења и опште седнице Касационог суда*, средио Гојко Никетић, Београд 1924, 71-72.

²⁹⁸ Он утврђује казну робије до десет година за јавно позивање на издајничко предузеће, уколико је оно остало без последица. *Казнени законик и кривични судски поступак*, 73.

²⁹⁹ За друге штампарске испаде који вређају власт нижу од кнеза, следио је затвор од три месеца до две године, или чак три, уколико садрже и дело клевете. У посебном § 91.в, онај ко на поменути начин вређа уставна права владара, престолонаследника и постојећу форму владе, биће осуђен на казну затвора од 3 до 10 година.

³⁰⁰ Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, 117-129.

³⁰¹ Утврђивање могућег „основа подозрења“ веома је широко постављено. АС, МП, 3 – 1863; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права*, 403-404.

³⁰² Сем § 92 који говори о дражењу на непокорност властима, за шта је прописана казна затвора од једне до пет година, и §§ 93-100 посвећени су различитим врстама побуне против полицијске власти. Онима који нападну званичника у вршењу дужности или позивају војнике на буну, који отварају затворе и насилно ослобађају апсенике, као и подстрекачима немира међу кулучарима.



18. *Апсанција,*
Бранко Богдановић, *Два века полиције у Србији*

Испадима са разорним политичким потенцијалом, Казнени законик посвећује нарочиту пажњу. Из тог позитивног законског корпуса произашла је и потреба оснивања једне нове институције затварања у Кнежевини Србији. Као допуна дотадашњег кажњавања полицијским апсом или робијом, од 1865. године јавља се и затвор у Пожаревцу, као средњи начин лишавања слободе. За разлику од казне робије, која је максимално могла износити двадест година, затвор је био ограничен на највише пет година.

Године 1868. донета су и *Правила о домаћем реду у казним заводима*, која на хуманији начин спутавају лопове, проневеритеље али и политичке преступнике, попут штампарских криваца и других представника новог, урбаног и политичког отпора режиму.³⁰³ Тиме је

³⁰³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, ЛП, 410-413; И. Јанковић, *На белом хлебу*, 125-126.

отворен пут ка сложенијим и ефикаснијим начинима ломљења политичког противника, постепеним преваспитавањем.

Док је кнез Милош наредио рушење Гургусовачке куле, као мрачне политичке тамнице, његов син подигао је нови центар за гушење политичке опозиције у Пожаревцу. Ипак, у односу на ранија законска решења, одредбе Казненог законика биле су благе.³⁰⁴ Тренд је сасвим изванредан, будући да су мртва шиба и излагање тела на точку укинута још 1858. године. Казнени законик укинуо је и казну вечите робије, намењену политичким кривцима. Реликти средњовековља тиме ишчезавају, међутим, телесна казна за иступе грађана је опстала, као и окови и јавна погубљења осуђених на смрт.

Мера суровости умањена је само у оном степену у којем је полицијска бруталност превазилазила границе доброг укуса публике. Посебан третман политичког противника, са огромним дискреционим правом истражно-судског система, са држањем у апсу без ислеђења, а само на основу сумње, остају уобичајени методи полицијског притиска. Суштинска разлика између континенталног права присутног у већини европских монархија и англосаксонског, била је у претпоставци кривице. У првом случају на осумњиченоме је да докаже своју невиност, док је у другом на тужиоцу да чврстим доказима изведе његову кривицу. Српски Казнени законик у том смислу не одступа од напред изложеног концепта континенталног права, да је сумња у нечију политичку исправност довољан основ подозрења власти према појединцу.³⁰⁵

Такав приступ отвара поље сумњи, заснованој често на злонамерној или анонимној достави. Помешати или уплести кога у политички злочин, само на основу доставе или путем изнуђеног признања, остављало је могућност произвољног тумачења и злоупотребе параграфа Казненог законика. Посебан значај има коментар Ђорђа Ценића, да уколико се намерно измени схватање појма *завера*, без да се јасно докаже да је неко и намеравао да је конкретно почини, отвара се огромно поље произвољности.³⁰⁶ Те произвољности, управо су и обележиле 19. век као доба пуне премоћи полицијске државе. Зато је неко у Кнежевини Србији могао да чами у истражном затвору чекајући

³⁰⁴ Укинуте су тортура, кврга, одава, бој на испиту, злогласне тамнице и вечита робија, чиме се отвара пут ка једном суштински хуманијем друштву. Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић*, 129-130.

³⁰⁵ R. Fosdick, *European police systems*, New York 1916, 16-30; D. Taylor, *The new police in nineteenth-century England*, Manchester-New York 1997, 8-9, 16-19, 24-26, 44-45.

³⁰⁶ Ђ. Ценић, *Објасненије Казнителног законика*, 326-331, 340-341; Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, 121-125.

да се тек припреми оптужница, а све то на основу сумње која се није могла поткрепити чвршћим доказима. Политички мислити и изражавати јавно своје ставове у Кнежевини Србији било је ризично.³⁰⁷ Такву поруку слао је публици Казнени законик из 1860. године.

Ослонац на концепт полицијске државе у идеолошком и правном смислу, технички је утврђиван путем бирократског централизма као основног принципа просвећеног апсолутизма. Свестан да моћ лежи у ефикасној и добро уређеној државној администрацији, кнез Михаило чини много на њеном уређењу.³⁰⁸ Путем Закона о централној управи, реформисана су велика државна надлештва, а Војно и Грађевинско одељење постају засебна министарства.³⁰⁹ Према новој организацији министри су постали “шефови великих делова администрације, читавих грана државне управе.”³¹⁰ Они управљају пословима свог министарства и учествују у актима шефа управне власти – монарха.³¹¹

Година 1862. остала је много боље упамћена по бурним дешавањима на улицама Београда и сукобу између Турака и Срба, него по Закону о централној управи. Бомбардовање београдске вароши са Калемегдана и српско-турски оружани обрачун, представљао је почетак дипломатске борбе за градове, која је окончана освајањем власти на територији читаве Кнежевине. Овај догађај који се обично везује за националну историју, ипак је био веома значајан за даље јачање безбедносних механизма у Србији.

Како би учврстила ауторитет полиције, пољуљан током више-дневних борби у Београду, појавом насиља, разбојништва и пљачке, власт се послужила ванредним политичким средствима. По први пут је 1862. године уведено ванредно стање и преки суд за територију вароши Београда и Београдског округа.³¹² Тада је створена чврста веза између политичке нестабилности, успостављања ванредног стања и институције преког кажњавања непокорних. Наредне, 1863. године, услед појаве хајдучије у појединим крајевима земље, введен је и системски *Закон о*

³⁰⁷ Н. Liang, *The Rise of modern police and the European state system from Metternich to the Second World War*, Cambridge, 1992, 1-2, 10-11, 122.

³⁰⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Мехила*, 395, 441.

³⁰⁹ Министарство унутрашњих дела од 1862. године састојало се од одељења Полицијског; Санитетског; Општег (благајничког) и Поштанско-телеграфског.

³¹⁰ С. Јовановић и К. Кумануди, *Основи јавног права Краљевине Србије*, 29.

³¹¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Мехила*, 365-368.

³¹² Н. Христић, *Мемоари*, 415-444.



19. Калемегдан шездесетих година 19. века,
АСАНУ

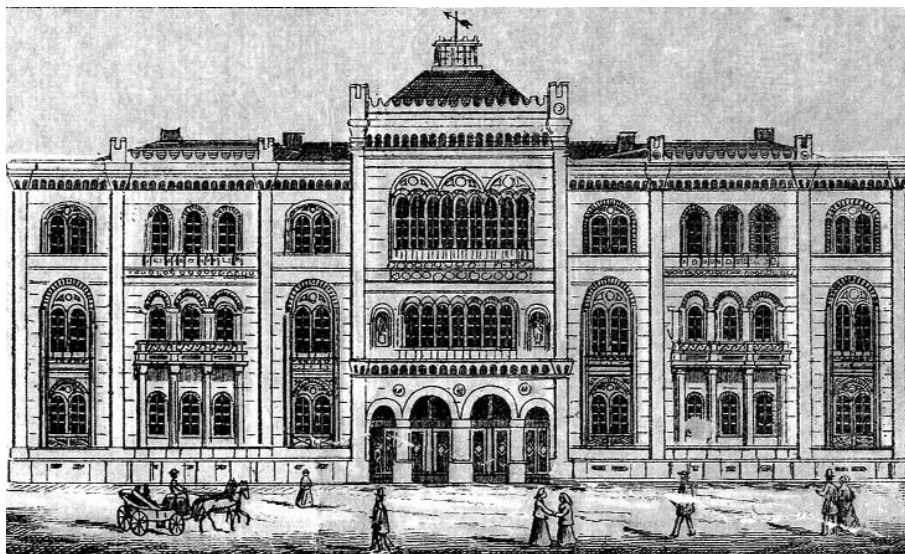
ванредном стању и преком суду за поједине округе.³¹³ Иако је донет како би се стало на пут хајдучији у западној Србији, тај закон касније ће бити примењиван као правни лек против политичког злочина.³¹⁴

По тријумфалном прогону Турака из вароши, Никола Христић додатно је учврстио свој положај на двору. Као поверљиви човек Михаила Обреновића и узданица читавог режима, он је уједно и шеф тајне полиције. Као спона између монарха и монархије, био је задужен за питања од највећег политичког значаја у Србији. Иако се није тиме хвалио, Христићевих повереника било је свуда по Кнежевини. И у самој престоници он је имао одреде тајне полиције, по саставу веома шаролике.³¹⁵ Она је делом била сачињена од кафеџија и агената

³¹³ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XVI, 16.

³¹⁴ Почев од убиства кнеза Михаила 1868. године, политичке импликације овог закона постале су далекосежне. Сва политичка суђења и у каснијем периоду, користила су већ успостављен механизам завођења ванредног стања, заправо лишавања грађана одређених законских и уставних права. АС, V - 49; *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XXI, 23-25.

³¹⁵ Н. Христић, *Мемоари*, 399, 405.



20. Велика школа у Београду,
Вилхелм Кин, 1892.

распоређених по угоститељским објектима, људи који достављају кафанске испаде и преносе говоре појединих опонената режима. Делом, њу су чиниле слуге и слушкиње, одајући приватност угледнијих представника београдске елите.

Та појава није била непозната савременцима који су приметили да “министар Христић води унутрашње послове гвозденом руком и створио је задивљујући систем шпијунаже тако да нико нигде не сме слободно да говори и да критикује било који поступак власти.”³¹⁶ Христићева варошка тајна полиција, смишљена како би се дознало шта се мисли у редовима београдских породица и угледнијих грађана, није била невидљива. Јован Јовановић Змај, као и Ђура Јакшић, исмевају је. Утисак полицијског надзора, притиска на јавно мњење и претеране крутости коју је власт завела, уоквирио је слику једне ригидне епохе.³¹⁷ Србија као земља шпијуна и достављача, постајала је синоним за полицијску стегу, а не за стожер и окупљалиште балканских Словена у

³¹⁶ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, приредио А. Раденић, Београд 1976, 17.

³¹⁷ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 400-401; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михаила*, 390-392.

једну нову државу.³¹⁸ Заиста, међу млађим интелектуалним нараштајем о Србији кнеза Михаила говорило се као о земљи мрака и цензуре.³¹⁹

Политичка и грађанска права, слободно мишљење и изражавање, сасвим су укочени. Реакција и отпор министра полиције Христића, допринели су да се свако деловање на том пољу региструје као гест непријатељства према поретку и самом кнезу. Отуд цепидлачење кнеза на грађанским правима, одбијање да се застарели и већ нагрижени Устав из 1838. замени неким погоднијим, а нарочито стављање забране на политичко исказивање мишљења кроз јавна гласила.³²⁰ Ма како реакционаран, формализам Христићеве полицијске државе био је по вољи и кнезу Михаилу. И он је волео стегу, ред и цензурисан политички живот.

Упркос свеопштем јачању безбедносног оквира, Србија је ипак била земља коју су повремено потресале значајне политичке афере. У главне вође опозиције Никола Христић уврстио је Стевчу Михаиловића и групу млађих либерала.³²¹ Христић, међутим, додаје да је другу групу незадовољника чинило неколико присталица династије Карађорђевића, махом међу свињарским трговцима у смедеревском крају.³²² Једна од таквих карађорђевићевских завера откривена је крајем 1863. године. Завера државног саветника Антонија Мајсторовића била је доказ да династичке омразе нису утихнуле и да кнежева популарност није апсолутна.³²³ Овакве појаве су откриле да је полиција кнеза Михаила у стању да открива завере против режима, али да је недовољно вешта у њиховој политичкој експлоатацији. Услед сасвим непрецизне и слабо повезане оптужнице, судије Великог суда које су разматрале

³¹⁸ Суревњив и осветољубив, министар полиције био је рад и „да чиновници буду у завади, како би један одавао мане другога; и то је ваљда његова система.“ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, 70.

³¹⁹ Владимиру Јовановићу који је предлагао доношење једног слободоумнијег устава, кнез је одговорио да српски народ није дорастао политичким слободама, док се свеукупна интелигенција у земљи састоји од свега двадесетак људи. В. Јовановић, *Успомене*, приредио В. Крстић, Београд 1988, 180-181.

³²⁰ Један од ретких млађих интелектуалаца који се одушевљавао самодржавном политиком кнеза Михаила, био је Вукашин Петровић. Њему је сасвим импоновала узвишена и апсолутистичка фигура кнеза. *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, приредио С. Турлаков, Споменик, CXLIII, 2009, 4.

³²¹ Н. Христић, *Мемоари*, 377-383, 464, 469.

³²² Према појединим вестима, током маја 1865. године у Смедереву су биле организоване чак и својеврсне демонстрације у корист бивше династије, а градом су ношени барјаци са именом самог Карађорђа. И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, II, 196.

³²³ Н. Христић, *Мемоари*, 472-477.

Мајсторовићеву заверу, одбациле су полицијске доказе као недовољне за подизање оптужнице по делу завере.³²⁴

Догађај је ускоро попримио обележје политичког скандала, познатог као *пропаст Великог суда*. Уместо да усвоји мишљење судија као меродавних, режим је и њих ускоро ставио под суд.³²⁵ Читав случај био је последица неумешних потеза самог министра полиције, тврдоглавог и убеђеног у сопствене методе. Христић у својим мемоарима одбија од себе сваку одговорност за преувеличавање и лажно представљање разних завера, које су водиле покретању политички мотивисаних судских процеса.³²⁶ Други извори, међутим, не потврђују Христићево резонување.³²⁷ Када је група судија Великог Суда била осуђена и послата на заточење, режим је према њима испољио крајњу зловољу, а себе довео у још неповољнију ситуацију.³²⁸ Начин на који је поступано са високим државним чиновницима додатно је окрњио морални углед кнеза Михаила пред публиком.³²⁹

Крут и одбојан, режим је велики број људи оставио по страни од важних државних функција и јавних улога, јачајући редове опозиције. Сукоб између режима и слободоумних интелектуалца у Србији био је неминован. Већ приликом избора за скуштину 1861. године, како би припремио терен за питому посланичку већину, режим је развио посебна средства. Лојални и махом неписмени сељани били су по министру полиције једини подобни кандидати за посланике. То су кметови и сеоски трговци, али никако градска елита и људи слободних професија и мишљења. Таквим неодмереним поступцима режим је већ у самом зачетку стекао мноштво противника.

Осветољубивост Николе Христића и наставак обрачуна са једном обележеним противником, само су појачали жеђ неправично

³²⁴ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, 38-39

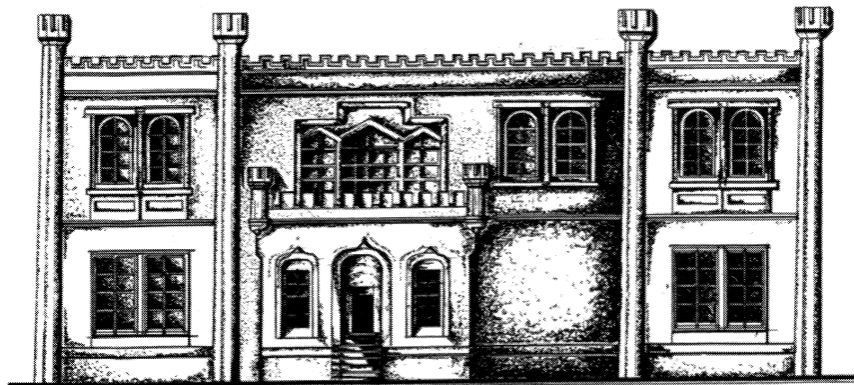
³²⁵ Ђорђе Ценић, као министар правде, подржао је оштре мере и став да се држање самих судија има сматрати за непријатељство против кнеза и поретка. Н. Христић, *Мемоари*, 475; И. Јанковић, *На белом хлебу*, 130-131.

³²⁶ Н. Христић, *Мемоари*, 472-477.

³²⁷ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, 70.

³²⁸ Христић је осуђеним судијама наменио простор војне касарне у Крагујевцу, тврдећи да ће тамо имати више удобности него у Топчидеру. Јеврем Грујић, напротив, сведочи да су их седам месеци држали затворене у једној зидом ограђеној соби, крај војничких нужника и коњушница. У прво време била им је ускраћена свака веза са спољним светом. Ј. Грујић, *Животопис Јеврема Грујића*, приредила З. Петровић, Аранђеловац 2009, 72-74; Н. Христић, *Мемоари*, 476.

³²⁹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михила*, 432-442.



21. Зграда Министарства унутрашњих дела Кнежевине Србије

кажњених за личном осветом. То свакако важи за случај браће Радовановића, стварањем препрека њиховом покушају да постану скупштински посланици 1861. године. Већ тада, Христић их региструје као опоненте режима и скривене револуционаре, иако се радило о угледним и високо школованим грађанима.³³⁰ Како се Радовановићи нису одрекли политичког агитовања, уместо у народној скупштини један од њих завршио је доцније на робији.³³¹ Била је то одмазда режима према онима који су показали спремност да се ангажују у јавним пословима, али и велики презир према полицијским властима. Утолико каснији догађај у Кошутњаку и кнежева погибија, 1868. године, откривају кратковиду и неразумну тактику отвореног конфронтирања и њене крајње последице.³³² Сви начелни противници режима Николе Христића, постали су временом велики лични непријатељи самог кнеза Михаила.

³³⁰ Један од најугледнијих београдских адвоката са богатом професионалном каријером, по политичком убеђењу Павле Радовановић је као и његов брат Љуба припадао светоандрејским либералима. Министар полиције био је решен да поквари избор свакоме за ког би установио да испољава либералне политичке идеје, па је то учинио и у случају браће Радовановић, кандидата за посланике у Ваљеву и у Крагујевцу. Н. Христић, *Мемоари*, 385-386.

³³¹ Ваљевски адвокат Љубомир Радовановић, био је 1865. године осуђен за дело сачињења лажне исправе најпре на 11 година робије, да би по његовој жалби казна ублажена на свега 8 година робије. Необично оштра казна за дело финансијске проробе, била је једнако недостојна колико и тешка, будући да је издржавана у оковима, међу робијашима и при принудном раду. И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 35-38.

³³² М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 394, 412-414.

Начелник Полицијског одељења, Никола Крстић, био је убеђен да тврдоглава и недовољно надахнута унутрашња политика његовог министра стиче све више противника. Као неко ко је и сам радио у полицији Крстић је о томе имао опипљиве доказе. За разумевање изворне слабости самодржавног режима Михаила Обреновића, суштинска је његова изјава да је кнез заправо пасиван чинилац у односу са министром полиције. „С кнезом је лако радити. Он се ослони на оног у ког има поверење и уради шта му се представи; он усваја туђе мишљење.“³³³ Већ средином 1866. године Крстић је то приметио, указујући на релативност кнежевог самодржавног приступа, умекшаног претераном попустљивошћу према кључним сарадницима. За разлику од министра полиције, Крстић је веровао како кнез мора да се окружи млађим људима, не би ли у довољној мери осетио дух времена. Уколико то не буде учинио постаће мета незадовољника, огорчених реакционарном политиком његовог министра полиције. Насупрот жељама Николе Крстића, кнез је своје поверење неповратно поклатио бирократском апаратичку, без визије у промишљању политичке будућности.³³⁴

Препуштање кормила унутрашње управе једном крутом полицајцу, даје довољно простора да се посумња у владалачке способности кнеза Михаила. Уз све техничке предности бирократије којом је располагао, његов ауторитет изгледао је непотпун, а његов владалачки гениј није био апсолутан попут Милошевог.³³⁵ Монарх који је земљом управљао путем бирократске машине, кнез Михаило је остављао утисак пре као неостварени, него као просвећени апсолутиста. Делом симпатична а делом трагична личност, која је предуго чамела у сенци доминантне очинске фигуре. Чак је и просвећено самодржавље којем је кнез Михаило толико тежио, шкодило његовом угледу код традиционалних Обреновићеваца.

Случај искључења неколицине полицијских чиновника из службе којим је кнез Михаило отпочео своју владавину, открива да је он

³³³ Кнез и министар најпре нешто договоре, а онда министар као нестручан препусти сав посао техничке природе Николи Крстићу. Затим Крстић поднесе нацрт, који касније дорађују кнез и министар, мењајући суштински смисао Крстићевих решења заснованих на ваљаним европским предлошцима. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, I, 259.

³³⁴ П. Михаиловић, *Дневници*, приредила Ј. Милановић, Београд 2010, 376.

³³⁵ Још као младић свргнут са престола и послат у престонице средње Европе, Михаило Обреновић је вратио тек после двадесет година. Постајући тамо европски господин и салонски човек, туђ суровом и рустичном поимању власти какво је у Србији још увек владало. Његов круг дворјана у Београду чинили су први издаци грађанске елите, људи надмени и склони сплеткама и оговарању.

чинио погрешке у доброј намери али са злим последицама. Када је услед неписмености лишио службе пет среских капетана, тиме је свима у полицијској струци јасно показао да више цени писменост но верност Обеновићима.³³⁶ Супротно правилима безбедносне политике да људе који су се жртвовали за династију треба штедети и награђивати, кнез Михаило није стварао присталице већ противнике.³³⁷ Далекосежне последице погрешне политике које ће ускоро наступити, кнез Михаило није могао наслутити. Одељен фигуром свеprisутног Николе Христића не само од обичног света, већ и од саме полицијске струке, он је тонуо у све дубљу осаму. Водећи монотон живот препун бирократских обавеза и устаљеног ритма, кнез је жудео за зеленилом и излетима ван Београда.

Попут узвишене усамљености монарха над самим поданицима, стајала је својеврсна изолованост српске престоне вароши у односу на оближње рурално окружење. Опкољен рекама, мочварама и шумама, Београд је био острвце урбане архитектуре окружено природним лепотама. Положај престонице на рубу државе, као и двора једне апсолутистички организоване власти уз саму границу, постављао је нарочите задатке пред заштитнике режима.³³⁸ Околина Београда, шуме Кошутњака и Макиша, ритови и мочваре уз Саву представљају нетакнуто и готово дивље пространство.

Топчидерски комплекс, омиљена шетница Београђана, био је међутим пример преплета једне сасвим друге врсте. На само неколико стотина корачаја од двора кнеза Милоша, од средине 19. века тамо се налазио и највећи затворски комплекс у Србији, топчидерска робијашница. Не случајно, подизање прве робијашнице у Кнежевини и својеврсно обесвећење дворског комплекса у Топчидеру, изведено је у време уставобранитеља и кнеза Александра.³³⁹ Повратак двора Обреновића у првобитну намену, после 1859. године, као и отмених

³³⁶ Већина избачених чиновника није испуњавала услове за пуну пензију и немилостиво је остављена без прихода, иако су страдали као присталице Обреновића још у време Катанске буне. АС, МУД, П, 1861, XIV-109; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, приредио С. Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад, 2008, 100-105.

³³⁷ Да ли чуди што су баш поједини од чиновника који су тада лишени службе, узели касније учешћа у завери која је довела до убиства кнеза у Топчидеру.

³³⁸ Тај град био је гробница и стратиште династије Обреновића. У Топчидеру је очи склопио кнез Милош, 1860. године, да би његов син осам година потом био убијен надомак Београда. На краља Милана Обреновића у Београду је два пута пуцано, 1882. и 1899. године, док су последњи Обреновићи, краљ Александар и краљица Драга, усмрћени у самом срцу српске престонице, 1903. године.

³³⁹ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србије*, XXX, 317.

београдских шетача по Кошутњаку, био је праћен погледима људи окованих у гвожђе и осуђених на вишегодишњу робију.³⁴⁰ Током владе кнеза Михаила, Топчидер је остао култно место Обреновића, омиљена градска шетница, али и пољоделско-затворски комплекс.

Иако је даљи суживот двора, градског излетишта и робијашнице у Топчидеру био потпуно неприродан, проблем је остао присутан. Измештање више стотина кажњеника у погоднији простор био би скуп и компликован пројекат, свакако не на врху листе државних задатака крајем шездесетих година 19. века.³⁴¹ Сам кнез који је радо боравио у Топчидеру, није у присуству робијаша наслуђивао никакво зло, уверен у потпуну исправност управника робијашнице Светозара Ненадовића.³⁴² Скривена опасност коју је продужавање таквог стања носило, није изазивала претерану бојазан ни код полицијских технократа. Они се нису усуђивали да кваре једно од ретких задовољстава свог господара. Сам кнез енергично је одбио да његови одласци у Кошутњак буду праћени оружаном формацијом, макар и симболичном. Према изричитој тврдњи Николе Христића, „забранио је да се налазе жандарми њему на догледу.“³⁴³

Кнез Михаило у пролеће 1868. године чак наређује да му се уз помоћ робијаша просече шумска стаза ка видиковцу у Кошутњаку, наспрам Топчидера. Кнежев боравак у скровитом ловном забрану, представљао је слабо чувану дворску тајну. Наравно да је и читав Београд знао која је права сврха кнежевих тајновитих одлазака у Кошутњак. То је била згодна прилика за кнежево ритуално удварање Катарини Константиновић, у присуству њене мајке и других уважених сродница. Био је то још један политички непромишљен потез српског кнеза који је изазвао потајно неодобравање јавности.³⁴⁴

³⁴⁰ Простор Топчидера тек је од 1863. године стављен под пуну надлежности управитеља вароши Београда. *Србске новине*, бр. 79, 10. VII 1863.

³⁴¹ Упркос предузетих мера, бегства робијаша и њихово самовољно удаљавање из робијашнице били су врло честа појава. АС, МУД, П, 1862, III-102; *Исто*, VII-16.

³⁴² Кнез поподнева често проводи у Топчидеру, у пратњи министара Блазнавца и Гарашанина или дворских госпођа.

³⁴³ Н. Христић, *Мемоари*, 515; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 85-86.

³⁴⁴ Сем што је била много млађа од кнеза, Катарина Константиновић се као кћи кнежевог стрица налазила у потпуно недозвољеном степену сродства са Михаилом Обреновићем. Кнез је ипак одлучио да је узме за супругу, упркос саветима добронамерних политичара да то никако не чини. На том питању, 1867. године министар Илија Гарашанин поднео је остаку. С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Милоша*, 462.

Деликатност кнежевих екскурзија, а још више његова решеност да настави са излетима у Топчидер, сасвим је разоружала заштитнике режима. У страху од последица, уколико би се сазнало да министар полиције уходи кнеза преко агената, Христић је са себе скинуо сваку одговорност. Тиме је испунио свој део „дентлменског споразума“ са кнезом. Ова лажна идила потрајала је све до 29. маја 1868. године, када је уследио бизаран расплет. Браћа Радовановић са дружином завереника дочекали су Михаила Обреновића у Кошутњаку и без милости га усмртили. Нико од становника престонице, сем неколицине упућених у заверу, није тог мирног поподнева ни слутио да кнез управо издише у самој близини Београда.³⁴⁵

³⁴⁵ Једино је самопроглашени пророк из Кремана, Митар Тарабић, опхрван ужасном визијом узвикивао по ужичкој чаршији (удаљеној више од 200 километара од Београда) како управо гине српски кнез. Полицијски органи су га убрзо притворили, због узнемиравања јавности и проношња лажних гласова.

³⁴⁶ Аћим Чумић врло се похвално и поетски изразио, описујући карактер Павла Радовановића много година по убиству кнеза Михаила. Сматрао је да то није био обичан човек, већ једна „ала“ способна и одважна до крајности. Љ. Љотић, *Мемоари*, 47; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990, 280.

Топчидерски атентат и криза самодржавног концепта

Убиство кнеза Михаила представљало је јединствен политички феномен у историји српске државности. Оно је између осталог покренуло мноштво неслагања и сасвим опречних тумачења. Тај догађај представљан је најчешће као дело безумника, зликовца и плаћеника, као акт чистог политичког насиља републиканског кова или, напротив, као слепа лична освета. Иако је у потоње извођење завере било укључено више људи, сам атентат на кнеза Михаила био је плод замисли једног човека, угледног адвоката Павла Радовановића.³⁴⁶ Његова одлука, опет, последица је деловања полицијске власти и режима кнеза Михаила током неколико претходних година. Од кад му је брат осуђен због проневере, 1865. године, Павле Радовановић је покушавао да правним средствима оспори судску пресуду. Упркос свег адвокатског умећа, казна је остала пуноснажна и по коначном решењу Касационог суда, крајем 1867. године. Пошто је било погажено и варљиво обећање да ће о Цветима Љубомир Радовановић можда бити помилован, завера је ушла у своју завршну фазу у пролеће 1868. године.³⁴⁷

Завера која ће спречити кнеза Михаила да великим делима надмаши своје претходнике, скована је у просторијама кафане „Балкан“ на Теразијама. Тамо се налазила адвокатска канцеларија Павла Радовановића.³⁴⁸ Несхваћен довољно озбиљно, он није нарочито крио да ће се осветити за неправде и понижења нанете његовој породици. Напротив, више пута претио је убиством кнезу и министру полиције по кафанама, а његово понашање није било непознато Христићевим агентима.³⁴⁹ Главни организатор и покретач читаве завере, сам је касније на судском испиту признао да је то учинио што из политичког нерасположења према влади, а што и због личних неправди које је од ње претрпео.³⁵⁰

³⁴⁷ И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 55.

³⁴⁸ Тамо су ноћу долазили многи посетиоци, наводно страсни коцкари и љубитељи карата. Међу њима, било је и неколико кључних фигура каснијег намесничког режима. М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 422-423; Д. Ђурић-Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд 1988, 9-13.

³⁴⁹ Слободан Јовановић тврди да је главно зборно место завереника била кафана „Српска круна“ надомак Калемегданског платоа. Н. Христић, *Мемоари*, 517-518; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 56-59.

³⁵⁰ И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 122.

Иако им је током претходних година нанео много зла, Никола Христић озбиљно је потценио завереничке капацитете браће Радовановића. Док је по наређењу самог кнеза полиција пасивно пратила вербалне претње, организатори топчидерског атентата темељито су припремили напад. Према плану требало је убити кнеза и извршити преврат, ликвидацијом високих званичника попут министра војног Миливоја Блазнавца и самог министра полиције Николе Христића. Чини се, ипак, да су сав напор завереници свели на убиство кнеза, заносећи се мишљу како је режим толико труо да ће пасти и на саму вест о његовој погибији. Политичка припрема преврата и обарање владе у Београду био је део плана којем није посвећена већа пажња.³⁵¹

Колико год површан био део завере везан за политички преврат, толико је сам атентат на кнеза припремљен са убилачком прецизношћу. Кључно је било придобити управника робијашнице у Топчидеру, старог ваљевског познаника браће Радовановића, Светозара Ненадовића.³⁵² Тај део посла на себе је преузео Љубомир Радовановић. Он је и робијаше Лазара Марића и Милоја Рогића, касније саучеснике у чину убиству кнеза, увео у превратничке планове. Радовановићи нису искључивали могућност да се потом у Србији прогласи република.³⁵³ Када су их касније током полицијског ислеђивања сумњичили да су као прости плаћеници радили за Карађорђевиће, они су то енергично порицали. Павле Радовановић је признао да је заправо тежио завођењу републиканског уређења у Србији, а да је са својим политичким истомишљеницима сачинио и нацрт новог устава.³⁵⁴

Уколико је политичка замисао о остварењу републиканског поретка била тешко остварива, сам атентат завереници су припремили врло умешно. Њихова озбиљност огледала се у избору солидних помагача, од којих ни једном није задрхтала рука приликом самог напада на кнеза Михаила. Још значајнија била је припрема ваљаног оружја

³⁵¹ То говори у прилог осветничких, а не државничких планова и капацитета извршилаца. Сем избора неколицине, сасвим непоузданих лица која су имала да изведу готово самоубилачке нападе на министра полиције и војске, није било других припрема на том пољу.

³⁵² Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 94-96.

³⁵³ Према речима Николе Христића, републиканске идеје јављају се међу појединим српским званичницима већ 1857. године, у време Тенкине завере. Н. Христић, *Мемоари*, 230.

³⁵⁴ За председника те прве српске републике, желели су Димитрија Матића, високог чиновника и личност која је била врло одана бившем кнезу Александру Карађорђевићу. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 90-92; И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, II, 123.



22. Револвер убица кнеза Михаила Обреновића,
Историјски музеј Србије

којим ће убиство бити извршено.³⁵⁵ Први пут је у историји атентата у Србији коришћен револвер, технички сасвим ново оружје које је нападачима требало да омогући апсолутну ватрену надмоћ.³⁵⁶ Неколико комада купљено је у Земуну, крадом пренето у Београд и достављено атентаторима. Тако је револвер ушао на велика врата у историју политичког насиља у Кнежевини Србији, као прво оружје грађанске освете и смртоносни инструмент личне акције.

Када је 29. маја 1868. године ступио на простор Кошутњака, судбина Михаила Обреновића била је запечаћена.³⁵⁷ Око шест часова

³⁵⁵ И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 75-76, 113-114.

³⁵⁶ Радило се о четвороцевном револверу система пепербокс – „биберница“ калибра 10,8 милиметара. Модел М1834 (према патенту Jules Mariette) произвођен је у погонима белгијске фабрике оружја у Лијежу. Као техничко решење пепербокс револвери били компликовани за пуњење, незграпни за руковање и непрецизни. Са дужином цеви од свега 7 сантиметара модел М1834 могао је бити убитачан тек из непосредне близине. Упркос бројним недостацима, европски произвођачи су према откупљеној лиценци производили ту врсту вишеметног ручног оружја још средином 19. века. *Оружје и војна опрема*, каталог збирке Историјског музеја Србије, Б. Љубојевић и Б. Богдановић, Београд, 2011, 161.

³⁵⁷ Нападаци су већ поставили заседу кнезу и његовој малобројној пратњи. Кнежеву дружину су чинили његов ађутант, поручник Светозар Гарашанин, дворски слуга Мита Тимарчевић и три угледне даме, кнежеве сроднице из породице Константиновић. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, 199-201, 204-205.

поподне, чим је кнез на малом пропланку који је водио ка Кошутњаку мимоишао нападаче, они су повадили револвере и почели да пуцају. Рањени кнез одмах се стропоштао на бок, док је Анка Константиновић која је покушала да му притрчи усмрћена прецизним поготком у главу.³⁵⁸ Спремност нападача да се без устезања обрачунају и са женским делом кнежеве пратње, сведочи о слепом заносу који их је захватио у тим драматичним тренуцима. Док су се остали нападачи дали у потеру за кнежевом пратњом, кнез је још увек давао слабе знаке живота. Тада је пришао Коста Радовановић и великим ножем задао вишеструке смртоносне ударце по глави и грудном кошу својој беспомоћној жртви.³⁵⁹ Лице српског кнеза било је сасвим унакажено, док је утврђено да је на његовом телу било чак шеснаест рана, што од ватреног што од хладног оружја, када су га мртвог те вечери пренели у двор у Београду.³⁶⁰

Оно што даје нарочиту социјалну димензију убиству кнеза Михаиала у Кошутњаку, јесте чињеница да су у њему учествовали и државни робијаши. Њихово присуство сасвим је компромитовало систем државне безбедности на симболичком плану. Званична штампа грмела је како су робијаши који су на друштвеној лествици заузимали последњу позицију, убили првога у држави, главу просвећеног самодржавља.³⁶¹ Језик мржње који су режимска новине просуле на атентаторе скрива, међутим, пуну истину о починиоцима. Убице кнеза Михаила пре но што су допали робије, нису били хајдуци или друмски разбојници већ угледни грађани, представници малобројне варошке елите.³⁶²

Насиљан политички гест у одбрани грађанског достојанства и против тираније круне, постао је концепт који ће добити посебно значење у српској историји позног 19. века.³⁶³ Браћа Радовановићи и

³⁵⁸ Лакше рањени и сасвим пасивни били су и кнежев дворски слуга, као и кнежев ађутант који је пао у несвест. Био је то поручник Светозар Гарашанин, син државника Илије Гарашанина. И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 114-115.

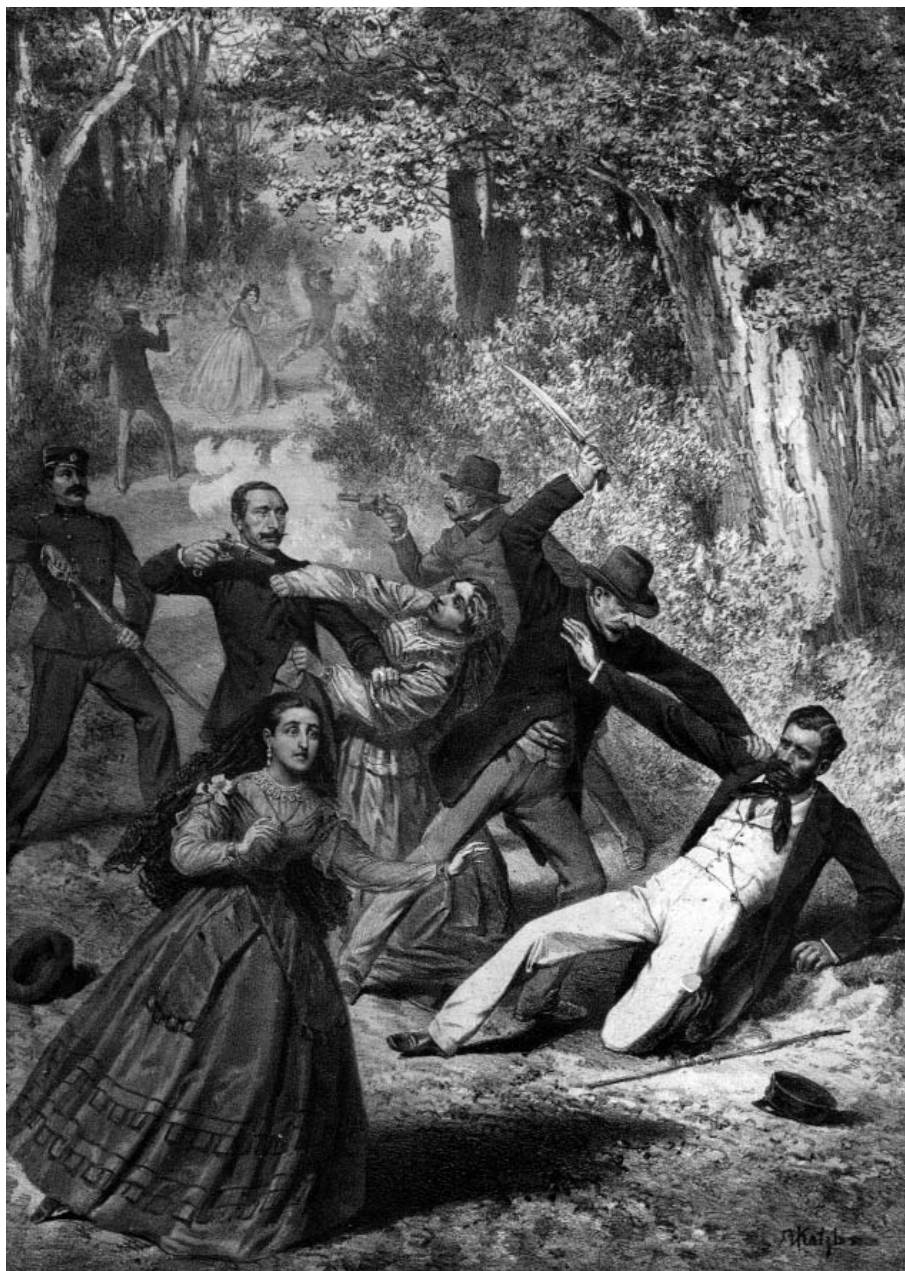
³⁵⁹ Кнез је нападнут сечимице, великим војничким ножем, оружјем који су поједини извори погрешно називали секирицом или ханцаром, судећи по обимности повреда. И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 114-115.

³⁶⁰ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 418.

³⁶¹ *Србске новине*, бр. 90, 2. VI 1868.

³⁶² Два од четири Радовановића били су врло цењени адвокати, некадашњи кандидати за посланичке функције, док је главни убица кнеза, Коста Радовановић, био до тада неполизичан и угледан председник сапунџијског еснафа у Шапцу. Његов саучесник, Марић био је пре него што је допао робије окружни судија, а последњи атентатор Рогоћ трговац.

³⁶³ Све док се 1903. године овај модел не јави у својој коначној форми, ликвидирања читаве династије Обреновића у име части и достојанства високе грађанске елите.



23. Грозно убиство у Кошутњаку топчидерском,
Историјски музеј Србије

њихови помагачи извели су први успешан напад на монарха, отварајући тиме нову страницу у дугој историји политичког насиља у Србији. Деструктивна порука таквог чина била је да самодржавље, као режим са само једном главом, може бити лако уништено. Такво размишљање могло је бити заразно и пружити пример другима. У томе је лежала колосална слабост самодржавног концепта за који се кнез Михаило тако одлучно везао.³⁶⁴

Потпуно довршење преврата, уз преузимање политичке власти у Београду, није се никада остварило. Сложени план Павла Радовановића и осталих завереника једноставно се распао.³⁶⁵ Није ни било покушаја убиства министра полиције и министра војске, како је раније било уговорено. Напротив, потакнут ранијим сумњама Никола Христић убрзо је ухапсио главног завереника и неколицину његових саучесника у Београду. Уместо клицања пубlike на вест о смрти тиранина, жандарми су морали да штите ухапшене приликом њиховог спровода у полицију. Окупљена светина желела је да их растргне.

Обезглављен, режим који је кнез Михаило одржавао годинама ипак се срушио свега неколико дана по атентату. Никола Христић био је сасвим затечен догађајем. Енергију је показао једино Илија Гарашанин, који се и сам затекао у Топчидеру и ту сазнао за кнежеву смрт. Он је међу првима у Београд донео вест да је кнез мртав и упозорио власт на опрез.³⁶⁶ Преко службеног гласила владе истога дана проглашено је ванредно стање, као и шестомесечна жалост за умрлим кнезом. Ванредно стање у целој земљи заведено је према одредбама Закона о преком суду за ајдуковања, разбојништва, јавна насиља и крађе, за Округе ужички и руднички, од 24. априла 1863. године. Међутим,

³⁶⁴ Непокорни грађанин одметнут од власти, постао је ускоро икона политичког екстремизма и у остатку Европе. Весник новог доба, најављујући крупне промене и крајње облике политичког обрачуна. Наоружан бомбом и револвером, побуњени грађанин током друге половине 19. и почетком 20. века постаје извршилац многих политичких убиства. Широм Европе, њихове жртве били су углавном монарси и представници владајућих династија, као оличење старог режима.

³⁶⁵ Павле Радовановић је виђен са дурбином у руци, како у време убиства кнеза стоји на висовима Кошутњака. Забуном, завереници му нису послали уговорени повољни знак те је он кренуо натраг ка Београду, где је ускоро и ухапшен. Део завереника послатих да убију министре полиције и војске у Београду, нису ни покушали да то заиста и учине.

³⁶⁶ Никола Христић веровао је да је убиство тек први део плана, а да ће тек уследити завера против саме владе. И Ранко Алимпић очекивао је да Београд постане позорница „људске касапнице.“ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 417; Н. Христић, *Мемоари*, 516-521.

технику строгог и скраћеног судског поступка из овог закона, требало је примењивати на дела из девете и десете главе Казненог законика, везана за политички злочин и побуну против поретка.³⁶⁷

Свако весеље и знаци живости у Кнежевини били су паралисани. На двору у Београду, као и на Саборој цркви, истакнут је на пола копља црни барјак у знак жалости. Народу је једино остало да исказује бол за великим кнезом мучеником, како су га у штампи већ назвали и да проклиње његове убице. Српске новине препуне су тих дана наручених и очигледно рециклирајућих порука и телеграма „из народа.“³⁶⁸

Привремено намесништво формирано је већ исте вечери од људи блиских Гарашанину, попут Рајка Лешјанина и Јована Мариновића. Било је решено да се сазове велика народна скупштина, 20. јуна 1868. године, како би одлучила о питању избора новог кнеза. Веома је значајна била формулација конзервативних намесника у прокламацији упућеној народу, да је српски престо *упражњен*, тиме посредно сведочећи да је и сама лоза Обреновића угашена. Међутим, већ 30. маја на сцену ступа министар војни Миливој Блазнавац. Према плану који је очигледно сковао нешто раније, мимо одлуке намесника, сутрадан по убиству и уз помоћ војске он је решио да прогласи Милана Обреновића за наследника српског престола.³⁶⁹ Био је то прикривени војни удар, којим је Блазнавац ставио нову владу пред свршен чин и у врло незгодну политичку ситуацију.³⁷⁰

Уместо оних који су у прокламацији престо Обреновића прогласили *упражњеним*, Блазнавац је стао уз јединог преосталог наследника династије.³⁷¹ Никола Христић који је и сам осећао гнев и мржњу

³⁶⁷ Дакле, за сва политичка злочинства и преступе, сем §§ - 91, 96, 104б, 104в. и 104г. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XXI, 25; *Записници седница министарског савета Србије 1862-1898*, приредио Никола Шкерковић, Београд 1952, 56-57.

³⁶⁸ *Српске новине*, бр. 81, 18. VI 1868; *Исто*, бр. 82, 19. VI 1868.

³⁶⁹ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Мехила*, 493-497; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, 209-210.

³⁷⁰ Никола Христић, показао се као потпуно неспособан за доношење смелих политичких одлука. Иако је потајно сумњичио либерале као идејне инспираторе злочина у Топчидеру, Христић тек доцније именује Миловоја Блазнавца, митрополита Михаила и Радивоја Милојковића као људе блиске атентаторима. Н. Христић, *Мемоари*, 515, 521, 524; *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 513, 597.

³⁷¹ Покушај конзервативних представника намесништва да га у томе спрече, а можда и ухапсе за тај незаконит поступак, био је узалудан. Христић није имао храбрости да му се у том тренутку супротстави. С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Мехила*, 496.

јавности, разјарене услед неспособности полицијске власти да заштити кнеза, паралисан је и затечен наглом променом.³⁷² Он је пасивно пристао уз оног ко је преузео одговорност, а то је био министар војни Блазнавац.³⁷³ Уместо да постане члан намесништва, Гарашанин је ускоро грубо одстрањен са седница владе и из службених просторија, наводно као пензионер и незванично лице. Миловој Блазнавац енергично је спречио његово даље задржавање у близини власти, сматрајући га великим политичким такмацем.³⁷⁴ Блазнавац је при том отворено претио војском, куцкајући по сабљи уз изјаву - „Онда ће ово пресудити.“³⁷⁵ Заstraшени његовим дрским и одлучним држањем, конзервативци су устукнули.³⁷⁶

Уместо конзервативаца и Илије Гарашанина, за намеснике малолетном Милану Обреновићу био је одређен сам Блазнавац, који је предложио и свима омраженог Јована Ристића за свог сарадника и другог намесника.³⁷⁷ Трећег намесника Блазнавац није одмах именовао, предложивши да се на то место касније по договору доведе неко погодан.³⁷⁸ Сем Миливоја Блазнавца и Јована Ристића, за трећег намесника узет је Јован Гавриловић. Како се радило о политички пасивном саветнику, без енергије и већег значаја, тријумвират је заправо био двовлашће Блазнавца и Ристића.³⁷⁹

³⁷² „Народ је горко јадиковао; сељанке су кукале у двору и око двора, све је гласно проклињало убице и чуваре кнежеве; проклињало прве власти, прву околину кнежеву, равно убицама. Народ је био растужен, разгневан, раздражен до највишег степена, и био је готов, да уништи све власти у престоници. Први власници, до јуче гордо и охолостојећи око српског владооца, данас су скромно сагибали своју главу пред народном тугом и клонили се с очију раздраженог народа.“ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 420.

³⁷³ Тако Христић тврди како је Блазнавац нарочито инсистирао да и Гарашанин уђе у ново намесништво младом кнезу, што је Гарашанин наводно енергично одбијао, док поједини извори тврде управо супротно. Н. Христић, *Мемоари*, 526-527.

³⁷⁴ Он је чак инсинуирао да је можда сам Гарашанин хтео да путем преврата приграби власт. М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 422-423.

³⁷⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, 209.

³⁷⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 30.

³⁷⁷ Јован Ристић већ се налазио у Берлину, где је примио хитан Блазнавчев телеграм да крене за Париз по престолонаследника. У једном од тамошњих пансиона, на школовању се налазио четрнестогодишњи Милан Обреновић, унук Јеврема Обреновића.

³⁷⁸ А. Васиљевић, *Моје успомене*, 95.

³⁷⁹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, 213.



ДЕРЖАВНА ПОРЯДКА

24. Династија
Обреновића,
Историјски
музеј Србије

Блазнавац Миливоје који је држао војску био је у изразитој почетној предности. Он се пред аустријским представником отворено хвалисао како преко митрополита Михаила контролише свештенство, а преко Јована Ристића интелигенцију у земљи.³⁸⁰ Ова изјава првог намесника има посебну тежину, јер открива његов макро-управљачки план. Иако лично нису марили један за другог, сујетни као мало ко од српских државника, Блазнавац и Ристић били су неопходни један другоме. Први је контролисао војску, а други бирократски строј Кнежевине. Према унапред припремљеним одлукама топчидерске скупштине, 20. јуна, план Миливоја Блазнавца спроведен је у дело. Проглашен је наследник престола и намесници малолетном кнезу.³⁸¹

Никола Христић ипак је страховао да би међу скупштинарима могло бити оних, који би покушали са неком политичком провокацијом.³⁸² Тога се чини се пробојавао и сам Блазнавац. Зато је било решено да се читава долина Топчидера и оклони висови испуне одредима војске, за сваки случај. Међу значајне ритуале доказивања привржености династичком култу спада и вечито проклетство, бачено већ тада на породицу Карађорђевића, као и заклетва која је у свечаној и сабласној атмосфери изговорена у долини Топчидера, о чему детаљне податке нуде Вукашин Петровић и Ђамин Калај. Калај инсистира на спољашњем ефекту који је довођење народних посланика у близину места мученичке погибије блажепочившег кнеза Михаила произвео. Петровић опет, сведочи о минуциозним проверама и припремама људи које је власт именовала да представљају народ.³⁸³

За то време, формирана је нарочита судска комисија за истраживање убиства кнеза Михаила. Сама истрага убиства кнеза Михаила представља нарочит и мистериозан догађај који заслужује нарочиту студију.³⁸⁴ Комисија је убрзо по почетку рада међу заверенике

³⁸⁰ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 57.

³⁸¹ Цинични Аћим Чумић негира да је било речи чак и о привиду народне скупштине, 20. јуна 1868. у долини Топчидера. То је заправо била једна гомила сељака коју је полиција потерала у Београд, одакле их „час спроведоше у Топчидер, сабраше ту у гомилу, опасаше одасвуд жандармима“ који су им при том дували у врат. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 280.

³⁸² Н. Христић, *Мемоари*, 256-257.

³⁸³ Посланик Радоња Недић из села Кутлова, који је предложио да се на Карађорђевиће баци вечно проклетство, постао је заувек миљеник династије Обреновића. Зато је биран за народног посланика годинама после тог чина. *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 48; *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 150-151.

³⁸⁴ Пристрасна оцена водећих српских историографа наклоњених Либералној странци, попут Владана Ђорђевића, Слободана Јовановића и Живана Живановића,

уврстила и бившег кнеза Александра Карађорђевића. Сви људи привржени бившој династији постали су и сами предмет полицијске истраге. Како је убрзо сачињен списак осумњичених, почео је општи лов на непријатеље поретка.³⁸⁵ Званична штампа је стављена у погон, а језик мржње и удворавања достиже врхунац. Цензура, страх, претње проклетством и оркестриране патетичне залетве на верност Обреновићима, смењују се из дана у дан. Мржња према робијашима, међу којима се крила група атентатора, достигла је врхунац. Приметна је постепена дехуманизација те друштвене категорије, а појачано и јавно гнушање грађанства према недостојним и политички окаљаним људима у оковима.³⁸⁶

Комисија за испитивање осумњичених радила је грозничаво, под врло мрачним околностима и сасвим ван домета јавности.³⁸⁷ Испитивања су често вршена ноћу, а истражитељи су о резултатима испита редовно реферисали само намесницима.³⁸⁸ Ван свих судских прописа и норми, намесници су се лично ангажовали у процесу који постаје политичка фарса. И док је Јован Ристић сам поправљао и мењао делове судског

као и многих мемоарских извора, сасвим је несумњива. Белешке Николе Христића и Николе Кристића, као и мноштво података које је прибранио марљиви Илија Ђукановић, нуди много занимљивији увид у парадоксалан сплет околности везаних за смрт кнеза Михаила Обреновића.

³⁸⁵ АС, ПО, 68:47, 62, 151, 320; Љ. Љотић, *Мемоари*, Минхен 1973, 340.

³⁸⁶ После 1868. године, робијаше су задуго били мета свеопште мржње. Идеја да је неопходно додатно казнити робијаше као категорију, изоловати те опасне и непожељне индивидуе, јавила се управо у месецима после атентата. Она је остварена колективним премештајем робијаша у простор Београдске тврђаве, у влажне и мрачне казамате на Калемегдану. Права слободног кретања и олакшице које су до тада уживали, робијашима су сасвим укинута. *Србске новине*, бр. 90, 2. VI 1868.

³⁸⁷ Испитивања су вршена у полицији Управе вароши Београда, док је војна власт организовала сопствена ислеђења у Београдском граду. Блазнавац је оформио и посебан војни суд који је осудио и стељао неколицину официра, оптужених за учешће у атентату. АС, ПО, 138:205.

³⁸⁸ Према Живану Живановићу, што су се више откривале чињенице излазило је да је маса људи из врха либералне струје имала многе везе са атентаторима. Такве везе и трагове Ристић и Блазнавац гледали су да сасвим искључе из истражног поступка, како тиме не би компромитовали сам режим. Треба се међутим сетити и Блазнавчевог учешћа у хапшењу кнеза Милоша у Загребу 1848, када је чак размишљао о његовој ликвидацији, као и писама које је слао Александру Карађорђевићу као његов повереник, 1858. године. *Кнез Милош прича о себи*, 37-42; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, 209; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 22-23, 209-30.

протокола, Блазнавац је енергично пресекао сваку даљу новинску хајку на либерале.³⁸⁹

Када је реч о мучењима и притиску којем су подвргавани осумњичени, касније су се готово сви жалили на различите облике тортуре. Иако се током ислеђења са њима поступали уљудно, оно што се дешавало са окривљенима у самим ћелијама потпуно је друга ствар. У рукама сурових затворских чувара и жандарма, ухапшеници су доживљавали свакојака унижења. Искушења којима су подвргавани кретала су се од умањења или потпуног укидања хране у трајању од неколико дана, преко ускраћивање сна, све до разних облика телесног злостављања. Поједини су тврдили да је коришћена омражена кверга, стари метод ислеђивања који се сводио на сапињање и везивање испитаника у неприродном положају, у дужем временском интервалу.³⁹⁰

Током судског процеса, отвореног за јавност, многи од оптужених изгледали су болесно и изнурено, док су поједини били сасвим изнемогли. Већина њих је на самом суђењу порекла своје претходне исказе пред иследницима комисије, тврдећи да су били приморани на то.³⁹¹ Најупечатљиви опис суђења убицама кнеза Михаила дао је Илија Гарашанин. Као приватно лице он је из публике с особитом опажњом пратио његов ток. Судије је описао као потпуно неспособне за вођење једног по земљу тако важног процеса. „Селски кметови једва би више невештине показали. Сбуњеност највећа. Ја сам с почетка до краја присуствовао претресу. Стидио сам се више пута. Злочинци су изгледали као судије а судије као злочинци.“³⁹²

Без обзира на мрачне околности и привид правде, суђењем убицама кнеза Михаила постигнут је политички циљ. Александар Карађорђевић оптужен је за издају, као идејни покретач атентата и покровитељ читавог преврата. Прогнати за свагда из Србије, одлуком највиших државних органа, Карађорђевићи су остали и без непокретног имања које им је одузето, распродато у бесцење и опљачкано.³⁹³ Сам

³⁸⁹ Сама акта суђења, међутим, касније су завршила у рукама намесника Блазнавца, а по његовој смрти у личној архиви Милана Обреновића. И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 221.

³⁹⁰ Тај метод утврђивања истине типичан за време уставобранитеља, био је већ избачен из употребе као сасвим нехуман. И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 152-154, 343, 293-295.

³⁹¹ Касније жалбе појединих оптуженика, да се према њима нехумано поступа, а да су сва признања била изнуђена мучењем, власт је глатко одбацила. АС, ПО, 138:194, 195, 196; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 100.

³⁹² *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, Београд 1931, 223.

³⁹³ И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 265-270.

раскнез Александар Карађорђевић, који је у време атентата боравио у Угарској, био је на захтев српске владе ухапшен и стављен под дужевремени истражни притвор.³⁹⁴ Главни процес кнежевим убицама који је започео у Београду, завршен је осудом оптужних по свим тачкама оптужнице. Убрзо по доношењу коначне пресуде четрнаест лица осуђених на смрт било је стрељано на Карабурми, а више њих послато је на издржавање временских казни.

Власт није намеравала да од погубљења Радовановића и њихових помагача начини политички спектакл, прибојавајући се непредвиђених догађаја који би се окупљеној маси могли урезати у сећању.³⁹⁵ На велико незадовољство окупљене публике, атентатори су се на губилишту држали врло присебно. Искористили су право на последњу цигарету, да би потом били привезани за диреке, пободене уз већ унапред ископан дубок ров. Учесници у завери стрељани су један по један, плотунском палбом. Пресуда је била извршена нарочитим редоследом, почев од мање битних ка главним злочинцима. Та процедура потрајала је извесно време, а међу последњима су усмрћене саме убице кнеза Михаила, Марић, Рогић и Коста Радовановић.³⁹⁶

Освета власти и експлоатација случаја трагичне кнежеве погибије тиме није била окончана. Политички адут крвавог престола, намесничка власт решила је да искористи до максимума. Управо током инструментализоване истраге, а добрим делом и помоћу ње, намесници Ристић и Блазнавац сасвим су учврстили своју власт и у заверу помешали своје политичке непријатеље.³⁹⁷ Без обзира на масу уништених извора,

³⁹⁴ Угарске власти нису дозволиле екстрадицију бившег српског кнеза, већ су његово учешће у атентату ислеђивеле путем сопствених судских органа. Читав тај процес одвијао се оделито од оног у Београду, а услед одбијања српских званичника да угарским судовима понуде више доказа за своје тврдње, бивши кнез Александар је после многих унижења и непријатности пуштен испод суђења. Љ. Љотић, *Мемоари*, 42-45.

³⁹⁵ Иако је у званичним новинама писало да ће стрељање бити извршено у поподневним часовима, убице кнеза Михаила стрељане су рано изјутра око шест часова. Тиме су многи који би радо присуствовали овом историјском чину били свесно обманути, а број присутних сведен на пристојну меру. Бењамин Калај у дневнику верно описује сам церемонијал погубљења који се одиграо наомак вароши – на Карабурми. *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 64-65.

³⁹⁶ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 49-50.

³⁹⁷ Бењамин Калај је неколико година по атентату почео да открива врло занимљиве податке, о могућој умешаности Миливоја Блазнавца и Јована Ристића у смрт кнеза Михаила. Томе су у знатној мери допринели и сами намесници који су се међусобно сумњичили пред страним дипломатама. Италијански конзул

довољно је доказа да се радило о једном од најмрачнијих судских поступака у историји српског правосуђа.³⁹⁸

Када је реч о првим људима новог режима, треба допунити досије Милоја Петровића Блазнавца, министра војске и политичара који је зацарио Србијом на челу намесничке олигархије. Његовом одлуком омеђени су и „прави“ од кривих, ограничен домет истраге, а пажња са либерала и њихових симпатизера скренута на карађорђевићевце и конзервативце.³⁹⁹ На неколико дана од убиства кнеза Блазнавац је и све начелнике округа, иначе цивилне службенике полицијске струке, на основу ванредних овлашћења пригласио за старешине народне војске.⁴⁰⁰ У исто време он шаље своје штићенике официре, као помоћнике комисији за ислеђивање атентата на кнеза.⁴⁰¹

Савременици су приметили да је понашање министра војног у то време, често наликовало понашању једног полицијског иследника.⁴⁰² У маниру правог агента тајне полиције, Блазнавац је уредно бележио и разне компромитујуће исказе савременика и политички значајних личности јавног живота.⁴⁰³ Како су оба намесника радо примали добровољне доставе, било је то златно доба међусобног потказивања, а број агената тајне полиције нагло је повећан.

Сасвим су тачне речи Слободана Јовановића који је тврдио да у том тренутку није постојала једна, већ три тајне полиције намесништва

у Београду изјавио је како је то врло чудно „када је једног дана један намесник пред њим оптуживао оног другог за учешће у убиству кнеза Михаила, а сутрадан онај други тврдио то за оног првог, наравно један другоме иза леђа.“ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 597, 617.

³⁹⁸ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 85-115; Љ. Љотић, *Мемоари*, 41.

³⁹⁹ Паја Михаиловић такође именује Блазнавца који је од кнежеве смрти извукао највеће користи као веома сумњивог. „Оног дана кад је погинуо Кнез Михајло, искупили се министри па у највећој забуни хучу, плачу и бију се у прса, а Блазнавац ладно без икаквог потреса и узбуђења издаје наредбе и заповести, као да ништа није ни било.“ П. Михаиловић, *Дневници*, 333-335; И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, II, 364-365.

⁴⁰⁰ Ширећи тиме привремено своју власт и на саме службенике политичке власти, далеко изван војне струке. АС, ПО, 70:358; И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, II, 156-157.

⁴⁰¹ Један од таквих официра био је Јован Белимарковић, који је династичким радом стицао све више утицаја у војсци, да би временом стекао и генералски чин.

⁴⁰² *Белешке Младена Жујовића*, 131-132.

⁴⁰³ Тако је Милићевић прибележио како му је Блазнавац скренуо пажњу на један напис Драгише Станојевића, којим је овај изјавио да је нови српски Устав управо *канаљски*. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 139.

малолетном Милану Обреновићу.⁴⁰⁴ Миливоје Блазнавац управљао је само једном од њих, вешто ширећи круг својих политичких присталица у Србији.⁴⁰⁵ Као и Ристић, он је проналазио и лично искушавао будуће сараднике, нудећи посао свакоме ко је показивао таленат. Наравно, уколико је био спреман да на делу и лично доказује лојалност новом поретку.⁴⁰⁶ Онима које је сматрао неважнима, као и социјалистима попут Паје Михаиловића, једноставно је претио.⁴⁰⁷

Док је Блазнавац плео своје планове око двора и кнеза, Јован Ристић јачао је сопствени утицај на цивилну администрацију, пре свега на полицијску струку. Иако није непосредно управљао полицијом, Ристић је организовао сопствени ланац команде преко поверљивог Радивоја Милојковића. Ускоро је у сенци званичне полиције настао препознатљив феномен политичке или тајне полиције режима.⁴⁰⁸ Министарство унутрашњих дела којим је вешто руководио Милојковић, показало се као изузетно значајно. Кроз њега се преламало руковођење унутрашњом управом, широким пољем контроле јавног мњења, гласила и јавних иступа. Полиција је у шац држала и представнике законодавне власти, избором самих посланика на сваке три године.

Моћ намесништва заснована на присили и притиску, била је увећана довођењем мноштва оних који су се спремно ставили у службу новог режима. Млађи либерали, компромитовани мање или више догађајима око убиства кнеза 1868. године, пристали су масовно уз

⁴⁰⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 94.

⁴⁰⁵ Блазнавац је и своје дојучерашње противнике успео да примора на прихватање политичких задужења. Тако је Ранка Алимпића, официра који је још у време кнеза Михаила пао у немилост, убедио да се у име режима прими места начелника округа, у Крајини. Иако је ова понуда унижавала лично достојанство официра, Алимпић се ипак примио те дужности. М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, 402-406, 424-426.

⁴⁰⁶ Поводом незадовољства великошколаца, Блазнавац је изнео и неке врло опоре мисли. Милан Ђ. Милићевић био је сведок таквих реакционарних иступа првог намесника. „Боље је, веле, одсећи руку него умрети с руке.“ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 211-212, 281.

⁴⁰⁷ Паји Михаиловићу као једном од представника млађе интелигенције, блиском сроднику Стевче Михаиловића, Миливој Блазнавцу нудио је политичко покровитељство. Када је намесник видео да од тога неће бити ништа, он је готово насрнуо на Михаиловића, стао претити да ће га послати у Топчидер да тамо туца камен или на Карабурму, пред стрељачки строј. Њега и његово друштво назвао је погрдно *комуницима*. П. Михаиловић, *Дневници*, 377-378.

⁴⁰⁸ Мноштво тајних агената деловало је у име поретка на територији читаве Кнежевине, а по потреби и ван ње. Ч. Антић, *Историја једног доушника*, Годишњак за друштвену историју, VI/3, 1999, 247-269.



25. Јован Ристић,
Орао, 1877.

Ристића. Тако је овај државник започео управу покретом либерала, а да сам није било велики заговорник идеја либерализма. Владимир Јовановић, као и многи други који су сматрани за цвет либералног покрета у Србији, постали су покорни чиновници под командом намесника Ристића. Централизацију коју је раније завео кнез Михаило, нови политички актери сасвим су прихватили. Јован Ристић, који је своју каријеру започео у полицијској струци, одлично се сналазио у управи гломазном државном бирократијом. Он не само што је стао на чело државног механизма, већ је себе сматрао рођеним вођом.⁴⁰⁹

Касније називана либералном, политичка струја коју је намесник Ристић окупио састојала се из његових личних поклоника и клијената.

⁴⁰⁹ Међу судијама, порезницима, поштарима, чак и међу обичним учитељима, Ристић је имао својих личних присталица. За људе који су га пратили тврдио је да чине милион, тек уколико он пред њих стане, иначе да су сви само гомила нула.

Утолико је тврдња Слободана Јовановића, да за намесништва министарствима управљају министри сасвим нетачна.⁴¹⁰ Целокупном државном машином владао је пар намесника уз помоћ министра полиције, док су сви остали били обичне марионете. Они су помоћно особље неспособно да донесе и једну одлуку, без благовољења неког од два намесника. Вршећи сталан притисак на представнике јавног и политичког живота, државне чиновнике и службенике, намесничка олигархија била је у стању да контролише и управља.⁴¹¹

Милан Ђ. Милићевић, који је и сам поникао у просветној струци, био је сведок жалосног батргања министра просвете Димитрија Матића. Личност којег су покојни Радовановићи одабрали да управља будућом републиком Србијом, показао се после 1868. године као сервилни бескичмењак који се са страхом повија на сваки миг нових власника. Са неславним наслеђем које су му атентатори завештали, Матић је према мишљењу Милићевића постао убоги шепртља.⁴¹² Чак је и велики Владимир Јовановић, притиснут економским недаћама, пристао на сарадњу с намесништвом.⁴¹³

Слично стање владало је и у Министарству правде, у којем је личне белешке водио хладни и непристрасни Никола Крстић. Некадашњи начелник полицијског одељења под Николом Христићем, овај врсни правник неумољиво је процењивао како су либерали партијских интереса ради, од правосудне струке начинили позориште политичке моћи и страдалиште праведних. Ни велики теоретичар права и угледни професор, Ђорђе Ценић, није био у стању да се супротставља жељама намесника, проглашен између осталог за једног од татора малолетног кнеза.⁴¹⁴ Он није имао коментар на конкретну примену

⁴¹⁰ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 11; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 84.

⁴¹¹ Крстић примећује да је намесничка влада доследна. „На сва места поставља људе себи одане. Не гледа ни на способност, ни на ред, но само на то да боља места даде оним људима, који јој лично близу стоје.“ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 80.

⁴¹² Ипак, он је довољан тврдица и среброљубац да заштити сопствене финансијске интересе. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 227, 240.

⁴¹³ Човек који је сматран једним од носиоца либералних идеја у Србији, постао је доцније министар финансија Кнежевине Србије. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 376, 383.

⁴¹⁴ Ђорђе Ценић, велики правни експерт и један од главних писаца Кривичног закона, награђен је позицијом татора малолетног кнеза, уз Радивоја Милојковића и друге. Крстић међутим открива да законски пројекат о институцији татора, није одговорио на кључна питања о васпитању и образовању престолонасленика. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 46-47, 87-88.

Казненог законика, током иследног поступка убицама кнеза Михаила, упркос мноштву правних нерегуларности.⁴¹⁵

Заstraшивање и уцењивање интелектуалаца, уз нуђење економске сигурности ако би се оканули независног става, критичког мишљења и јавних иступа, постала је честа појава.⁴¹⁶ И нижи чиновници, уколико би изrekli погрешну реченицу у кафани или гласали за погрешног кандидата, у средини каква је била престоничка чаршија постајали би мете достављача. Сваки њихов гест могао је бити протумачен као демонстрација против режима. Потом се све то претварало у циркус доказивања династичке верности. Тако је и Милану Милићевићу, културном посленику и високом чиновнику просветне струке озбиљно замерено много тога.⁴¹⁷ Најжешћу осуду режима изазвало је Милићевићево учешће у раду варошког одбора за подизање споменика кнезу Михаилу у Београду. Тај пројекат који је носио велики политички и симболички значај, намесништво је хтелo да преотме од општинских структура и да га настави самостално. То је међутим учињено на један насилан, готово разбојнички начин.⁴¹⁸

Могућност манипулације јавношћу, нудила је широк маневарски простор и бројне предности носиоцима извршне власти. Парола режима, уз сву полицијску стегу и угњетавање опозиције, била је „ништа о народу, без народа.“ Идеја које се кнез Михаило Обреновић истински грозио, да државом управљају страначки прваци, помогнути популистичком идеологијом, управо је и остварена његовом смрћу. Династија је спасена али је подвргнута туторству групе прагматичних политичара, чији поступци су изазивали скривено незадовољство многих. Појава актера који делују на јавној сцени и увођење изборног система нагло

⁴¹⁵ Иако је у *Објасненију Казнителног законика* нашироко полемисао против могуће политичке злоупотребе параграфа везаних за доказивање сумњи о злочину завере. Уместо отвореног отпора режиму, Ценић се одлучио за оставку, коју је дао само месец дана пошто је био постављен на место министра правде. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 124.

⁴¹⁶ Тако је и доцнији правни експерт и професор Велике Школе, Гига Гершић, претходно уцењиван да јавно похвали Устав из 1869. године, како би потом напредовао у служби и стекао професуру. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 270.

⁴¹⁷ Најпре то што је његов зет Мита Ракић учествовао на свадби Светозара Марковића, у звању ручног девера. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 422, 429, 431-432, 451-454.

⁴¹⁸ На отпор таквој намери који је организовао Аћим Чумић, намесници су хитро реаговали. На Милићевића који је најпре пришао Чумићу, опчињен његовим беседничким способностима, вршен је јак притисак да се одрекне својих ставова, што је он коначно и учинио. М. Ђ. М. *Дневник*, I, 272-277, 280, 292, 357-358, 364-465, 401, 415, 419.



26. *У механи бистре политику*,
Владислав Тителбах, *Орао*, 1883.

политизују друштво, захтевајући по мишљењу намесника својеврсну дресуру и чврсту кротитељску руку.⁴¹⁹

Конзервативни политичари које је режим одгурнуо у страну, нису међутим били импресионирани начином и думетима намесничке управе. Гарашанин, Христић, али и млађи конзерваривци, попут Аћима Чумића и Милана Пироћанца, презирали су лажни патриотизам и династијаштво намесништва.⁴²⁰ Нарочито је њихов избор послушних и осредњих, лојалних а неспособних, изазивао негодовање и подсмех.⁴²¹ Збирно називајући људе режима „чапкунарија“ и сматрајући их гомилом мангупа и обешењака, представници конзервативне опозиције изrekli су тиме свој презриви суд о учинку намесничке олигархије.⁴²² Међутим, били су то основи нове партијске државе коју су намесници створили, посредством новог Устава који је свечано прокламован 1869. године.

⁴¹⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 83-84.

⁴²⁰ Ђорђе Ценић „либерале је уопште сматрао за архишвиндлере, па их је презирао из дна своје душе.“ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 16.

⁴²¹ АС, ИГ, 1702.

⁴²² Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, приредио М. Јагодић, Београд 2006, 89.

Династичко-политичка полиција Радивоја Милојковића

Популистички и демагошки уступци које је монархизам у Србији чинио током 19. века, типична су појава на простору читаве Европе. Поистовећење режима и династије, националних и партијских интереса, била је цена политичке стабилности коју су нове прилике наметале. На процват политичке полиције у Кнежевини Србији, нарочито повољно утицао је след догађаја по доношењу Устава из 1869.⁴²³ Легитимизацијом институције народне скупштине, концепт бирократског централизма је ослабљен, а власт монарха окрњена. Деловањем политичке машине која је стајала у позадини режима, као спона између монарха и народа, институција народне скупштине постала је бастион намесништва. Ако је Устав из 1838. развластио кнеза у име Савета, онај из 1869. власт је пренео на партијску олигархију.⁴²⁴

Стављен у контекст политичке стварности, Устав из 1869. године није могао бити жељени плод намераваних демократских реформи система државне управе. Напротив, он је дошао као круна процеса конзервације и јачања апсолутне власти намесништва, малолетном Милану Обреновићу. Писан од стране носилаца режима тај Устав могао би се назвати и полицијски, иако се у њему ни једном речју не спомиње полицијска власт. Устав из 1869. године са мноштвом начелних и недорађених гаранција, не нуди заштите грађанима.⁴²⁵

Читајући између редова, постаје јасно да су сва грађанска и политичка права која су у појединим члановима устава дарована, била условна.⁴²⁶ Она су могла бити ускраћена уколико би постојао и најмањи основ сумње у политичку или династичку лојалност појединца. Извршна власт у рукама полицијских органа била је једнако јака, претходне одредбе позитивног права остале су на снази, као и телесна казна, окови и други опипљиви инструменти принуде.

⁴²³ Устав је представљао део политичког програма формалног укључивања представника народне воље у рад државне управе. Тиме је проширена основе владајућег поретка на представнике народне воље. Сачињена махом од неписмених, често и застрашених људи, скупштина је била само покриће за потпуну слободу у политичком деловању елите.

⁴²⁴ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 87-88.

⁴²⁵ *Белешке Младена Жујовића*, 132-135.

Према Уставу из 1869, законодавну иницијативу има кнез који предлаже и потврђује законе, док их скупштина само потврђује. Министре бира владар по својој вољи, обично из редова посланичке већине која се образује на скупштинским изборима, сваке три године. Читава моћ која је била резервисана за монарха, међутим, до тренутка пунолетства Милана Обреновића била је у рукама намесништва. Сједињавањем власти над чиновништвом и скупштинском већином, настала је политичка структура која је у себи носила све елементе прикривене олигархичне управе.⁴²⁷

Устав из 1869. остаће упамћен и по томе што се у њему огледала беспопштедна династичка борба у Србији. Према члану 10. тог Устава, за српског кнеза не може никада бити изабран нико „од фамилије и потомства Карађорђева, на које је бачено проклетство народно.“ Међу најзначајнија решења која је нов Устав донео, спада и неколико чланова са посебном политичком снагом. Грађанска права, тек начелно назначена Уставом, према члану 38. могла су бити привремено суспендована у случају ванредних околности и преке опасности по безбедност. Још је значајнији био члан 56, према којем у случају велике спољне или унутрашње опасности по земаљску безбедност, кнез (или намесништво у име кнеза) може доносити уредбе и законе без сагласја народне скупштине.

Полицијска држава са својим огромним и неодређеним дискреционим правом, штрчала је иза кључних уставних чланова.⁴²⁸ Стабилност поретка у Србији је ојачана, јасном поделом грађана на присталице и противнике режима. Намера кнежевских намесника била

⁴²⁶ Вреднујући Устав из 1869. године, Светозар Марковић кратко је констатовао да су Блазнавац, Радивоје и Ристић били увек вешти да „споредним законима ишчупају и она ништавна права“ која су Уставом била гарантована. Д. Тодоровић, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд 1974, 30-31.

⁴²⁷ Став Николе Крстића био је да Устав, са многим мањкавостима, празнинама и позивањем на законе који још нису донети, ствара врло широко поље могућем притиску извршне власти на противнике режима. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 45, 123-126.

⁴²⁸ Монархија са јаким обележјима полицијске државе, представља основ уставног решења за који је Слободан Јовановић тврдио да је дело Јована Ристића. Поједини савременици, напротив, истицали су да је Устав из 1869. године веома сличан уставном нацрту који је од Радивоја Милојковића захтевао кнез Милоло, већ 1867. године. Авакумовић, који је по наређењу министра полиције имао да стилизује нацрт уставног решење, тврдио је да је концепт устава из 1869. писао сам Радивоје Милојковић. Никола Христић потврђује да је Милојковић још под кнезом Михаилом добио у задатак да изради један уставни нацрт. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 121-122; Н. Христић, *Мемоари*, 545-546; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 83, 152.



27. Радивој Милојковић,
Орао, 1877.

је сасвим једноставна. Испунити државну администрацију и скупштинске клупе следбеницима, ступце јавних гласила текстовима који величају режим, а затворе непријатељима поретка. Тај обиман и сложен посао режим је обављао понајвише уз помоћ довитљивог и бескрупулозног министра полиције, Радивоја Милојковића.

После намесника Блазнавца и Ристића, министар унутрашњих дела Радивој Милојковић, био је трећа по важности личност у Кнежевини Србији. Његова професионална каријера открива сву сложеност политичких игара које су започете по убиству кнеза Михаила. Како је сродничким везама и каријером припадао несумњивој елити технократа судске струке, Радивоје Милојковић до атентата на кнеза Михаила био је човек са сопственим политичким убеђењима. На месту председника Апелационог суда и међу колегама, давао је необично смеле политичке изјаве.⁴²⁹ Управо га је та лична независност и

⁴²⁹ Чудна и провокативна била је изјава Радивоја Милојковића, дата само дан по убиству кнеза у Кошутњаку, да је Петар Карађорђевић вероватно најбољи могући наследник умрлог Михаила Обреновића. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 78-79.

пријатељство са различитим људима, међу осталима и са самим атентаторима, у много чему могла компромитовати после атентата.⁴³⁰

Но уместо да пред истражним судијама одговара за своја погрешна познанства и изјаве, одлуком намесника Ристића Милојковић јуна 1868. године постаје министар полиције. Његово премештање из судске у полицијску струку, којом се до тада никада није бавио, упућује на то да ће решења о важнијим политичким одлукама доносити вођен пашеногом Ристићем, много искуснијем у полицијским пословима. Милојковић се показивао врло вешт и ускоро оправдао сва очекивања, постајући и сам оличење династичког, на све спремног обреновићевца.

Поза неумољивих бранитеља династије, спремних да униште сваког ко је допринео смрти блажепочившег кнеза Михаила, згодно је послужила вођама намесничког режима. Савременици су ипак били изненађени претераним и неумесним изливима династичности, самог министра полиције. Милићевић је прибележио да га је код Милојковића највише изненадило то „постављање династије као једине цели свега народнога живота, и као да њој грози опасност са свих страна, а они је само бране.“⁴³¹ Не осврћући се на коментаре, са подједнаком енергијом и вештином Радивоје Милојковић прогонио је стварне, као и измишљене противнике династије. Решен да игнорише законска ограничења када се радило о интересима Обреновића, Милојковић се показао као особа идеална за положај који му је био намењен.⁴³² Зато је корисно подробније се осврнути на деловање Радивоја Милојковића, као творца безбедносног оквира намесничког режима.

Вукашин Петровић који је служио под чувеним министром полиције тврдио је да је Милојковић, иако хајделбершки и париски ђак, волео свуда да се приказује као сељак и као нејак, у чему је чак и претеривао. „По памети Радивој је долазио у категорију обичних глава. По енергији био је међу првима.“ Био је он, како каже Петровић „...по срцу голуб, али голуб са канцама совуљагиним“ који кад неког шчепа више га не испушта.⁴³³ Сличну изјаву дала је кнегиња Наталија, која се и сама бојала разбојничке физиономије министра полиције. И она је

⁴³⁰ И Никола Христић био је сасвим изненађен Милојковићевим одбијањем да узме учешће као члан комисије за испитивање атентатора. Милојковић се тада извињавао слабом здрављем. Н. Христић, *Мемоари*, 524.

⁴³¹ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 429.

⁴³² Радивоје Милојковић, отворено је тврдио да су либерали из 1858. били идеалисти, док су они из 1868. чисти опортунисти. В. Јовановић, *Успомене*, 237, 256.

⁴³³ Милићевић додаје да је министар полиције радо користио „језик механских слугу, или кочијаша“ уколико бим хтео неком да запрети. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 455; *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 10.

приметила да господин Милојковић не испушта лако из руку жртву које се једном докопа.⁴³⁴

Потрага за политичким противником, а пре свега за екстремистом, антидинастичаром и левичаром, само је део програма политичке полиције.⁴³⁵ Контрола медијског и културног простора, система информисања као и самих медија, новина, памфлета, брошура, књига, али и позоришних представа, постаје саставни део рада политичке полиције. Коначно, надзор над приватношћу сумњивих, ухођење, доставе, отварање поште, читање и претресање туђе преписке, преметачине и подметање у стан, употпуњују такве делатности.⁴³⁶ Модел династичко-политичке полиције Радивоја Милојковића, настао током година намесништва, постао је стандардни образац коришћен у Србији у 19. али и током 20. века.

Како је Милојковић годинама персонификовао сву перфидну моћ полицијске државе у Србији, ваља нешто рећи о његовим методама и стилу рада.⁴³⁷ Иако је располагао сличним људским ресурсима и техничким могућностима, као и претходни министар полиције, Милојковић их користи са много више вештине него Никола Христић. Он умешно комбинује рад званичне полицијске службе са доставама мноштва добровољних ухода, док притисак на противнике примењује много слободније. За разлику од некомуникативног бирократе Христића, Милојковић сам призива поједине опоненте режима и покушава да их искуша, рад да са њима успостави компромис. Међутим, не одриче се ни екстремних облика притиска, како би сломио упоран отпор. Прилагодљив и бескрупулозан, Милојковић се поиграва претњом али је користи само уколико је то потребно. Уз то, он се обилато служи популизмом, призивајући често народ за сведока и судију.⁴³⁸

⁴³⁴ Наталија Обреновић у мемоарима уједно страхује и гнуша се од министра Радивоја, који је према њој „човек безобзиран, који је осим одвратног лица имао навике неподношљиве за сваку иоле цивилизовану жену која не зна за ужасе какви се чине у политици.“ Додала је да је то особа којој су „сва средства била добра кад је требало да се ослободи својих непријатеља.“ Н. Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љ. Трговчевић, Београд 1999, 70, 94-95.

⁴³⁵ О томе сведоче и извештаји неколицине Миојковићевих агената, током 1871. године. АС, ПО, 73:381, 389.

⁴³⁶ Своје уходе министар полиције слао је и у иностранство, како би тамо пратили виђеније противнике режима, попут Драгише Станојевића. *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 85.

⁴³⁷ Бењамин Калај налази да је утицај Радивоја Милојковића на народ превелик, услед чега потајно ради на његовом удаљавању из владе. *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 287-288.

⁴³⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 94-95.

Реч је о својеврсним играма политичке моћи, које су јавност имале да увере у чврстину режима намесништва. И док по унутрашњости земље крстаре полицијски агенти, трагајући за новим заверама, у Београду се појављују *буџоносци* - батинаши који туку свет по улицама.⁴³⁹ Појава буџоносаца велики је искорак у коришћењу популистичких метода. То је уједно и сврсисходан вентил који усмерава сама власт, како би јавност ослободила нагомилане напетости. Познати као носиоци *буџа* и *курџона* – батина и тољага, или боље либералски „курџони“ заправо су чинили светину лојалних грађана.⁴⁴⁰ Ти политички добровољци били су склони шиканирању млађег варошког света, за који би претпоставили да припадају конзервативном табору. Позивајући народ за политичког саучесника, либералски режим показао је пут



28. „Курџонска црна чета“,
Геца, 1893.

⁴³⁹ Паја Михаиловић ове виђеније грађане српске престонице, али и носиоце политичког насиља и линча на улицама Београда, назива *буџоносци*. П. Михаиловић, *Дневници*, 378; *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 308.

⁴⁴⁰ Поједини страни представници били су изненађени тим тучама у центру престонице, а још више чињеницом „да сама полиција радо гледа на та лемања.“ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 212.

каснијим радикалским демагошким начинима управе.⁴⁴¹ Тиме је популизам поново на велика врата ушао у политичку арену, три деценије после уставобранитељских демагошких трикова.

Страшни либералски лав од папира, у лику гомила склоних линчу, растегљивих законских параграфа, влажних полицијских апсана и хрпа лажних достава, показао је своје ружно лице. Из дела поверљиве преписке која је вођена између новог министра полиције и окружних начелника види се следеће. У оним срединама која су сматрана леглима карађорђевићевства, попут Смедерева, окружним начелницима наложено је да попишу и под надзор ставе свакога ко би се могао сматрати противником новог стања.⁴⁴² Трговци, имућни локални и породични људи, као и њихове породице, постају жртве полицијских жбирова.⁴⁴³ То је дало и маха ширењу различитих вести о скривеним ћуповима пуним завереничких дуката, гласинама о предстојећем тровању младог кнеза, као и доставама о тобожњим атентаторима и наоружаним сељацима, које су засуле сто министра полиције.⁴⁴⁴

Повлачење црте између пријатеља и противника династије, као и јачање притиска на главне опоненте режима, чинило је програм Милојковићеве полицијске управе јасним. Заштита новог и јединог преосталог изданка династије, малолетног Милана Обреновића, као и спречавање атентата на његов живот, испунила је прве године намесништва. Калај је тврдио да је намеснички режим заиста био спреман да оде врло далеко, када се радило о искорењивању Карађорђевића.⁴⁴⁵ Сем што су их скупштински ритуално и за свагда проклели, неправно лишили имања и прогнали из Србије, намесници су желели да сасвим униште и раскнеза Александра. Међутим главни циљ намесничке полиције био је да ућуткају најмлађег претендента, Петра Карађорђевића. Режим у Београду сматрао је да га је потребно макнути по сваку цену, чак се спремао да се послужи отровом како би то и постигао.⁴⁴⁶

Петар Карађорђевић је политички напад на свог оца и читаву породицу узео као повод за покретање сопствене борбе против

⁴⁴¹ Радивоје Милојковић радо се приказивао као народни човек, иако је по имућству и положају припадао повлаштеној мањини. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 114-115.

⁴⁴² Жељан нових открића, начелник Округа крагујевачког упитао је министра да ли се и „политички сумњиве“ жене могу хапсити. АС, ПО, 68:161.

⁴⁴³ АС, ПО, 68:182; Љ. Љотић, *Мемоари*, 43.

⁴⁴⁴ АС, ПО, 68: 62, 85, 131.

⁴⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 308.

⁴⁴⁶ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 468, 470, 581; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, Београд 1994, 84.

намесничког режима. Јован Ристић био је уверен да младог претендента храбри подршка неке од великих сила. Сумњао је да иза њега стоји подла интрига руске балканске политике, која потајно помаже Карађорђевиће како би ослабила Обреновиће.⁴⁴⁷ Представник Аустро-Угарске, Калај, признаје на једном месту у свом дневнику да би било корисно дискретно помагати и штитити Петра Карађорђевића, као допунско средство политичког притиска на намеснике.⁴⁴⁸ Тако се једино и може објаснити његово упорно обитавање у областима јужне Угарске али и у Бечу, седамдесетих година 19. века.⁴⁴⁹ Отварањем досијеа Петра Карађорђевића, започео је најдужи и никад окончани пројекат тајне полиције династије Обреновића. Од 1868. до 1903. године, претендент се налазио у њеном фокусу. Стално призивање авети Карађорђевића, створило је политички мит који би можда и умро, да га није мржња обреновићевског полицијског упорства одржавала, сасвим вештачки.

Сем са Карађорђевићима, уследио је и немилосрдан партијски обрачун са старим противницима либерала, конзервативцима. Оптужба да је реч о прикривеним карађорђевићевцима довела је до емигрирања читавог низа млађих људи из угледнијих београдских породица. Случај Драгише Станојевића је симптоматичан. Са места професора Велике школе он је приморан да напусти Србију, после чега се отворено јавља као противник режима у Београду.⁴⁵⁰ Његова брошура „Династијашима“ отровно је штиво које раскринкава лажну лојалност и удвориштво бивших слободњака, а потом верних слугу намесника.⁴⁵¹

Прогоњени од стране намесничког режима конзервативци, Крађорђевићи и социјалисти заиста су нашли заједнички језик, уједињени оштрим реакцијама полиције. Неки од првих српских социјалистичких листова, штампаних у Швајцарској, финансијски су помагани од стране Карађорђевића. Сам претендент, Петар Карађорђевић, био је виђен у социјалистичким круговима Париза почетком седамдесетих година 19. века. Поједини европски медији прозвали су га зато *црвени принц*.⁴⁵²

⁴⁴⁷ Чињеница је да је у Букурешту и на Цетињу, Петар Карађорђевић почетком осамдесетих година 19. века кројио своје планове против Милана Обреновића, уз помоћ руске дипломатије.

⁴⁴⁸ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 445.

⁴⁴⁹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 63-68, 82-83.

⁴⁵⁰ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 106-109.

⁴⁵¹ Д. Станојевић, *Династијашима*, Земун 1870, 1-32; А. Раденић, *Драгиша Станојевић, живот, рад и идеје*, Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914, Београд 1973, 166-173, 191-197.

⁴⁵² Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 88-89.

Ни некадашње централне фигуре тајне полиције Кнежевине, бивши министри Никола Христић и Илија Гарашанин, нису остављани на миру. Док је Христићу било ускраћено почасно место државног саветника, његову супругу малтретира обичан жандарм, наређујући јој да чисти улицу испред куће.⁴⁵³ Још је занимљивија позиција у којој се нашао Илија Гарашанин. Како је већ одстрањен из власти, а пошто му је син осрамоћен неуспешним покушајем да спаси кнеза у Кошутњаку, Илија Гарашанин одлучио се за добровољну изолацију, повлачењем на имање у Гроцкој.⁴⁵⁴ У Београд није желео да одлази, свестан да га свуда прате очи Милојовићевих агената.⁴⁵⁵ Сем тога, Гарашанинова приватна преписка била је под сталном цензуром. Његова писма се већ на локалној пошти у Гроцкој, задржавају, отварају или нестају. Власт се много и не труди да сакрије своје поступке, како би му се и ставило до знања да га надзиру.⁴⁵⁶

Када је реч о Србији после 1868, тврдња Николе Крстића да је Радивоје Милојковић „умео задати страха својим противницима“ упућује на стваран психолошки притисак који је производио режим. Ауторитет министра полиције био је свакако неоспоран, јер је сваки чиновник полиције од начелника округа до последњег писара пред њим напросто дрхтао.⁴⁵⁷ Како су то конзервативни политичари примећивали, нови власници у Србији показивали су се у јавности: „...са руљом жандарма за собом, пошто неке још и код куће оставише. Са жандармима се шеташе по улицама, са жандармима по Врачару и по шеталиштима, са жандармима у цркви, са жандармима на весељу.“⁴⁵⁸

Запамћен као гвоздени министар намесничког режима, Милојковић је ипак веома држао до личног интегритета. И после 1868. године волео је да се представља као народни човек, а не као прост династијаш. У приватном кругу повремено је давао врло искрене

⁴⁵³ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 131.

⁴⁵⁴ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 225-227.

⁴⁵⁵ АС, ИГ, 1724.

⁴⁵⁶ Гарашанин није ни сумњао да је окружен „осматратељима полицајским“ нити у то да му се писма безочно отварају и краду. *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 256-258, 270.

⁴⁵⁷ Међу званичницима остало је упамћено какву је сурову претњу Милојковић упутио неком непокорном чиновнику. Обећао му је да ће га по потреби службе преместити са положаја усред зиме „па да му једно дете умре када пође на пут, друго на самом путу, а треће када стигне на место!“ И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, I, 310.

⁴⁵⁸ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, приредио Ч. Попов, Београд 1997,

изјаве.⁴⁵⁹ Тако је у марту 1870. године у писму Стевчи Михаиловићу, једном од стубова обреновићевства, описао стање ствари у земљи у крајње песимистичним тоновима. Приказујући гложење у самом врху власти Милојковић констатује да је међу људима овладала „себичност као циљ, и непоштење и свакојако подметање, па чак и злочинства и пред Богом и пред људима као средство доскочити противнику, па ма каквим средством то било, то је код нас политичка мудрост, не обазирјући се да ли је то корисно за земљу, и да ли се најпосле може и одржати оно, што се таквим начином постигне.“⁴⁶⁰

За разлику од Милојковића филозофа и моралисте, згађеног над људском нискошћу, Милојковић као стуб режима делао је сасвим другачије. Упркос чињенице да је био много комплакснија личност но што је себе волео да представља, он никада није показао неодлучност и колебљивост. Сурово кажњавање једног или двојце изабраних за пример осталима, чинило је да главе клону многим. Као што је повремено потрзање карађорђевићевске опасности освежавало памћење нације и нудило готово неограничени извор ауторитета. Према онима који шире гласине по престоној вароши, Милојковић примењује претње – *да не тумарају по кући*, заправо им бранећи излазак из дома, стављајући их тиме у кућни притвор и ограничавајући им кретање. То је уједно начин предупређења могућег вербалног деликта.⁴⁶¹ Према људима за које полицијска власт открије да су изразито немирни, попут свињарског трговца Ђорђа Голобочанина, коришћени су ефектнији методи. Сам Милојковић му је отворено запретио да ће га сасвим уништити, као и читав Смедеревски округ. Тврдио је да је сво зло за Обреновиће одатле и потекло, Ђакова буна као и Вучићева, али да је он том неразумном народу спремио један „горак лек.“ Обећао је да ће за љубав осталих шеснаест округа Србије врло радо „збрисати“ један, који се упорно показује антидинастичан.⁴⁶²

Посебан одељак који осветљава метод рада тајне полиције у Кнежевини, јесте однос према медијима. Милојковић се ту јавља као велики мештар и поткупљивач, а новинар најчешће као плаћеник или у супротном ухапшеник. Како је Србија тада била земља махом неписмених сељака, многи су тврдили да новине чита свега пар стотина образованих Београђана. Јавна гласила ипак су представљала врло моћно политичко оруђе, услед чега су била под строгим цензуром министра

⁴⁵⁹ Н. Христић, *Мемоари*, 524; Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 114-115.

⁴⁶⁰ АС, ПО, 73:373.

⁴⁶¹ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 66.

⁴⁶² АСАНУ, VII/1:7/1.

полиције. Огромна енергија тајновите полицијске моћи усмерена је на припремање правоваљане и ућуткивање бунтовничке штампе.

Значај штампе као оруђа којим се може утицати на јавно мњење и на интелектуалну публику, велики је. Отуд и нарочит интерес за писану реч и покушај да се онај који се јавно оглашава стави под тајни надзор, а његов рад прати. Медијски простор постаје арена и место сукоба бардова режимске штампе, насупрот неколицине опозиционих новинара. Стварање, макар и лажне представе о економском полету и културном напретку, о земљи која цвета под намесништвом, одлика је периода после 1868. године. Мноштво публициста, историографа и режимских писаца, готово у један глас, продуковало је слично сазвучје хармоније и склада.⁴⁶³ Рад са интелигенцијом и свакодневно зауздавање штампе, контролом сваког појединачног уредника новинских гласила, метода је која је давала одличне резултате.⁴⁶⁴

Док је у ранијој Србији Николе Христића новинарима био забрањен сваки озбиљан рад, у време Радивоја Милојковића, новинари



29. „После сто година“
Геца, 1893

⁴⁶³ Један од првих бораца и режимских полемичара против социјалиста био је др Владан Ђорђевић. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 461.

⁴⁶⁴ Поводом новог Закона о штампи, Милојковић је окупио све уреднике јавних гласила на „конференцију.“ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 273-274.

су од министра полиције били призивани у приватне посете, да би добијали домаће задатке. Поједини режимски новинари попут Вукашина Петровића, који се за 1000 дуката плате примио уредништва прорезимског *Јединства*, постајали су касније уважене личности и министри.⁴⁶⁵ Његов успех, захваљујући политичкој исправности и династичности, представљао је пример којем су многи тежили. Продуковање слике нормалности, путем мреже плаћених новинара и полузваничних гласила, био је један од најважнијих задатака Милојковићеве полиције. Инсистирање на јединству, прогресу и љубави према Обреновићима, одлика је целокупне режимске штампе. Закон о штампи донет 1870. године прилика је српским публицистима да се одреде за или против режима, и да снесе последице таквих одлука.⁴⁶⁶

Уколико писање новинара није било по вољи режима, могли су доживети различите непријатности.⁴⁶⁷ *Црвена опасност* - социјализам, постаје у Србији нарочито актуелан после Париске комуне и повратка првих српских студената „заражених“ овом болешћу. Циљ режима био је да сузбије такве појаве превентивним мерама.⁴⁶⁸ Како је било познато да се превратничка учења у Србију уносе путем студија у иностранству, агенти тајне полиције пратили су понашање малобројних академских грађана и круг њихових познанстава. Достављачи су били њихове колеге и пријатељи, који користе прилику да на основну својих позиција код власти осигурају личну корист.⁴⁶⁹ Техника слања агента провокатора који је касније често и главни сведок оптужбе, омиљени је метод Милојковићеве полиције. Свакако да је међу српским студентима послатим у иностранство био велики број добровољних ухода. То нарочито важи за Швајцарску, земљу која је постала слободна зона и скровиште многих прогнанника и политичких екстремиста, посебно из источних делава Европе.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Мемоари Вукашина Ј. Петровића, 7; *Раденик*, бр. 43, 11. IX 1871.

⁴⁶⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 90-91.

⁴⁶⁷ П. Михаиловић, *Дневници*, 137.

⁴⁶⁸ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 83.

⁴⁶⁹ Од краткотрајног поборника социјализма Ђорђевић се окренуо у највећег конзервативца и династијаша. Он је постао један од првих бораца и режимских полемичара против социјалиста. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 461; *Раденик*, бр. 45, 26. IV, 1872.

⁴⁷⁰ Према речима кнеза Кропоткина, другог вођа руских анархиста, после убиства цара Александра II, 1881. године, западна Европа је просто врвела агентима провокаторима тајне полиције царске Русије. П. Кропоткин, *Записи једног револуционара*, Београд 1985, 244-249, 263-265; F. Zuckerman, *The Tzarist Secret Police Abroad : Policing Europe in a Modernising World*, New York 2003, 10, 73-79, 102, 141.

Цирих као једна од главних колонија руских револуционара и политичких емиграната, али и место окупљања многих српских студената, представљао је почетком седамдесетих година 19. века главну тачку отпора.⁴⁷¹ Тамо су се млади интелектуалци из Кнежевине по први пут нашли на изворишту разорних политичких учења и доктрина.⁴⁷² Иако су са одушевљењем прихватили идеју о потреби изградње једног праведнијег друштва, српски студенти нису се никако слагали са екстермним политичким методама који су били неопходни у борби за његово остварење. Нарочито је занимљив био одлучан отклон првих српских социјалиста од анархизма, као најекстремнијег превратничког учења.

На сусретима између младих српских студената-политичара и Бакуњина, једног од самих вођа руских нихилиста, убрзо долази до крупних идеолошких неслагања.⁴⁷³ Српски студенти одлучно одбацују екстремне политичке идеје нихилистичког учења, као сасвим неподесне за Србију. Разочараном Бакуњину објаснили су како би било веома неупутно да као државни питомци почну своју политичку мисију насиљем и поклицима за рушење државе.⁴⁷⁴ Тиме би од себе сасвим одбили народ који би у њима видео политичке фанатике и незахвалнике. Рад културним средствима, књигом, штампом и јавним наступом, у границама легалног и допуштеног, био је према српским социјалистима спор и постепен, али сигурнији пут.

Упркос тако помирљивом ставу и одбацивању радикализма, чак и на концептуалном нивоу, српски социјалисти ипак су доживели веома непријатна искуства са Радивојем Милојковићем. Један од ретких који је одолео притиску био је Светозар Марковић, покретач првог социјалистичког гласила у Србији, 1871. године. Међутим, чак и његов *Раденик*, у страху од потпуног гашења актуелну политичку збиљу свесно је занемаривао, како би се посветио начелној и теоријској критици капитализма. И тако уопштен облик критике, наишао је на жесток отпор режима. После упорне борбе са цензуром, уз мноштво белих страница и забрањених бројева, лист је угашен већ 1872. године.⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Н. Liang, *The Rise of modern police*, 24, 115-116; Љ. Љотић, *Мемоари*, 55.

⁴⁷² Л. Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, Београд 1995, 160-163; L. Pellicani, *Revolutionary apocalypse : Ideological Roots of Terrorism*, London 2003, 133-134.

⁴⁷³ Сличну расправу имао је Бакуњин и са младим српским либералима, још 1862. године. На тврдњу Владимира Јовановића како је потребно радити кроз реформу, Бакуњин енергично побија такав приступ, залажући се искључиво за револуцију. В. Јовановић, *Успомене*, 145-150.

⁴⁷⁴ Љ. Љотић, *Мемоари*, 55-56.

⁴⁷⁵ А. Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871-1918)*, I, Београд 1977, 31-103.



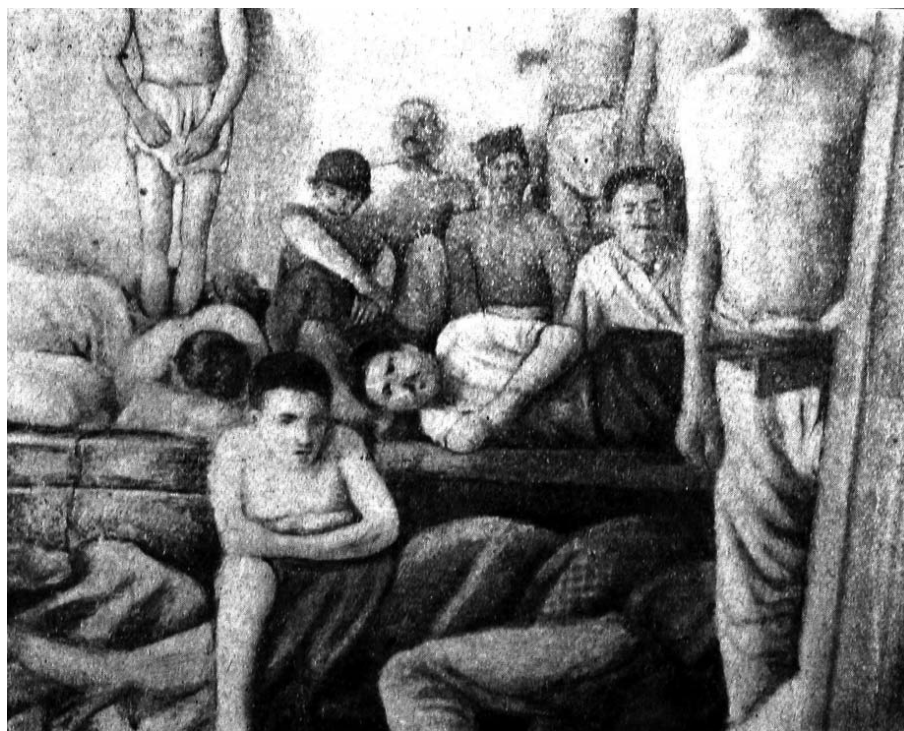
30. Светозар Марковић,
Орао, 1876.

Друго опозиционо гласило социјалиста, *Враголан*, уместо отвореном критиком режима деловало је путем литерарне субверзије. Исмевање режима алузијом, хумореском и песмом, нудило је ново оруђе опозицији, али је то био горак осмех. То гласило је као и *Раденик*, поживело мање од две године пре него што је сасвим угашено.

Већина српских опозиционих новинара брзо је подлегла притиску полиције, док су поједини нашли уточиште у суседној Аустро-Угарској. Међутим, највећи број социјализму блиских публициста постепено је пао у замке министра Милојковића. Политиком штапа и шаргарепе, пријатељског убеђивања и скривене претње, министар полиције је сламао сваког. Живојин Жујовић, један од претеча социјализма у Србији, који пре 1868. године пише ватрене критичке текстове, почиње да бледи

и да се савија ка патриотизму после атентата.⁴⁷⁶ Била је то цена која се морала платити у школи Радивоја Милојковић.⁴⁷⁷

Јован Драгашевић, предавач на Великој школи такође близак социјалистима, открива каквим га је искушењима подвргавао његов земљак, Радивоје Милојковић. Знајући га као човека одушевљеног републиканством, али и као особу чија је кућа била под дугом, министар



31. Унутрашњост главне апсане у Београду,
Владан Ђорђевић, *Министар у апсу*.

⁴⁷⁶ Своје чланке, Жујовић је објављивао у листу *Србија*, под уредништвом Љубомира Каљевића. Сам лист, после убиства кнеза Михаила 1868. године, заузео је сасвим пасиван став и заступао прорежимске интересе. Нарочито је неукусно било Жујовићево нападање на своје политичке истомишљенике и на бившу династију Карађорђевића. Ж. Жујовић, *Вика са земунске обале*, Сабрана дела, I, Београд 1974, 414-420.

⁴⁷⁷ У плаћенике и новинаре који пишу по диктату министра полиције Драгашевић је уврстио и једног од првих српских социјалиста, Живојина Жујовића. Ј. Драгашевић, *Истинске приче, аутобиографија у одломцима*, Београд 1891, II, 291-293

полиције му је предложио решење. Понудио му је сто дуката, уколико само напише и својеручно потпише краћи састав на две задате теме: 1. *Монархичан облик управе је нужан за Србију*, и 2. *Србија не може постојати без Обреновића*. Министар је нагласио да те саставе неће штампати, али је исто тако додао да ако се буду допали његовим пријатељима, може очекивати и двеста дуката. Монархичност и учвршћење Обреновића на власти, био је императив од којег Милојковић није одустајао.⁴⁷⁸

За неколицину посебно упорних, са којима је министар полиције изгубио свако стрпљење, није било милости. Мучан и спор истражни поступак као и вишегодишња затворска казна, сламали су противнике режима душевно и физички. Они који би провели исувише времена по апсанама, затворима и робијашницама, могли су заувек изгубити здравље. Биолошки је постајало опасно бити провинник режима који располаже мемљивим ћелијама и мрачним казаматима, поплочаним хладним цигланом подовима. У таквим просторијама је човек за само неколико месеци могао озбиљно да се разболи. Прерана смрт социјалиста Светозара Марковића и Мите Ценић, као и народњака попут Васе Пелагића, о томе јасно сведочи.⁴⁷⁹ Као и многи други, они су скончали од последица туберкулозе, болести непокорног интелектуалца, идеалисте и честог становника апсана и затвора Кнежевине Србије.⁴⁸⁰ То је веза која спаја српски либералски и сваки конзервативни европски режим, левокрилни и социјалисти били су им једнако омражени.

Медијски рат који је режим намесништва добио, веома је значајан за настанак званичне верзије догађаја после 1868. године, својеврсне иконографије која је створена да потраје.⁴⁸¹ Успех у публикавању и пласирању званичне верзије догађаја, од највећег је политичког интереса за режим. Читаво коло српских историографа позног 19. века, заправо је припадало режиму намесника. Либерали и омладинци које је режим успео да привуче после 1868. године, постали су важан инструмент за учвршћење поретка. Група режимских интелектуалаца, основала је и нарочиту културну установу 1881. године,

⁴⁷⁸ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 471; Ј. Драгашевић, *Истинске приче*, II, 294-301.

⁴⁷⁹ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 338.

⁴⁸⁰ Д. Тодоровић, *Суђење Светозару Марковићу*, 105-117.

⁴⁸¹ Конструисање „историјске истине“ и занемаривње непријатних политичких детаља из прошлости, остало је упамћено у мноштву публикација које су писала лица, под платом и надзором намесничке полиције. Занимљиво је да се и сем вођа режима, Јован Ристић, латио пера и забележио сопствено, цензурисано виђење новије политичке историје Србије.



32. Кнез Милан Обреновић,
Архив Србије

заправо претечу касније Народне либералне странке, инструмент којим се претходно годинама служио министар полиције Милојковић.⁴⁸²

Новинарске бравуре интелектуалних најамника нису међутим донеле популарност режиму намесника, нити су му продужиле век. Чак ни допунски трикови којима се намесништво послужило 1871. године, како би дало себи на већој политичкој важности, нису постигли жељени ефекат. Они ипак сведоче како о нездравом начину размишљања, тако и о бескрупулозности ондашњих власника, спремних да фалсификују стварност у намери да очувају политичку власт неизмењеном. У сумрак,

⁴⁸² Утолико је значајније и касније оснивање *Удружења за неговање српске књижевности* које је режим протежирао. Његов оснивач био је поклоник Јована Ристића, Алимпије Васиљевић. *Програми и статuti српских политичких странака до 1918. године*, приредили В. Крстић и Р. Љушић, Београд 1991, 121-126; М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 475.

13. маја 1871. године, Теразијским платоом у Београду одјекнула је снажна експлозија. Тај необичан догађај касније је прозван *Теразијска бомба*, и дат му је нарочити политички значај.⁴⁸³

Наводно, радило се о још једном од покушаја на живот младог кнеза Милана, чије су кочије прошле поред места на којем се експлозија догодила мање од пола сата раније.⁴⁸⁴ Није се, међутим, радило о правој пакленој машини, већ о невеликој количини распрскавајућих материја, смештених у подножје једног од кестенова засађених на платоу.⁴⁸⁵ Теразијска бомба била је несумњиви плод намесничког режима, који је упорно доказивао да младом кнезу прети смртна опасност. Савременици су нарочито сумњичили Блазнавца и Милојковића, као вероватне организаторе ове неуспеле афере.⁴⁸⁶ Стално откривање нових опасности које грозје животу младог кнеза, једно је од важних обележја времена намесништва. Много значајнија од самих последица Теразијске бомбе, била је чињеница да је режим уопште био спреман да продукује тако дрску подвалу. Уместо да штите, безбеносне структуре заправо су застрашивале кнеза и тиме га доводиле у још већу забуну.⁴⁸⁷

Други догађај којим је у извесној мери безбедност младог српског кнеза била угрожена, такође се збио 1871. године. Необичан и вероватно сасвим случајан инцидент, назван је касније од публице *Смедеревски намештај*.⁴⁸⁸ Наиме, те године је српски кнез у пратњи Јована Ристића кренуо у прву званичну посету руском цару. Међутим, већ на првом коначишту у Смедереву, кнез је доживео велику непријатност. Високи гости одсели су у кући једног од првих смедеревских домаћина, чије се имање налазило уз саму обалу Дунава.

⁴⁸³ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 335.

⁴⁸⁴ Многи су били убеђени да је реч о подвали Радивојевих полицијских агената. М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд 2004, 3; П. Тодоровоћ, *Српска ствар у Старој Србији: Успомене на краља Милана*, приредила Л. Перовић, Београд 1997, 133-136, 143.

⁴⁸⁵ Током каснијих година та сумња показала се као вероватна, будући да је за тај догађај на суд био позиван извесни Живко Цукић. За ту индивидуу знало се да је један од важних агената провокатора, Радивоја Миклојковића. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 158; Љ. Љотић, *Мемоари*, 100, 103-104.

⁴⁸⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 158.

⁴⁸⁷ Поједини српски историографи сматрали су да је Миливој Блазнавац младог кнеза често опијао и излагао непотребним ризицима, покушавајући да од њега пре времена начини „мушкарца.“ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 132; *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 448; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 157-158.

⁴⁸⁸ М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 386.

Одлазећи те вечери у пољски нужник, кнез је изненада запао у животну опасност. Нужничке даске попустиле су под тежином гојазног Милана и кнез се убрзо нашао у самој септичкој јами, која се надносила над дубоке воде Дунава. У опасности да се удави, кнез је показао прибраност и убрзо био избављен из те сасвим недостојанствене ситуације.⁴⁸⁹

Недостатак стварних опасности по кнеза, које би могле оправдати даљу полицијску стегу и строгост заведену у земљи, била је само једна од потешкоћа режима. Главна слабост намесничке владавине лежала је у унутрашњем нејединству које је изједало поредак од 1868. године.⁴⁹⁰ Ристић и Блазнавац заправо су водили потмули рат, око наклоности младог монарха. Читав режим из 1868. године, почивао је на малолетству Милана Обреновића.⁴⁹¹ Непопуларан и суров, намеснички режим пао је управо на унутрашњим поделама које су постојале од његовог оснивања. Борба око утицаја на престолонаследника и међусобне сплетке, испунили су период до прогласа кнежева пунолетства, августа 1872. године.⁴⁹²

По прогласу Милана Обреновића за пунолетног, Блазнавац је заузео место шефа кабинета и министра војног, док су остали либерали запосели важне министарске функције, заједно са Јованом Ристићем. Међутим, стуб бившег режима Радивоје Милојковић, склоњен је из полиције и постављен за министра правосуђа.⁴⁹³ Заиста, Министарство

⁴⁸⁹ Упркос свом труду режима да се ова непријатна епизода прикрије, кнежева незгода није остала тајна. Она је у публици ускоро препричавана шапатом, наравно уз пригушен кикот. П. Тодоровоћ, *Српска ствар у Старој Србији: Успомене на краља Милана*, 145-146; Љ. Љотић, *Мемоари*, 100; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 158.

⁴⁹⁰ Суревњивост Блазнавца и Ристића, од којих је први држао војску и двор, а други управљао полицијом, скупштином и јавним мњењем, таложило се од самих почетака. Већ 1870. године многи су доказивали да је режим врло омражен у публици, привремено пригушеној полицијским претњом и жандармском чизмом.

⁴⁹¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 156-160.

⁴⁹² Слабост намесничке олигархије услед сталног отимања о власт, остала је забележена у дневницима Бењамина Калаја. Он је смарао да од два зла у Србији треба бирати мање, а да је аустрофил Блазнавац много погоднији за савезника него русофилски насторијени Јован Ристић. *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 318, 340.

⁴⁹³ На место министра полиције доведен је Марко Лазаревић, безначајни и безлични бирократ који се истакао династичношћу током суђења 1868. године. Никола Крстић је новог министра полиције сматрао сасвим неважном фигуром. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, II, 199.

унутрашњих дела са својим многобројним областима деловања, било је идеално за креирање политичке будућности Кнежевине. Отуд толико сукоба око попуњавања те извршне функције.

Оно што је сломило режим либерала, заправо је била одлука младог кнеза да самостално преузме кормило државне управе. Иако тек осамнаестогодишњак и врло неискусан, за само четири године колико је провео у Србији нови кнез веома је заволео власт. Сем тога, био је сит политичког туторства Јована Ристића, чију је надменост и хладноћу све теже подносио.⁴⁹⁴ Нарочито по ненаданој смрти Миљивоја Блазнавца, у пролеће 1873. године, кнежев нови план био је да конзервативце, још несигурне и ослабљене, доведе на власт и подржи насупрот либералима. Прогласом пунолетства и нестанком Миљивоја Блазнавца, режим из 1868. године био је мртав.

Кнез Милан довео је крајем 1873. године на управу најљуће противнике Јована Ристића, личности из дубоке опозиције. Политичка маргинализација Радивоја Милојковића, после четворогодишње верне службе за династију, тиме је настаљена. Она се уклапала у раније планове конзервативца да код младог кнеза најпре поткопају интегритет првог доглавника Јована Ристића, за којим ће пасти и сам вођ либерала. Нови савезници кнезу су отворили очи и када је реч о многим опсенама и страховима, којима су га намесници у ранијем периоду хранили. Као гнусну лаж разоткрили су од власти монтиране комплоте после 1868. године, попут Теразијске бомбе.⁴⁹⁵ Још значајније је њихово упорно доказивање да је управо Радивоје Милојковић, заправо један од главних саучесника убиства кнеза Михаила. Он је приказан најтежом клетвом, као лажни династијаш и прикривени непријатељ.

Ту богохулну реторику усвојио је ускоро и сам Милан Обреновић, као моћно оружје у ослобађању од стиска либералске лажне династичности. Сам кнез изјављивао је у интимном кругу како Милојковићу, као другару Лазара Марића, на леђима треба да стоји слово „Р“ – срамна ознака на одећи, по којој се препознају робијашаи.⁴⁹⁶ Уз подршку младог кнеза, овакве инсинуације почеле су да се јављају и у јавним гласилима, али и са скупштинских клупа. До јуче свемоћни либерали постали су сами жртве политичких прогона, после 1873.

⁴⁹⁴ Јована Ристића, млади кнез толико је мрзео, да је према неким изворима жарко желео да га издевета батином. Према намеснику Блазнавцу престолонаследник је, напротив, осећао неку мешавину страхопоштовања и наклоности. Љ. Каљевић, *Моје успомене*, 24-25.

⁴⁹⁵ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 442-443; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 222.

⁴⁹⁶ Љ. Каљевић, *Моје успомене*, Београд 1908, 21.

године.⁴⁹⁷ Међутим, владавина конзервативаца није донела ништа ново у начину деловање политичке полиције. Напротив, омражени либералски апарат за угњетавање противника, преузет је од стране млађих конзервативаца попут Аћима Чумића без остатка. Идеологија и технологија тајне полиције остала је једнако присутна после пада либерала. Прогон социјалиста и трагање за карађорђевићевским заверама, наставак су претходне политике.⁴⁹⁸

Случај Мите Ценића, социјалисте оптуженог 1873. године да је у престоници Треће републике покушао напад ножем на српског кнеза, још је поучнији. Како то сам Ценић сведочи, он је био намамљен и потом ухапшен од стране агената провокатора париске и српске тајне полиције.⁴⁹⁹ Одведен затим у канцелерије полицијских здања, био је предмет опште радозналости и погледа масе чиновника који су га веома раздраживали.⁵⁰⁰ Услед недостатка доказа Ценић је касније ослобођен, али је зато принудно и у затвореном вагону спроведен у Србију. Његова каснија судбина најупечатљивији је пример суровог третмана наводног комунистичког атентатора, као општег европског тренда. Враћен у Кнежевину, ускоро је изнова ухапшен под политичком оптужбом да је радио на рушењу режима.⁵⁰¹ Необично суров поступак којем је Ценић касније подвргнут, открива да једном обележени и осумњичени противник може и без много доказа бити бачен у тамницу. Била је то највећа могућа посредна похвала ефикасности раније стратегије Радивоја Милојковића.⁵⁰²

Насупрот овим доказима мрачне традиције тајне полиције у Кнежевини, једини стваран помак ка политичким слободама било је

⁴⁹⁷ *Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године*, 32-41.

⁴⁹⁸ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 606, 610.

⁴⁹⁹ Л. Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, 163-165; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 85.

⁵⁰⁰ У његово хапшење били су умешани агенти српске тајне полиције, дипломатски представници Кнежевине и одељак париске полиције сигурности. Ценић се сећао како су га у просторијама полицијског начелства посматрали попут ретке и дивље животиње. М. Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1881, 8-19.

⁵⁰¹ Када касније учествује у покушају покретању политичког гласила у Шапцу, бива осуђен на 8 година робије, за рад на рушењу режима. Умро је свега неколико година по ослужењу казне, као скрхан човек измучен туберкулозом. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 197.

⁵⁰² И сам кнез Милан страховао је да ће на њега бити извршен атентат, услед чега је на путовањима ван Београда носио револвер. У пролеће 1874. године кнез је познаницима признао како „добро зна да га чека убуд бодјежа или хитац из пиштоља.“ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 587.

укидање телесне казне, децембра 1873. године. У име људског достојанства и политичке популарности, конзервативни политичари инсистирали су на одустајању од тог реликта варварства.⁵⁰³ Не треба заборавити, међутим, да је традиција телесног кажњавања у читавим сегментима српског друштва остала јака и у каснијем периоду. Не само што су полицијски чиновници повремено примењивали телесну казну над грађанима, нарочито током политичких ислеђивања, већ је та казна остала на снази и у војсци, затворима, као и у школама Кнежевине Србије.⁵⁰⁴

Популистички гестови новог конзервативног режима нису му донели дуговечност. Иако је Милан Обреновић показао да је способан за управу земљом без Јована Ристића, ни политички програм нове конзервативне владе није му био по вољи. Кнез Милан био је одсудно против покушаја владања путем скупштинске већине, као и обимних реформи управе којима су млађи конзервативци тежили. Неискуство и идеализам министра полиције Аћима Чумића, скратило је и пре времена истрошило савез између конзервативаца и кнеза.⁵⁰⁵ Ускоро су услуге Јована Ристића изнова биле потребне кнезу Милану и он је без гриже савести вратио либерале на власт, а конзервативце у опозицију.⁵⁰⁶

⁵⁰³ То је било учињено како из демагошких разлога, тако и услед националног престижа. Већина европских држава, чак и Аустро-Угарска, већ је сасвим укинула телесну казну. Многи посланици са села, међутим, били су изричито против да се са преступницима блаже поступа, јер ће то изазвати друге да и сами тако чине. М. Грубач, *Телесна казна у Србији*, 134-155.

⁵⁰⁴ Т. Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић*, 198-204.

⁵⁰⁵ П. Михаиловић, *Дневници*, 139-140; *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 616, 619; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, 302-303, 305, 309.

⁵⁰⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 208-212.

Државни тероризам у име очувања поретка

После неколико година лутања и четири сасвим безначајна министра полиције, Милан Обреновић је на политички најосетљивије позиције у држави поново вратио Радивоја Милојковића и његовог ментора Јована Ристића.⁵⁰⁷ У предвечерје могућег рата са Отоманским царством, 1876. године и са недовољно поузданим конзервативцима, кнез Милан одлучио се за већ проверене људе режима. Источна криза, устанак у Босни и појава претендена Карађорђевића на границама Кнежевине, уносили су велику несигурност у двор Обреновића. Иако је било и других кандидата за ту функцију, кнез је узео Милојковића за министра полиције управо зато што му је, како се сам изразио, на том месту и потребан један такав „обешењак.“⁵⁰⁸ Милојковић ће своје политичко обешењаштво ускоро сасвим испољити, током неколико наредних година свог министровања.

Ристић и Милојковић, средишње фигуре новог „акционог“ министарства, поучени сопственим грешкама и ранијим заблудама постају сасвим безобзирни према политичком противнику. По први пут они примењују додатне методе притиска, појачавши рад безбедносног механизма до максимума. Помогнути ванредним приликама под којима су се увек најбоље сналазили, они су дефиницију државног тероризма уздигли на до тад непознат ниво. Уколико су 1868. године само претили могућношћу уништења политичког противника, од 1876. године либерали су постали врло озбиљни у практичној примени тог начела. Погибија и суноврат у тамнице различитих вођа отпора режиму, постали су нарочито обележје последњих година либералске управе. Политичко убиство, освета и превентивно уништење противника путем монтираних судских процеса, био је одговор апарата власти на све дрскије нападе опозиције. Осећај угрожености и слабост читавог режима, довео је зато до ликвидације неколицине главних противника режима, под врло мрачним околностима.

Од 1875. године социјалисти су изнова почели да се окупљају, а њихова нова гласила: *Ослобођење*, *Народна воља* и *Фењер*, већ својим

⁵⁰⁷ О Милојковићевом наводном саучешћу у завери против кнеза Михаила није више ни било говора, иако је то била једна од главних тема разговора током претходних година.

⁵⁰⁸ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, приредио М. Јагодић, Београд 2007, 34.



33. Са београдских улица,
Стојан Николић, Српске илустроване новине 1882.

насловима носили су поруку борбености и отпора.⁵⁰⁹ Левокрилни испади дела српске политичке јавности, њихови манифести и програми, откривали су да ће побуна против самог поретка и полицијске власти можда наступити изненада. *Нацрт пројекта за програм радикалне партије* настао је већ крајем 1873. године, а његова прва тачка гласила је: „Уништити сасвим данашњу управну систему скупштинским решењем.“⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Л. Павловић, *Смедеревске штампарије и појава најстаријих листова Народна воља и Фењер 1875-1876. године – расађивача социјалистичких идеја*, Смедерево 1970, 60-77; А Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији*, I, 316-328.

⁵¹⁰ Његов творац био је Светозар Марковић, али су та начела касније преузели Никола Пашић и други. *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, 79-81.

Режим није сасвим безразложно потезао додатне инструменте заштите поретка, путем екстремног политичког насиља. Клима међу појединим сегментима друштва, била је сасвим анархична. Масовно демонстрирање грађанске непослушности уз дефетистичко понашање и пацифизам војника, упућивало је на свеопште расуло и опасност једне спонтане револуције.⁵¹¹ Први знаци побуне јавили су се на Беле Покладе, почетком 1876. године у Крагујевцу. У другој политичкој престоници земље и центру војне индустрије, у срцу Шумадије, дошло је до смене општинских власти на локалним изборима.⁵¹² Победа „црвених“ кандидата у Крагујевцу, слављена је свирањем Марселезе и ношењем црвеног барјака по вароши, са натписом – *Самоуправа*. Са становишта режима, биле су то изразито социјалистичке и антимонархичне демонстрације. На прве вести о демонстрацијама у Крагујевцу, кнез Милан предложио је да се војска изведе из касарне, како би пуцала на светину, а да се свако ко се противи наредбама исече на комаде.⁵¹³

Грађански немири и појава републиканства, водили су неизбежном заостравању политичке утакмице. Војне власти у Крагујевцу су алармиране, како се радници крагујевачке тополивнице не би одали сличним облицима непослуха. Кнез Милан, сматрао је „како је војна фабрика постала прибежиште и уточиште крагујевачких револуционара.“⁵¹⁴ Почетна збуњеност, убрзо је устукнула пред решеношћу да се непријатељ скрши силом.⁵¹⁵

Држање режима и кнеза током трајања ратног вихора, увођење строгих решења и политички мотивисаних закона, открива да се власт спремно наоружавала против могућег противника. То се најбоље може видети из читавог низа нових уредаба и прописа, од којих су многи донети у врло кратком временском року, у време избијања Српско-турског рата.⁵¹⁶ Најпре је 17. јуна 1876. једном допуном поништен сваки привид идеје општинске самоуправе. На основу члана 56. Устава, донет

⁵¹¹ Већ крајем 1874. године Калај примећује да од када је у Србији укинута батинање, срески „капетани не могу изаћи на крај са сељацима, који не дозвољавају да буду затворени.“ Сеоске општине, опет, неће да граде општинске апсане тврдећи да им оне нису потребне. *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 624.

⁵¹² А. Петровић, *Успомене*, приредила Л. Перовић, Горњи Милановац 1988, 54-55.

⁵¹³ Љ. Каљевић, *Моје успомене*, 48-50.

⁵¹⁴ А. Петровић, *Успомене*, 67.

⁵¹⁵ Он је озакоњен кнежевом одлуком по ванредном поступку, који је важио у временима ратног стања и политичких криза. Тада се показала необична важност члана 56. Устава, по којем у ванредним околностима кнез може изузетно доносити законе која ће скупштина тек касније одобрити.

⁵¹⁶ *Записници седница министарског савета Србије*, 184, 186, 189-191.

је *Закон о надзору државних власти над радњом општинских власти у вршењу државних послова за време рата*. Њиме је власт над општинским органима била утврђена у рукама среских капетана на селу и окружних начелника по варошима.⁵¹⁷ На њима је био избор кметова и осталог општинског особља. Општински збор, до тада надлежан у питању суђења, губи сваки значај деловањем овог закона. Радивоје Милојковић упутио је и један нарочито оштар распис потчињенима, којим је запретио да ће се по кратком поступку обрачунати са сваким отпором, покушајем побуне или нелојалном ставом чиновништва.⁵¹⁸ Једна од значајнијих мера у циљу појачања контроле по увођењу ратног стања, било је стављање медија под строгу цензуру.

Док је грађане и чиновнике мислио да ућутка голом претњом, на селу је Милојковић применио другачија средства. Са једне стране, сеоским кметовима било је дато до тад невиђено право да у целости примењују казне из трећег дела Казненог законика о иступима, дакле, да уместо среске полицијске власти хапсе и кажњавају грађане.⁵¹⁹ Са друге, одлучено је да ће саме сеоске власти у сваком покушају отпора полицијској власти бити смењиване по кратком поступку, а уместо њих постављаће се намесници – *регенти*. Сачувати власт у позадини и чврсту полицијску руку над сеоским кметовима, био је један од императива.

У погледу подизања војне дисциплине учињено је и много више.⁵²⁰ Донето је нарочито *Опредељење о кажњавању криваца у добровољачким одредима*, које је прописивало смртну казну за пљачку, дезертерство или мародерство.⁵²¹ Потом је усвојен обиман *Војно-судски законик* којим је уведена установа војне полиције, која врши спровођење одлука суда али и сам истражни испит.⁵²² Под надлежност војно-судских органа током трајања рата, спадали су сви пунолетни грађани

⁵¹⁷ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XXIX, 442-445.

⁵¹⁸ Распис о дисциплинској оговорности чиновника од 12. маја 1876. године, преточен је у посебно законско решење обнародовано 1. децембра 1877. године, у време обнове рата са Отоманском империјом. АС, ПО, 73:74; *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XXXII, 148-150.

⁵¹⁹ Д. Петровић, *Ратне белешке са Јавора и Топлице, 1876, 1877. и 1878*, II, приредио Д. Тодоровић, Београд 1979, 249-251; А. Петровић, *Успомене*, 69-70.

⁵²⁰ Занимљиво је једно од саопштења Радивоја Милојковића упућено 25. јуна 1876. године окружним начелницима, а према којем се у Главни стан српске војске може ићи само са дозволом министра полиције или министра војног. АС, ПО, 73:86.

⁵²¹ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије*, XXIX, 464-470.

⁵²² Затим је у живот уведен *Закон о преком суду за време ванредног стања*, од 18. јуна 1876.

Кнежевине. Посебна одлика нових инструмента заштите поретка, била је потпуна произвољност у доказном поступку.⁵²³

Друго важно поље рада састојало се у покушају гушења дефетизма, спречавања дезертерства у војсци и расула у самој позадини фронта.⁵²⁴ Војници за које би се посумњало да су сами себи нанели повреде ватреним оружјем, како би избегли служење војске, називани су *прсташи*.⁵²⁵ Уколико би нарочита лекарска комисија нашла да је реч о таквој врсти повреде, кривци су били пропуштани кроз казни систем армије. Још значајније било је истраживање свих појединачних случајева испољавања политичког незадовољства, а посебно вребалног непријатељства према самом кнезу. Неки од војника народне војске били су прогоњени судски, оптужени да су показали „неверство према престолу“ као и због свог „непријатељског става“ према кнезу.⁵²⁶

У тако болесној клими, крајем 1877. године, започео је један од мрачнијих политичких процеса у историји домаћег правосуђа, познат као Тополска афера. Случај Тополске афере указује да је модел политичког суђења постао опробана пракса у Србији, последњих година либералске власти. Сам догађај започео је војном побуном мање групе војника, као и њиховим одбијањем да положи заклетву.⁵²⁷ Побуна је започела на самом почетку Другог српско-турског рата, 25. новембра 1877. године. Побуњени војници, њих близу три стотине, напустили су војни логор код Крагујевца и упутили се ка оближњем Карађорђевој граду у Тополи, где су се затворили и покушали да побуне становнике околних села. Из тог догађаја, ускоро се изродио процес чије ће последице увелико превазићи оквире локалне војне побуне.⁵²⁸

⁵²³ Војни суд могао је да осуди на смрт и без много основа, као и за кривице које су биле слабо доказане и сасвим посредне. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србије*, XXIX, 562-563, 664-665.

⁵²⁴ Д. Петровић, *Ратне белешке*, II, 29-30.

⁵²⁵ Такве повреде било је лако установити, јер је самоповређивање вршено махом пуцњем из непосредне близине у сопствене екстремитете, најчешће у прсте руке.

⁵²⁶ Наредник народне војске, Недељко Милованчевић, родом из Тополе, био је осуђен на казну робије услед горепоменутих кривица. На питање министра, каквих је политичких уверења и да ли има разлога ди му кнез можда ублажи казну, одговор начелника Среза лепеничког био је одричан. Поменути војник не заслужује владарску милост јер је, као и његов отац, ватрени присталица Карађорђевића и „прави непријатељ престола.“ АС, ПО, 73:250.

⁵²⁷ Побунило се око 300 војника Лепеничког батаљона народне војске. *Записници седница министарског савета Србије*, 327-328; Ј. Милановић, *Аћим Ђумић*, (рукопис магистарске тезе), Београд 2006, 226; А. Петровић, *Успомене*, 71-73.

⁵²⁸ А. Раденић, *Тополска Буна*, Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914, Београд 1973, 367-372.

Суђењем по делу побуне, власт је брзо угушила отпор и стрелјала неколицину подофицира, као коловије тог покушаја.⁵²⁹ Тиме је био окончан први, мање значајан чин Тополске афере.⁵³⁰ Наставак суђења у потрази за наводним инспираторима побуне, носио је све одлике политичке манипулације са унапред познатим исходом. Кључне жртве Тополске афере потребно је тражити међу личним и начелним противницима носилаца режима, кнеза Милана и либерала. Како је Аћим Чумић био најимпозантнија политичка фигура умешана у тај процес, бивши министар полиције и конзервативни првак пострадао је управо услед своје превелике ангажованости на сламању носилаца власти.⁵³¹ Чумићеви ватрени опозициони говори, а посебно његова претња да ће експлоатисати мршаве резултате ратних напора, током следећег скупштинског сазива, није либералима остављала много избора.⁵³²

Способан да разложно побија аргументе противника, Чумић би био разоран по сваку власт међу посланичким клупама.⁵³³ Зато је уместо у скупштину, Чумић са положаја судије послат у истражни затвор, почетком 1878. године. Предисторија Чумићеве пропасти везана је делом и за његово држање у време краткотрајног конзервативног министарства.⁵³⁴ По повратку на власт и чим су схватили да Чумић ни по свршетку рата не мисли мировати, либерали су реаговали. Убрзо по подизању оптужница за дело војне побуне, у Тополску аферу умешан је и Чумић и послат у Аранђеловац, где је заседао Преки војни суд.⁵³⁵

Потпуковник Јеврем Марковић, одважан официр који је већ годинама пркосио самом кнезу Милану, друга је жртва тог монтираног судског процеса.⁵³⁶ Сем неколицине коловођа непокорних војника, погубљених по делу побуне, Јеврем Марковић једини је виши официр

⁵²⁹ *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србије*, XXXI, 124-131.

⁵³⁰ Мита Ценић који је већ годинама издржавао казну робије у Београдској тврђави, био је сведок нарочитог третмана политичких затвореника, кажњених поделу Тополске афере. Они су по наређењу власти били сасвим изоловани у два нарочита казамата, као се не би мешали са осталим „неполитичким“ робијашима. М. Ценић, *Испод земље*, 106-107.

⁵³¹ Сем Јеврема Марковића и Аћима Чумића, ухапшен је и угледни трговац Илија Коларац. Љ. Љотић, *Мемоари*, 105-106; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 279-281.

⁵³² Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 39.

⁵³³ Још 1870. године, када је своје говорничке вештине ставио у службу борбе против режима, Чумић је показао велики политички потенцијал и навукао мржњу либерала на себе. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, 161, 162.

⁵³⁴ И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, II, 306-309.

⁵³⁵ Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 241-242.

⁵³⁶ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 38-41.

који је осуђен на смрт и стрељан у истом процесу.⁵³⁷ Освајач Пирота и Беле Паланке, брат недавно преминулог социјалисте Светозара Марковића, популаран међу обичним војницима, потпуковник Марковић био је контроверзна и политички обележена личност. Како је кнез Милан у то време отворено изјављивао да је то његов лични противник, колико и либералима Чумић, не чуди да је исход процеса по Јеврема Марковића био фаталан. Удружени мржњом и страхом, Милан Обреновић и либерали одлучили су да униште своје непријатеље, заштићени државним и династичким разлозима, а још више нејасним параграфима Војно-судског закона.⁵³⁸

Савременици се нису могли сложити око стварних узрока погубљења потпуковника Марковића. Они су се кретали од усмених изјава сведока, да постоје његова писама и шифроване поруке Карађорђевићима, до оних да је Марковић пљачкао и убијао по Пироту.⁵³⁹ Коначно, ту су и вести да је тај официр у свом дому држао слику Ђуре Јакшића, *Убиство Војвода Карађорђа*. Но можда је највећи ефекат произвела гласина, да је Марковић међу официрима шири неистине и увредљиве гатке о породичном пореклу кнеза Милана.⁵⁴⁰ Иако везу између војне побуне, завере карађорђевићевских агената и Јеврема Марковића није било могуће установити, та потешкоћа није збунила режим.⁵⁴¹ Сви политички процеси, покретани у Србији у време владавине либерала, имали су упориште у раду тајне мреже полицијских информаната, које је министар Милојковић користио већ годинама.⁵⁴² Тај метод, искоришћен је и у случају Тополске афере.

Уз помоћ агената провокатора, Милојковић није имао потешкоћа да добава довољно сведока, спремних да касније посведоче све што би се од њих тражило. У гнезда отпора режиму, министар би претходно

⁵³⁷ Т. Стефановић-Вировски, *Светли и тамни дани : из мојих успомена*, Београд 1985, 124, 130-131.

⁵³⁸ Ј. Милановић, *Аћим Ђумић*, 237-238.

⁵³⁹ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 180-182, 185.

⁵⁴⁰ Наводно је тврдио како је Милан Обреновић лажни сродник главне гране владајуће династије, имајући у виду ванбрачне везе његове мајке са високим румунским племством.

⁵⁴¹ Гласине о некаквим неваљалствима и коцкарским навикама потпуковника Марковића, већ су се проносиле по Београду. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 72.

⁵⁴² Још током афере око Теразијске бомбе, изашло је у јавност да се режим служи поткупљеним личностима и провокаторима. Један од таквих агената био је спомињани Живко Цукић (Јанковић), за којег извори сведоче да је реч о скитници и промашеној индивидуи, уједно важном агенту-провокатору намесничке полиције. АС, ПО, 70:401; *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, 494-495, 501, 581.

слао своје уходе које су се у локалној средини представљале као жртве режима, обично у лику каквог скромног и сиромашног практиканта. Један од таквих био је и извесни Стеван Кнежевић.⁵⁴³ Као Србин из Аустро-Угарке који је пребегао у Кнежевину, он се сасвим налазио у рукама полиције. Како је неко време боравио у Ћуприји, где је ступио у ближе познанство са породицом Јеврема Марковића, представљао је идеалног сведока оптужбе. Том уцењеном младићу власт није дала избор. Наређено му је да напамет научи исказ који је имао да саопшти пред војним иследником у Аранђеловцу, уколико и сам не жели да заврши пред стрељачким стројем.⁵⁴⁴

Нарочит притисак, међутим, претрпео је ухапшеник Ђорђе Голобочанин, угледни свињарски трговац и стари карађорђевићевац.⁵⁴⁵ Касније, Голобочанин је постао још један важан сведок оптужбе против потпуковника Марковића и Аћима Чумића. На тако недостојну улогу, он је био нагнат претњом и физичким злостављањем. Према тврдњама опозиционе штампе, Голобочанин је у време Тополске афере остављен закључан, у соби чији су подови и зидови били претходно засути прахом најљуће паприке. Суочен са снажним хемијским средством које разара слузокожу, испитаник је временом почео да се гуши и бори за дах.⁵⁴⁶ Како се та метода није показала нарочито делотворном, прешло се на класичне полицијске методе убеђивања. Стара техника бијења испитаног, за којег се подозрева да зна истину али је прикрива, коришћена је у српској полицијској пракси и овом приликом. Испитаник је немилостиво тучен по леђима, на која су му најпре била стављене платнене врећице испуњене песком. Иако није било видљивих спољних трагова повреда, Голобочанину је убрзо потекла крв и на уста и на уши.⁵⁴⁷

То је оно што износи емигрантски лист из Темишвара – „Народни гласник.“⁵⁴⁸ Пошто је реч о новинском напису који су писали

⁵⁴³ Његово право име и презиме било је заправо Петар Радмановић. М. Пироћанац, *Белешке*, 7-8.

⁵⁴⁴ Кнежевић је као телеграфиста једно време заиста живео у Јагодина, где је успео да стекне блиска познанства са породицом Јеврема Марковића. Љ. Љотић, *Мемоари*, 106-107, 118-119.

⁵⁴⁵ Он је био једна од ретких особа, коју је власт могла да веже и за Петра Карађорђевића и за побуњене војнике.

⁵⁴⁶ Љ. Љотић, *Мемоари*, 110-111.

⁵⁴⁷ Друга тврдња у коју је доста тешко поверовати, била је да су испитаницима нарочитим клештима, претходно умотаним у некакве крпе, извлачили зглобове на рукама и ногама, како би им изнудили жељено признање.

⁵⁴⁸ Уредник тог листа био је Владимир Љотић, један од главних повереника Петра Карађорђевића.

људи блиски династији Карађорђевића, лако је могуће да је реч о значајним претеривањима. Ипак, инквизиторске методе које спис наводи саме по себи нису звучале неизводљиво нити фантастично. Питање је само да ли је заиста било потребно изводити тако софистициране ритуале тортуре. Много је вероватније да је ухапшенима једноставно прећено тим инструментима и сличним казнама, које су их могле снаћи.⁵⁴⁹ Не чуди да је после такве тортуре, која је наводно трајала читаве две недеље, Голобочанин потписао исказ који је претходно одбијао да прихвати. На 49. писаних страна, Голобочанин је чак саставио аутобиографски текст под насловом „Политични живот Ђорђа М. Деметровића Голобочанина од 1868. до 1877. год. до 28. новембра.“⁵⁵⁰ Својим опширним исказом Голобочанин је окривио не само потпуковника Марковића као учесника завере, већ и Аћима Чумића као спону између конзервативаца и Петра Карађорђевића.⁵⁵¹

Занимљиво је да се Радивоје Милојковић, који је био командна личност режимске политике прогањања опозиције, сасвим оградио од суђења у случају потпуковника Марковића.⁵⁵² Напротив, сматрао је да Марковићево учешће у самој Тополској афери није ваљано доказано. Такође, био је и против смртне пресуде на коју је овај био осуђен, знајући да ће опозиција тај процес касније свалити на њега, као на министра полиције читавог режима.⁵⁵³

Судбину потпуковника Јеврема Марковића одлучила је неутољива лична мржња, коју је кнез Милан према њему осећао. Кнез је

⁵⁴⁹ Не треба заборавити да је сам Голобочанин, који је наводно поднео паклене муке, преживео Тополску аферу и доживео долазак Петра Карађорђевића на власт 1903. године. Он није попут Јеврема Марковића био стрељан, већ је напротив написао један подужи трактат током суђења у Аранђеловцу. Своју политичку исповест срочио је, или једноставно потписао, као документ којим уједно доказује своју невиност и тешко терети Чумића и Јеврема Марковића, као наводне главне заверенике. Од улоге осумњиченог, Голобочанин постаје сведок оптужбе. А. Раденић, *Тополска Буна*, Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914, 388-397.

⁵⁵⁰ АСАНУ, VII/1:7/1.

⁵⁵¹ Чак и Слободан Јовановић, обично наклоњен либералима, признаје да листајући акта Тополске буне „човек пада сваки час у мрак, губи везу људи и догађаја.“ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 367-369.

⁵⁵² Иако није био упућен у смер суђења завереницима, Радивој Милојковић је преко својих среских капетана и повереника вршио темељита ислеђивања и трагао за везама ухапшених и Петра Карађорђевића. М. Пироћанац, *Белешке*, 1-3; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 169-171.

⁵⁵³ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 182-184; П. Михаиловић, *Дневници*, 405; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 374.

инсистирао да Јеврем Марковић буде осуђен на смрт по делу издаје, упркос врло слабих доказа.⁵⁵⁴ Зато је потпуковник Марковић под врло мрачним околностима стрељан, у мају 1878. године. Казна је извршена надомак Аранђеловца, где је одмах и сахрањен, без гробног знака и са потпуно заравњеном хумком.⁵⁵⁵ Према неким вестима Јеврем Марковић је на стрељање одведен већ сасвим помраченог ума, што је било врло могуће имајући у виду нечовечне методе кнежевих војних иследника.⁵⁵⁶ Кнегиња Наталија није ни сумњала да је то гнусно дело њен супруг извршио, услед нервног растројства и безразложних напада страха за сопствену сигурност, који су га све чешће обузимали.⁵⁵⁷

Високи чиновници и министри у Београду били су, напротив, сасвим одсечени од информација током трајања суђења. Они нису знали какве је одлуке суд у Аранђеловцу доносио, а чак су и супруге окривљених и њихови најближи пријатељи држани у незнању.⁵⁵⁸ Никола Крстић био је изненађен агресивношћу и циничношћу режима. Тада на положају претседника највишег судског тела у земљи, Касационог суда, Крстић је као и већина министара у Београду живео у потпуном незнању, када је реч о самом току суђења око Тополске афере. Он је, међутим, био призиван од стране самог кнеза на нарочите разговоре. Наиме, од њега се очекивало да објасни необично, готово антидинастично понашање судија. Кнез их је отворено оптужио да исувише благо пресуђују вербалне увреде и сличне деликте уперене против

⁵⁵⁴ Он је подржан политичким разлозима бескрупулозног Јована Ристића. Уместо као завереника, Марковића је по мишљењу Ристића требало осудити за пљачку и разбојништва које је наводно починио освајајући Пирот. То је кривица која такође повлачи смртну казну. Међутим, како би то окаљало лик срског официра у очима цивилизоване Европе, таква оптужница није се могла подићи. П. Михаиловић, *Дневници*, 138; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 370-373.

⁵⁵⁵ Извори се унеколико разликују у одређивању датума овог опскурног догађаја. Авакумовић, који није увек прецизан, наводи да му је 7. маја Радивоје Милојковић дао предмет војног суда у Аранђеловцу, да га проучи, тврдећи да је Марковић већ осуђен на смрт. Према Пироћанцу, Марковић је стрељан 12. маја у седам часова поподне, близу Киселе Воде код Аранђеловца. Авакумовић, међутим наводи да је тек 19. маја влада примила телеграм из Аранђеловца, према којем је казна била извршена тог јутра. М. Пироћанац, *Белешке*, 13; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 183, 187; А. Раденић, *Тополска Буна*, Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914, 414.

⁵⁵⁶ Љ. Љотић, *Мемоари*, 113.

⁵⁵⁷ Кнез је већ тада повремено претио самоубиством и страховао од изненадног напада на свој живот. Н. Обреновић, *Моје успомене*, 90, 93, 98-99; Љ. Каљевић, *Моје успомене*, 26-27, 39.

⁵⁵⁸ М. Пироћанац, *Белешке*, 5.



34. Политичка карикатура,
Враголан, 1871

кнежеве личности.⁵⁵⁹ Од судија се тражило више енергије и већа строгост, приликом пресуђивања у политички деликатним предметима.

Радило се о отвореном притиску на правосуђе, којем се ни тврдоглави Крстић није смео противити. Министарство правде као важан део безбедносног механизма није стварало сметње режиму који се борио за опстанак. Зато судије мирно и без протеста посматрају када и њиховог колегу, Аћима Чумића, жандарми изводе из зграде суда и хапсе.⁵⁶⁰ Он је такође био осуђен на смрт, али је затим помилован од стране кнеза на десет година затвора.⁵⁶¹ Уколико је Јеврем Марковић био стрељан кнезу за љубав, Аћим Чумић као вођа конзервативне опозиције био је жртва старих противника, Ристића и Радивоја Милојковића.

⁵⁵⁹ Већ средином марта 1877. године, осам месеци пред избијање саме Тополске афере, министар и кнез врше притисак на Николу Крстића, како би се вербални деликт оштрије санкционисао. Кнез је категорички изјавио да ако мора да отрпи понеку критику варошана, не може допустити да се и по селима о њему тако слободно говори. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 37, 40-44.

⁵⁶⁰ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 80-81, 86-87.

⁵⁶¹ „Над Чумићем изречена је пресуда 22. марта 1878 у једанаест сахата ноћу.“ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 90.

По окончању Тополске афере политичка клима у Србији остала је подједнако суморна. Од многих умишљених опасности по династију и поредак, најдуготрајнија и највећа, била је радња претендентске династије Карађорђевић и њених присталица у земљи.⁵⁶² Мржња према Карађорђевићима која је пламтела још од 1868, само је снажније букнула од када је Петар Карађорђевић узео учешћа као предводник устанка Срба из Босанске Крајине, 1875. године. Према тврђењима самог претендента, из Србије су слати плаћеници да га ликвидирају, а за његову главу кнез Милан расписао је богату награду.⁵⁶³ Међутим, у време Велике источне кризе, претендент је држао српску тајну полицију у потпуној неизвесности, мењајући пребивалиште на невеликој удаљености од Кнежевине. У време Српско-турских ратова, кретање Петра Карађорђевића је нарочита опсесија српских агената.⁵⁶⁴

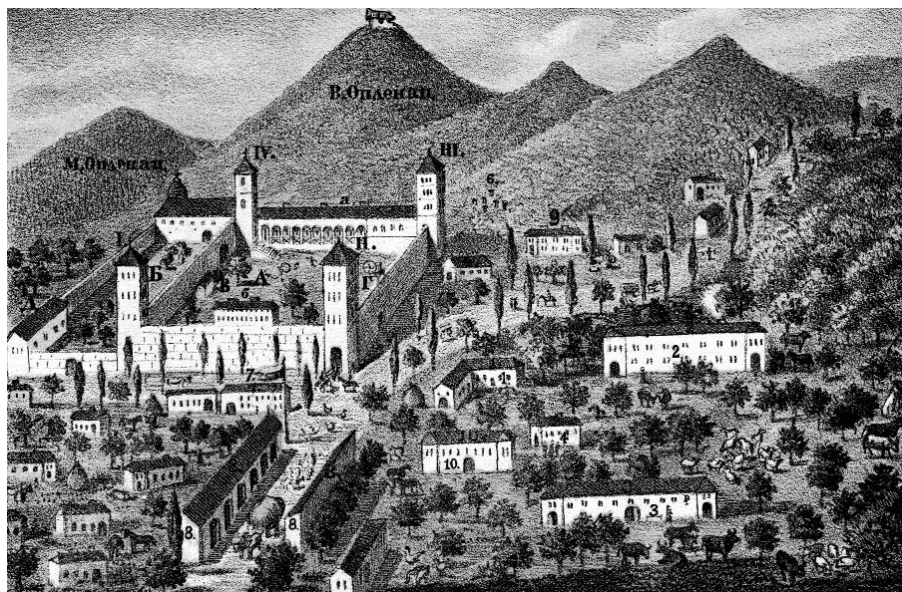
Гушење војничке побуне у Тополи, довело је до нових излива династичке мржње, до тад невиђених и сасвим неочекиваних. Услед немогућности да се освети самом Петру Карађорђевићу, режим у Србији обрачунао се зато са последњим остацима култа вожда Карађорђа. Једна од значајних последица Тополске афере било је уништење Карађорђевог града у Тополи. Наредбу о рушењу тог историјског споменика извршио је пуковник Милутин Јовановић, главни судија Преког војног суда у Аранђеловцу.⁵⁶⁵ Уништењу је претходио читав војнички церемонијал. Најпре је одржана служба божија и то на отвореном, а не у самој цркви, а потом је избачен 21 топовски хитац. „И тад се уједанпут појави у Граду, и букне пламен из кровова, кула, и други грађевина, који се у

⁵⁶² Занимљиво је да је 16. VII 1876. године донето ново тумачење кривице под § 210, Казненог законика. Према том тумачењу, свака недоказана оптужба некеме да је Карађорђевићевац, има се казнити као клевета. *Казнени законик и кривични судски поступак*, 154; И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила*, II, 183.

⁵⁶³ Петар Мркоњић (Петар А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташи о босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године*, приредили М. Стевчић и М. Радевић, Београд 1983, 72, 85, 88, 100; Љ. Љотић, *Мемоари*, 81, 126-127.

⁵⁶⁴ Према последњим извештајима Милојковићевих ухода, претендент је напустио стан у Бечу и запутио се у Темишвар. У близини саме српске границе он је успоставио свој штаб и финансирао издавање листа „Народни гласник.“ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 153-157, 162-165, 197-200.

⁵⁶⁵ У јавност, међутим, перфидно је пуштена вест да је то учињено по молби самог народа околних села, који је био потрешен и разгневан тополским догађајима. Заправо, сељаци су касније кулуком приморани да уклоне камен са порушених грађевина. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, 363-365.



35. Тополски град,
Константин Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића*

небеса лижући подизаше. Тај покор учинише војници, а нарочито жандари, који су за време службе изаслати од Полковника Милутина.⁵⁶⁶

Уништење Карађорђевог града у Тополи отпочело је на велики празник Андрију Првозваног, 30. новембра 1877. године, спаљивањем главних зграда. Војна команда је набавила и довољне количине барута из државног магацина у Страгарима, који је намеравала да употреби за потпуно рушење здања, јер су зидови грађевине били израђени од камена у тврдом малтеру. Сем зграде двора, барут је најпре био стављен и у саму цркву, али се од њеног уништења у последњем тренутку ипак одустало. Тополска црква, као место у којем су почивали земни остаци српског војводе, једини је објект који је избегао уништење.⁵⁶⁷ Чин обесвећења и затирања Тополског града, као важног споменика културног наслеђа, открива политичко слепило које није ишло у прилог популарности Обреновића. Скрнављење Тополског града и физичко уништење места сећања на Карађорђа, најавило је пораст политичког

⁵⁶⁶ К. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића*, I, Београд 1971, предговор XLIII-XLIV; А. Раденић, *Тополска Буна*, Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914, Београд 1973, 375-376.

⁵⁶⁷ К. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића*, I, XLVI-XLVII.

екстремизма. Државни терор изнова је у погон ставио оруђе смртоносно по монархизам 19. века, личну акцију појединца жедног освете.⁵⁶⁸

Могуће је да је спаљивање Тополе имало и много перфиднију сврху, сем безобзирне демонстрације политичке надмоћи режима. Оно је, веровало се, могло да изазове на неку непромишљену реакцију младог Петра Карађорђевића. Тај лукави план био је дело самог Милана Обреновића, који је себе сматрао великим ловцем и вештим полицајцем, способним да у замку намами и крупан плен. Заиста, претендент је са особитим гневом писао пред сам упад у Србију како су зликовци спалили Тополу, за шта ће им се он осветити.⁵⁶⁹ Управо је претпоставка да ће претендент можда починити политичку грешку, попут његовог великог претка 1817. године, навела кнеза Милана на такво размишљање. Власти у Београду то изгледа ишчекују, а пограничној полицији је наређено да обрати пажњу на дунавско приобаље и речне прелазе. Чланови Управе вароши Београда држали су вечерња бдења у згради начелства, услед гласина да Петар Карађорђевић спрема упад негде близу престонице.⁵⁷⁰

После многих нетачних вести да ће се то догодити већ крајем 1877. године, претендент је на тло Србије коначно прешао тек јула 1878, негде између Доњег Милановца и Рама. Упад претендента као да је изненадио тајну полицију Радивоја Милојковића, јер о њему јавља са неколико дана закашњења. Карађорђевић није упао у смедеревски крај, пун његових присталица и географски најближи Крагујевцу. Даље од Хомољских планина у које је залутао, он се није усуђивао да оде, бојећи се издаје. Ова комична епизода открива да су сви страхови либерала од страшних побуна Карађорђевића били потпуно преувеличани. Уместо да нападне тамо где је режим био најслабији и крене на Крагујевац, претендент је лутао беспућима источне Србије.⁵⁷¹ На његову срећу, ни полицијски органи нису му у томе постављали веће препреке. Прелазак претендента на тло Србије ипак је био велики ударац за режим. Упркос уложених напора и мера заштите, непријатељ који је још 1868. заувек прогнат са ових простора, закорачио је на тло Кнежевине и тиме симболички оскрнавио свети простор обреновићевске Србије.⁵⁷²

⁵⁶⁸ У том светлу треба видети и атентат Јелене Марковић на краља Милана, изведен у Саборној цркви, крајем 1882. године. Био је то закаснио чин освете за стрељање потпуковника Јеврема Марковића, 1878. године.

⁵⁶⁹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 184.

⁵⁷⁰ Т. Миленковић, *Тасин дневник*, Београд 1910, 73-74.

⁵⁷¹ Љ. Љотић, *Мемоари*, 123-125; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, 211.

⁵⁷² Окружни суд у Смедереву осудио је 1879. године Петра Карађорђевића у одсуству на вишегодишњу робију. Његови помагачи добили су максималне казне

Упоредо са уништавањем карађорђевићевских присталица, вршено је енергично сузбијање последњих остатака социјализма у Србији. Током ратова, већина оглашених и властима познатих социјалиста била је мобилисана. Многи су 1878. године послати у новоосвојене области, у *арнаутлук*, по казни.⁵⁷³ Други су, попут Илије Тодоровића, уредника листа *Старо Ослобођење*, као настављачи дела Светозара Марковића већ завршили у затвору.⁵⁷⁴ Међу жртве полицијског режима спадао је и давно заборављени Мита Ценић. Осуђен још пре ратова он је робијао у Београдској тврђави. Том суровом казненом јединицом управљао је један од неважних либералских трабаната, Илија Хранисављевић.



36. Затвореници на Калемегдану,
Chusseau-Flaviens

од по 20 година робије, док су двојца од њих стрељана, као саучесници и помагачи. А. Петровић, *Успомене*, 73; Љ. Љотић, *Мемоари*, 127-133; Д. Живоиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 195-196.

⁵⁷³ А. Петровић, *Успомене*, 74-75.

⁵⁷⁴ Пера Тодоровић се у посмртној речи овом заборављеном социјалистичком борцу, присећао да је покојник спадао у генерацију која је искусила кљешта и усијане менгеле, мрачне Милојковићеве полиције. АСАНУ, III/8: 3/179. Пресуда Илији Тодоровићу уреднику листа *Старо ослобођење*; *Радикал*, бр. 3, 15. X 1887.

Затвореници у казненој колонији коришћени су искључиво за тешке физичке радове, пренос војних терета са лађа и сличне исцрпљујуће дужности. Услед напете политичке ситуације у земљи, оштре и неправичне дисциплинске мере као и насиља чувара робијашнице били су појачани. Била је то још једна од мрачних тачака полицијског терора, којом је суверено располагала либералска власт у Србији.⁵⁷⁵

На самом измаку, острвљен и већ загазивши у крв, режим либерала постао је још опаснији по вође опозиције. Он није праштао нити је поштедео и једног потенцијалног противника, када је већ започео са обрачуном.⁵⁷⁶ Једнако карађорђевцима и конзервативцима, ни вође народњачког покрета у Србији нису заборављене.⁵⁷⁷ Политички обрачун са опозицијом настављен је и по успостављању мира. Резултати скупштинских избора, одржаних у јесен 1878. године, показали су да ће главне противнике режима представљати вође народњака, попут Адама Богосављевића. Својим ватреним говорима против претходне владе, скупштинским интерпелацијама и покушајима да учини одговорним поједине министре за пропусте, почињене током ратова, Богосављевић је постајао врло непријатан противник.⁵⁷⁸ Услед његове личне популарности и опасности да буде глас побуне и у новом скупштинском сазиву, полицијска власт ухапсила је Адама Богосављевића у марту 1880. године.⁵⁷⁹

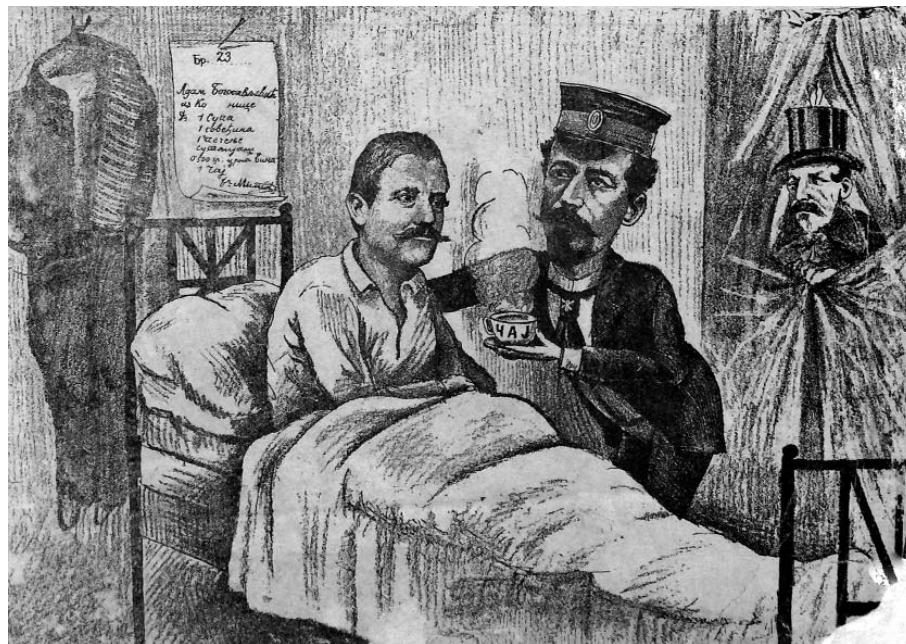
⁵⁷⁵ АС, ПО, 144:44; М. Ценић, *Испод земље*, 100-101, 112-130.

⁵⁷⁶ У тако депресивној атмосфери, опозиција је прибегла шали и смислила римовану сатиричну доскочицу за министра полиције „акционог“ министарства. Као оличење реакције и свеопштег притиска режима, Радивоје Милојковић – *Дели Рака*, оглашен је за огледало мрака, пријатеља буца и нацака. Љ. Љотић, *Мемоари*, 107; Л. Павловић, *Смедеревске штампарије*, 61.

⁵⁷⁷ Још као малолетан, кнез је био противан ширењу социјалистичке литературе у Србији. Када је преузео власт, он се још енергичније заузео за потпуном сузбијању социјализма. О томе сведочи његово живо интересовање за Адамов „предмет“, тачније полицијску истрагу поводом нереда који су се одиграли у Богосављевићевом родном селу Копривници, још 1875. године. Према реферату самог министра полиције, Данила Стефановића, кнез је преко окружног начелника инсистирао да се сукоб са локалним сељанима разреши оружаном средствима, не хајући за последице. АС, ПО, 132:150; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 195.

⁵⁷⁸ Р. Петровић, *Адам Богосављевић*, Београд, 1972, 122-130; А. Петровић, *Успомене*, 86-87.

⁵⁷⁹ Адам Богосављевић ухапшен је у Зајечару, 17. марта 1880. године. Сутрадан му је врло позлило, да би потом био пребачен у окружну болницу у којој је и умро, већ 19. марта. Према налазима лекара, Богосављевић је у болницу примљен са јаком упалом плућа. Било му је тек 37. године када је издахнуо. Ексхумација и



37. „Кап отрова“,
Геца, 1893

Иако није као Чумић био затворен за политичко дело завере против монарха, Богосављевић је ипак оптужен за опасну крађу, срамно и злочиначко дело по српском казненом праву.⁵⁸⁰ Сасвим је јасна била намера власти да се са тим народним трибуном коначно обрачуна, путем растегљивих параграфа Казненог законика. Оптужба за опасну крађу, уколико би била доказана, повлачила је губитак грађанске часити и права учешћа у свим јавним и почасним функцијама, попут посланичке. Како је међутим народни трубун преминуо изненада, свега неколико дана после хапшења, такав поступак показао се као излишан.

спољни преглед леша Адама Богосављевића, изведени су под јаким политичким притиском. Закључак комисије био је да је смрт наступила услед *природних узрока*, у шта је мало ко веровао. Р. Петровић, *Адам Богосављевић*, 131-134.

⁵⁸⁰ Адам Богосављевић није порицао да је током рата провалио у општински кош неког напуштеног села, како би тамошњим кукурузом нахранио гладан народ. Међутим, он је то учинио јавно и у присуству званичних сведока, сумњајући да би власт касније могла да се послужи тим догађајем и оптужи га. Што је ова потом заиста и учинила.

Адам Богосављевић био је истински вођ народњака у Србији и велики противник бирократске управе и полицијске државе. Његов нестанак није ослабио редове опозиције већ је, напротив, од Богосављевића начинио политичког мученика.⁵⁸¹

Ванредне мере режима имале су тек привремено дејство, а опште незадовољство пругушено ратним стањем и полицијским притиском, остало је врло снажно. Ма колико ревносно истребљивали вође опозиције, нарочито левокрилне, либерали нису били у стању да зауставе читав покрет.⁵⁸² Богосављевићев начин борбе, позивањем на интерес народа и сумњом у искрене намере сваког владајућег режима, усвојили су ускоро радикали. Помогнути слабим резултатима великих ратних жртава, популисти су иза себе имали неоспорну подршку већине у народу.⁵⁸³ Тежак пораз режима на наредним изборима, био је зато већ сасвим извештан.

Коначно, позиције либерала у двору засноване на бројним услугама династији током ратних догађаја, такође су биле привремене. Поред све вештине и бруталности са којом су либерали крчили политички простор и газили противнике, њихов труд био је узалудан. Млади и нестални кнез Милан већ их је једном остављао без власти, доводећи конзервативце на управу. Он је показивао склоности ка другачијој врсти политичких сарадника, но што је био охоли Јован Ристић.⁵⁸⁴ Неосетљив и незахвалан, кнез није желео саветодавце већ саучеснике и послушнике. Били су то, наравно, млади конзервативци - напредњаци, који су у јесен 1880. године завладали Србијом. Тиме је

⁵⁸¹ Смрт Адама Богосављевића радикали нису никада опростили либералима. Врло успела карикатура болесног Адама коме полицијски начелник приноси шољу чаја, затрованог по жељи Јована Ристића, пласирана је са једнаким успехом годинама после тог догађаја. Као зли мајстор који стоји у позадини читавог догађаја, из застора извирује зловољно лице Јована Ристића.

⁵⁸² Учење Адама Богосављевића и његове популистичке идеје ускоро су преузели радикали. Међу новим противницима режима и народним посланицима истиче се Никола Пашић, свршени инжињер и државни дипломац. Он ће постати главни баштиник деструктивне политичке идеологије Светозара Марковића и Адама Богосављевића, један од начелних вођа покрета против монархизма и полицијске државе у Србији позног 19. века.

⁵⁸³ Поједини од посланике Народне скупштине окупљене почетком 1877. године у Крагујевцу, добили су од својих бирача упутство да се не враћају кућама, док не похapse министре одговорне за рат. Народна скупштина одржана у Нишу, 1879. године, такође је било место на ком се владавина либерала рушила, упркос полицијске стеге и нерегуларности којој је власт и овом приликом прибегла. Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 31-31, 61; А. Васиљевић, *Моје успомене*, 102.

⁵⁸⁴ Н. Крстић, *Дневник; Јавни живот*, III, 35; *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 15.

била угашена тајна полиција омраженог либералског режима, док су њени методи борбе против непријатеља поретка били очувани и унапређени.⁵⁸⁵

Тајна полиција у наредном периоду постала је искључиви домен младог кнеза, који је пригрлио богато наслеђе безбедносних структура. Милан Обреновића тежио је повратку пуног значаја институцији монарха на српској политичкој сцени. Кнежева саможивост била је срећно удружена са његовим макијавелистичким погледима на свет, јер је заиста веровао да сам циљ оправдава средство. Своје некадашње политичке покровитеље, међутим, он је увелико надмашио у непостојаности и препредености. Зато је период прерастања тајне полиције у професионалну институцију, током последњих деценија 19. века, био везан управо за владавину Милана Обреновића.

Ипак, раскид између либерала и кнеза Милана почетком осамдесетих година 19. века био је тек привремен. Лојалност и политичка употребљивост либералске партијске машине, начинили су од ње странку постојаних династичара. Кнез је нарочито ценио спремност либералских министара да безобзирно сламају његове личне противнике, чак и по цену грубог кршења законских процедура. Милан Обреновић као и његов наследник, краљ Александар, већи део своје владавине провели су блиско сарађујући са либералима Јована Ристића. Овај способни државник остао је зато политички утицајан и у Краљевини Србији, до самог краја 19. века. Дуговечност је одликовала и модел дворско-политичке полиције Радивоја Милојковића, као узор свих каснијих служби безбедности у Краљевини Србији. Коначно, већина министара и високих чиновника извршне струке, поникла је из полицијске „школе“ министра Милојковића.

⁵⁸⁵ У лето 1880. године, у Бечу, један од савременика приметио је да су тамошњи агенти старог Радивојевог режима били врло узнемирени, гласинама да ће либерали можда бити оборени с власти. Но без обзира на скору промену која се очекивала, агенти тајне Милојковићеве полиције неуморно су трагали за новим заверама, упереним наводно против кнежеве безбедности. Т. Стефановић-Виловски, *Светли и тамни дани*, 172-175.

ЗАКЉУЧАК

Насиље у својим различитим облицима, обележје је српске политичке културе током читавог 19. века. Убиство у име поретка које је већ Карађорђе користио у ванредним приликама, постало је временом основно средство којим је кнез Милош крчио пут ка апсолутној моћи. Уколико тајна полиција никада није формално уздигнута на ниво званичне институције у Кнежевини Србији, њено постојање ипак је сасвим несумњиво. Разноврсни облици притисака на противнике режима, неразјашњена политичка убиства, као и честе смене у врху власти, свргавања једних и уздизања других владара у Србији, блиско су везани за деловање тајне полиције.

Насиље над противником већ на самом почетку 19. века постаје легитимно средство одбране. Странци, скитнице и становници великих вароши, попут Београда, постају први сумњивци у државама којима управљају Карађорђе и кнез Милош. Њихови полицијски органи у урбаним срединама, представљају претечу касније политичке полиције. Настанак безбедносних структура које су пратиле саму природу политичке власти и прилагођавале се новим облицима опасности, сведочи о виталности и бруталности читавог државног механизма. Калеидоскоп управљачких стратегија у Србији 19. века, показује врло динамичан развој. Од аутохтоних облика самодржавља вожда Карађорђа, преко развијене аутократије Милоша Обреновића, све до полицијске државе уставобранитеља, засноване на стабилним бирократским основама.

Упркос несумњивих достигнућа, самодржавни концепт у Србији имао је значајних ограничења и слабости. Самодржавље, као вечити и недостижни идеал свих монарха из династије Обреновића, било је потпуно неодрживо. Већ је судбина кнеза Милоша, првог и највећег у низу владара из владарске куће Обреновића, најавила исход сличних покушаја. Максималних захтева у односу на појединца, сама власт била је изнутра подривена потајним ратом између кључних фигура сваког поретка. Поље унутрашњег сукоба које је слабило саму монархијску власт остављено је отвореном, услед немогућности постизања складног односа између владара и његових званичника.

Немилостив и непажљив према људима из врха власти, кнез Милош је изгубио наклоност, а затим и ауторитет код потчињених. Зато је током последњих година своје управе био ограничен у власти, затим

свргнут и прогнат из земље. Његова судбина показала је да међусобно уважавање између монарха и високих технократа мора постојати, јер од њега зависи сигурност поретка. Међутим, уврежено мишљење да се политичка власт у Србији конзумира без остатка или се губи, водила је радикализацији сукоба. Кнежево посезање за крајњим средствима и злоупотреба инструмента ране безбедносне политике, изазива скривено гнушање и компромитује саму власт.

Осим кнеза Милоша чија је деспотска управа успешно сламала отпор, сваки од три потоња наследника престола из редова Обреновића био је изложен гневу обичног грађанина. Карактеристично је да је мржња појединаца од 1868. године бивала чешће усмерена ка владару, него према политички одговорним министрима. Пораз апсолутизма и увођење популистичких метода управе, током година намесничког режима, означили су почетак једног новог доба у политичкој историји Србије. Преотимајући популарност монарсима, демагози унутар политичке елите нудили су за нијансу слободније и правичније друштво, као моћан покретач маса.

Преторијанске амбиције високих званичника режима, представљале су одувек скривену опасност која је урушавала сам ауторитет монарха, чинећи од њега повремено лутку у рукама олигарха. Демагошку утакмицу и битку за народ двор је изгубио, од кад су високе технократе откриле да се „тајна власти“ може отети од монарха. Од тад они ће је чувати у олигархичним круговима бирократске моћи, заклањајући се иза слободе и уставности. Држећи народ под гвозденим стиском полицијске државе, а двор у вечитом страху од завера и непријатеља, политичка олигархија смењивала је сваки дужевремени облик самодржавља. Циклично, након ауторитарне владавине кнеза Милоша, Михаила, Милана и Александра Обреновића, наступали би дужи периоди владавина партијских олигархија, са slabим и немоћним монарсима.

Систем државне безбедности, садржан у тајној полицији Кнежевине Србије, представљао је заправо моћно оружје којим су вешто руковали само одлучни. Попут оштре двогубе секире, тајна полиција у рукама јаког монарха представљала је темељ ауторитета личне власти. Међутим, у рукама неумешних владара тајна полиција представљала је претњу по сам поредак, стварајући само лажан осећај сигурности. Трагична судбина Михаила Обреновића, 1868. године, можда на најбољи начин илуструје тај парадокс. Једном стављена у погон, државна машина којом више не управља сам монарх непосредно, већ политичке фигуре у позадини режима, означиће нову епоху у историји тајне полиције у Србији.

Топчидерска трагедија и страх од атентата, са којим је у наредних тридесет година живео Милан Обреновић, довели су до даљег развоја политичко-династичке полиције сигурности. Она је била присутна већ од 1868. године, када се дечак-кнез Милан Обреновић налазио у рукама заштитника. То је време „обезглављене“ монархије и свемоћне намесничке олигархије, која свој утицај на монарха шири преко читавог круга људи из самог врха власти. Последице прејаког либералског уплива у безбедносне структуре династије Обреновића, после смрти кнеза Михаила, биле су вишеструке. Од увлачења монарха у нове политичке сукобе, до монополисања питања династичке лојалности сваког појединца. Под јавним слоганом - *Србија је немогућа без Обреновића*, заправо се крила тајна политичка формула - *Обреновићи су немогући без либерала*.

Израстање безбедносних структура у посебне центре тајновите политичке моћи, осим што је водило даљем паду династичке популарности, није ојачало положај монарха. Подвајање и супротстављање личних интереса монарха и себичних прорачуна управљача партијских машина, створили су својеврстан политички вакуум. Криза монархије и монархизма која је једном отворена, прогресирала је постепено у кризу династије Обреновића. Самодржавље против преторијанства и олигархија насупрот кнеза аномалија је овог, формално монархичног и династичког система управе, аутодеструктивног у својим основама. Епска борба за власт, између монарха и партијских клика, настављена је и после 1868. године. Ученик намесника Блазнавца и Ристића, најамбициознијих државника у земљи, кнез Милан показао се и сам као врло талентован и препреден владар.

Милан IV Обреновић, монарх који је са свега 18 година прогласио пунолетство и преузео власт, представљао је производ епохе у којој је стакао. Својим поступцима кнез Милан показао је да једино што може стати на пут бескрупулозној политичкој олигархији, јесте један још бескрупулознији монарх. Несталан и сујетан, кнез је од тада следио само своје политичке интересе. Зато је више пута „ослобађао“ земљу либералског погубног утицаја, што је учинио 1873. као и 1880. године. Осим званичне полиције и њеног огранка - тајне полиције, Милан Обреновић већ тада је засновао и засебан круг својих повереника. Тиме је започео велики заокрет ка првобитном концепту личне службе безбедности кнеза Милоша, тежећи као и његов велики предак креативном самодржављу.

Као и код других европских држава са богатом традицијом политичког насиља, нестабилност поретка и стално гложење у врху власти, представљали су сасвим очекиване последице. Упркос значајног

неслагања у самом концепту управе, тајна полиција намесничког режима представљала је последњу реч безбедносног система у Кнежевини Србији. Сачињена од политичких следбеника Јована Ристића у државној бирократији, династичко-политичка полиција била је потребна династији. У монархији погођеној актом врхунског политичког насиља, 1868. године, надзор агената политичке полиције постаје пожељан и свеprisутан.

Класичан тест полицијског активизма, наступио је после Париске комуне и појаве социјализма међу српским студентима у иностранству. Појавом млађе интелигенције и оживљавањем политичког живота у варошима, створено је ново поље рада полицијских агената. Уместо бунама, гневним сељачким гомилама и оружјем, борба се пренела у вароши, на ступце јавних гласила и међу кафанске полемичаре. Без обзира на потпун неуспех различитих облика народног бунта, од времена Милоја Ђака до пропасти личне акције браће Радовановић, идеја отпора режиму остала је у Србији врло снажна. Током седамдесетих година 19. века, политички отпор неправичној држави преузела је шачица фанатичних агитатора, попут Светозара Марковића, Мите Ценића и Адама Богосављевића. Њихово страдање и касније мучеништво у име праведнијег социјалистичког друштва, изазвало је дивљење многих млађих људи. Међутим, њихово пропагирање уништења саме државне машине и бирократије, представљало је још значајнији гест отпора режиму који је требало сурово казнити.

Све чешћи сукоби варошана и власти, грађана и полиције, обележили су сазревање политичке утакмице у Кнежевини. То је само једно од наслеђа либералског политичког режима, насталог у сенци топчидерског кошмара. После 1868. године, главног противника монархизма тајна полиција види у професионалном политичком агитатору из редова грађанства. Опозиционар, био он студент, учитељ, професор, судија или официр, могао је бити изложен политичким параграфима полицијских закона. У складу са новим правилима борбе, највећи притисак осетили су сами носиоци јавне речи, уредници новина и народни посланици. Услед свакодневног излагања, новинари су под непрекидним притиском власти, а цензура, новчани и лични губитци постепено би сломили и најупорније. Поједини су због својих написа и робијали, били прогоњени из земље или најчешће затварани у Пожаревцу.

На црној листи тајне полиције, сем новинара, налазили су се политичке вође опозиције и скупштински посланици. Како се радило о личностима које су могле покренути обарање владе, громким

скупштинским или јавним беседама, били су излагани много јачем притиску власти него новинари. Оптуживани су за издају и политичку заверу попут Чумића, или би скончали под врло нејасним околностима попут Адама Богосављевића. Дуга рука Милојковићеве тајне полиције, макар и са закашњењем, сустижала је главне противнике режима једног по једног.

Политички процес и ванредан судски поступак, реакција је режима на сваки озбиљнији политички отпор. Смрт потпуковника Јеврема Марковића у Аранђеловцу, 1878. године, представља претходницу чувеног Солунског процеса, одржаног 1916. године. Тада је на сасвим сличан начин монтирано суђење које је довело до стрељања потпуковника Драгутина Димитријевића Аписа. Ипак, много злокобнију процедуру политичка полиција примењивала је над упорним социјалистичким омладинцима. Они су једноставно препуштени затворским установама и болестима, које су харале по ћелијама и казаматима Кнежевине. Туберкулоза која је савладала главне носиоце левичарског покрета у Србији, открива мрачне последице упуштања у борбу са полицијском државом. Смештање политичког непријатеља на голе подове, његово држање у влажним одајама пуним људи већ оболелих од те болести, представља врло перфидан и ефикасан метод елиминације *комунаца*.

Темељит обрачун са првим весницима радикалних друштвених учења, са отвореним противницима монархије и полицијске државе, важна је одлика политичких прилика у Кнежевини Србији. Тим приступом тајна полиција штитила је не само династички поредак, већ и укупан програм владајуће варошке елите. Одбрана грађанског капитала од левокрилних покрета остаје зато важно обележје политичке сцене у Србији током позног 19. века. Рат против класног непријатеља, идеолошки је зближавао српску тајну полицију и сличне реакционарне установе других европских монархија, задојених мржњом према политичком превратнику. Из такве тајне полиције Кнежевине Србије, настала је технички усавршена политичка полиција Краљевине Србије. Она је, опет, била претеча касније Службе државне безбедности Краљевине Србије, основане тек 1916. године у изгнанству.

SUMMARY

SECRET POLICE OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA (Political violence and administrative strategies in 19th century Serbia)

It is well known that last monarchs of the Obrenovich dynasty in Serbia had sophisticated and highly organized secret police service, at the end of the 19th century. It is less known, however, that their early predecessors such were Karadjordje Petrovich and Milosh Obrenovich, also had their own systems of personal security. As crude mechanism of political power, murderous apparatus of first Serbian rulers and their intelligence networks could be traced from the early years of 19th century.

Political circumstances, which determined the curse of latter events in Serbia, made secret police mechanism volatile and potent force in the same time. Everlasting circles of vanity, betray, envy and cruelty, in the name (or against) one of two domestic dynasties, made games of the throne in 19th century Serbia quite unpredictable. Lack of authority of the monarch, combined with incredibly tin dynastic tradition in Serbia, made poor ground foundation for creation of any long lasting and stabile political formation. The emergence and the fall of an absolutistic ideal, seen in the first half of 19th century, was followed by appearance of the political party machines, which transformed a very nature of administrative power in Serbia, after year 1868.

Consequently, against all of the support of secretive police and state security apparatus, Serbian monarchs were exposed to the political dangers more frequently than it could be expected, from a country of illiterate and peaceful peasants. Death and treason, expulsion or humiliation of all of the Serbian monarchs, was most symbolic paradigm of 19. century. Contrary to that, absolutistic tendencies of monarchs and harsh policy in dealing with possible political opposition become second distinctive characteristics of those times. Dynastic war between two ruling families became one of the most important “soft spots” of Serbian state system. Violent political events, connected with fall of first four Serbian dynasts in years 1813, 1839, 1858. and 1868, showed that instability was the only constant element of this general processes. Sharp U turns, were typical outcomes in times of crises.

Those substantial anomalies were inherited from the early days of creation of modern state in Serbia. In addition, as a political mechanism, Serbian state grew way to fast, and was reformed and upgraded many times

too quickly, for its own good. Transition from autocracy to constitutional model of government, and from constitutionalism to a new party system, went on in short period of just few decades. Contrary to that and many other structural weakness of state system in Serbia, secret police as a political weapon went through continuous changes and improvements. It was transformed from a simple battle axe of an each and every ruler, to a sophisticated instrument of state intelligence, capable to seek and disable political enemy.

Interaction between secret police and state progressed significantly during the 19th century. Police state in Serbia, modeled upon continental European conception of monarchy, was established successfully in the mid of 19th century. Two decades after, with an introduction of political machines and spoil system, further changes went on. Politicized state affairs and public life, with its prominent figures – intellectuals, journalists, newspaper editors, and other members of political life, brought the question of free press and public speech under the spotlight. Political activities of the citizens and their libertarian ideas were often qualified by the secret police agents as open acts against dynastic loyalty. In other words, the very idea of liberalism, not to mention socialism, populism and radicalism, could be understood as threat against monarchy itself.

Secret police in Serbia was gradually transformed into a professional system of political surveillance. Basically, it was using technology against people's political beliefs. On the other hand, secret police methods often maximized usage of forceful, illegal methods of power, to hurt and disable political enemy, as well as the enemy of throne and dynasty. In a monarchy, such as Serbia was, this phenomenon was visible from the first moment of formation of state power, in the early 19th century. Political evolution of Serbian state, forced secret police to modernize, urbanize and diversify. The most important fact, connected with the development of Serbian secret police, was that it has endured a serious blow in year 1868, with assassination of its monarch. In shadow of that unforgivable handicap, it was further politically reconstructed, to serve as a weapon of state terrorism. If anything, its methods of work became even more devious and ruthless, justified by dynastic and political reasons and necessities. In areas of surveillance of suspicious subjects, by means of illegal censorship and technologies of occasional torture of political enemy, secret police often tended to overstep legislative limitations and boundaries.

Systematic suppression of political opposition became the ideological master plan, unifying all of the secret police activities in Principality of Serbia. However, inauguration of state security as legitimate system was never to be materialized and formalized. Not admitting that state and monarchy could be entangled in such a dishonest activity, its existence was

strongly denied by any regime in Serbia. That is why all of the secret police work was kept in utter darkness, until the very end of the 19th century. In the same time, acting under general assumption that great threats lay upon ruling dynasty, secret police in Serbia doubled its efforts to exterminate the enemy.

Aside of all the deserved critic of the public for its illegal methods and activities, secret police in Serbia had its right porpoise and reason. It was true that several potential threats to the monarchy did lurk, from three politically different sectors of Serbian society. First of those dangers could come from a massive rural rebellion of dissatisfied, illiterate peasants. Without firm political leadership, those events were the least trouble of the regimes, being most improbable and simple to crush. Secondly, monarchy was endangered from disillusioned and oppressed citizen and young intellectual. This process was evident largely from the second half of the 19th century. Though enormously fewer than peasants, deprived and pushed on the edge, citizens were far more dangerous enemies than rural masses. Living in the same urban community as the monarch, everyday dweller of Belgrade had more opportunities to harm the ruler, than rural inhabitants ever could.

Opposition through personal activism, journalism and public speeches of professional politicians, revealed a new kind of enemy. Toughened and firm, with political and ideological backbone, some citizens were prepared even to commit murderous political actions against monarchs, to defend their personal dignity. Those were lawyers and merchants, free intellectuals and people of profession and character. It wasn't strange that exactly among those social categories emerged first killers of monarchs in Serbia. It was also true that those prepared to sacrifice themselves were very few in numbers, while most of the community wasn't prepared to embrace political violence and consequent martyrdom.

Third, but most important danger to the throne came from the least expected place, from very circle of political security of the crown. Political and financial elite of Serbia, which in theory should be the strongest pillar of monarchism, in fact represented its weakest point. Professional politicians, connected closely to the secret police system, oligarchs and other high ranked official of the regime, instead of shielding the throne, were often those who organized most successfully overthrows in Serbia. Crisis of monarchism, seen in the rest of Europe as a general trend after the French revolution, had its strange and curved path in Serbia too. Oversized political role, made monarch a true victim of inevitable political reforms that were to come. Ever more blocked and restricted from power, by the mechanisms of political life and constitutional limitations, Serbian monarch still remained the main target of general anger and dissatisfaction, even if playing a second role in many political processes.

Cutting in both directions, and being a double-edged axe in hands of monarch or political elite, secret police was growing with a steady paste. From legendary exclusive power of the autocrats, as Karadjordje and Milosh were, to state security apparatus of secretive police *per se*. Main transformation from personal to state security system, came after death of Prince Michailo Obrenovich. Following constitutional changes made next year, Serbian state and political power was reshaped quite differently than before. Under a double loyalty, to the dynasty and to the political machine of the regime, political police came to be highly useful in a new world of shifting public opinion, formed in Serbia in last quarter of 19th century.

Agents of Serbian secret police were growing in numbers, focusing on a new battle ground over a mind of common subjects. Trying to “snatch” a soul of young intellectual, as a messenger of new political doctrines, fierce battle of regime against political enemy was in progress. In a country of 88% of illiterate peasants, it was important to control less than a 12% of the total urban population, those who were suspicious enough. Only those individuals, who were almost completely excluded from political turmoil’s and activities of the time, were not the targets of numerous police agents.

Using large scale of political instruments, trough a system of secret police activities, regime was capable to discover, suppress or to remove most of its enemies. Rarely physically but more often by disgracing him, shaming his face in public and putting him on a politically motivated trial, regime would eliminate most of its opponents. Threat, spoken with a soft voice, had much more result than everlasting sound of flogging, used against political enemy in the past. From time to time, however, political violence, mutiny and sedition, provoked serious outbursts of reaction from the state. It was usually masked in a form of state organized secret police examinations with massive usage of torture, while in several special cases even extrajudicial killings were practiced. Introduction of the martial law system, with enlarged discretion power of the state, enabled simplest but rather efficient techniques in elimination of the opposition.

Different and original methods of destroying the enemy of the state and dynasty were practiced, during 19th century. Brute force, more often was replaced by more sophisticated apparatus of exclusion. Generally, it was enough to hurt ones professional career or to take profitable business opportunity from him, to silence the opposition. However, biological and even chemical weapons were applied in a most ingenious fashion, when it was absolutely necessary to hurt the very chiefs of opposition. Several prominent resistance leaders dyed from poison, soon after their imprisonment, while others succumb to tuberculosis in dark and soaked prisons cells.

Secret police of the Principality of Serbia was quite capable to search, find and destroy its political targets. Combining numerous soft and hard approaches against political opposition, secret police become a serious and respectable force. Driven by immediate political interests of party leaders, and by the absence of political morality, it was capable to protect even the most unpopular regimes, to a certain point. Secret police had also become a useful tool of capitalist state and ideology, its main shield and protector. Secret war against all of the leftist social ideologies, such were radicalism, socialism and communism, will be the next important test for secret political police in Kingdom of Serbia.

Illegal police activities in the name of dynasty, state and nation, were strongly influencing political subculture in Serbia, giving it a taste of bloody and rather violent process. Narrowing a field of political discourse to a confrontation and inevitable punishment, instead to a dialogue, it made a path for rational and peaceful thought feeble and weak. Clear choice was given to the subject, to obey and not to question the actions of the political elite, or to suffer the consequences of political activism and resistance. Gradual radicalization and establishment of constant spiral of violence - from state to individual subject and back again, from oppressed individual to a regime, was a general trend to be seen in Kingdom of Serbia, in decades to follow.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА:

АС	Архив Србије
АСАНУ	Архив Српске академије наука и уметности
ЗМП	Збирка Мите Петровића
ИГ	фонд Илије Гарашанина
ИМС	Историјски музеј Србије
МУД, П	Министарство унутрашњих дела, Полицијско одељење
МП	Министарство правде
ПО	Поклони и откупи
СОС	Суд општенородни српски
V	Varia

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Србије:

- Збирка Мите Петровића
- Министарство правде
- Министарство унутрашњих дела, Полицијско одељење
- Поклони и откупи
- Суд општенородни српски
- фонд Илије Гарашанина
- Varia

Архив Српске академије наука и уметности:

- Збирка Јована Ристића
- Хартије Паје Михаиловића

Објављена грађа:

Деловодни протокол Карађорђа Петровића, приредили Миле Недељковић и Миливоје Станковић, Крагујевац – Топола, 1988

Живановић Тома, Законски извори кривичног права Србије и историјски развој његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865, Београд 1967
Записници седница министарског савета Србије 1862-1898, приредио Никола Шкеровић, Београд 1952

Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србије [за године 1835-1878]

Казнени законик и кривични судски поступак протумачени и објашњени одлукама одељења и опште седнице Касационог суда, средιο Гојко Никетић, Београд 1924

Перуничих Бранко, Београдски суд 1819-1839, Београд 1964

Перуничих Бранко, Управа вароши Београда 1820-1912, Београд 1970

Полемика Јована Ристића и српских конзервативаца 1877. године, приредио Чедомир Попов, Београд 1997,

Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825, приредили Василије Крестић и Радосх Љушић, Београд 1973

Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године, приредили Василије Крестић и Радосх Љушић, Београд 1991

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I-II, приредио Ст. Ловчевић, Београд 1931

Преписка Илије Гарашанина, 1839-1849, I, приредио Гргур Јакшић, Београд 1950

Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903, (група аутора), Београд 1988

Штампа и периодика:

- Београдске илустроване новине
- Враголан
- Геџа
- Орао велики илустровани календар
- Полицијски гласник
- Раденик
- Радикал
- Србске новине
- Српске илустроване новине

Дневници, мемоари, путописи:

Авакумовић Јован, *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад, 2008

Васиљевић Алимпије, *Моје успомене*, приредио Радош Љушић, Београд 1990,

Белешке Младена Жујовића, Београд 1902

Грујић Јеврем, *Животопис Јеврема Грујића*, приредила Зорица Петровић, Аранђеловац 2009

Дневник Бењамина Калаја 1868-1875, приредио Андрија Раденић, Београд 1976

Драгашевић Јован, *Истинске приче, аутобиографија у одломцима*, II, Београд 1891

В. Ђорђевић, *Министар у апсу*, Београд 1906.

Животопис Максима Евгеновића, Будимпешта 1877

Записи Јеврема Грујића, I, Београд 1922

Знаменити догађаји нове српске историје на кратко у везаном и простом слогу, списани Герасимом Георгијевићем, епископом шабачким, Београд 2010

Игњатовић Јаков, *Мемоари рапсодије из прошлог српског живота*, приредио Живоин Бошков, Београд 1966

Јанићије Ђурић; Гаја Пантелић; Петар Јокић; Анта Протић – Казивања о српском Устанку 1804, приредила Драгана Самарџић, Београд 1980.

Јовановић Владимир, *Успомене*, приредио Василије Крстић, Београд 1988.

Каниц Феликс, *Србија земља и становништво*, I-II, превео Глигорије Ерњаковић, Београд 1987

Кнез Милош прича о себи, приредио Милан Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989

Кропоткин Петар, *Записи једног револуционара*, Београд 1985

Крстић Никола, *Дневник; Јавни живот*, I, приредио Милош Јагодић, Београд 2005

Крстић Никола, *Дневник; Јавни живот*, II, приредио Милош Јагодић, Београд 2006

Крстић Никола, *Дневник; Јавни живот*, III, приредио Милош Јагодић, Београд 2007

Љотић Љубица, *Мемоари*, Минхен 1973

Мемоари Вукашина Ј. Петровића, приредио Слободан Турлаков, Споменик, CXLIИ, 2009

Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића, приредио Живан Живановић, Београд 1928

- Миленковић Таса, *Тасин дневник*, Београд 1910
- Милићевић Милан Ђ, *Дневник*, I, (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872), приредио Петар Крестић, Београд 2011
- Милићевић Милан Ђ, *Успомене 1833-1851*, приредио Божидар Ковачевић, Београд 1952
- Михаиловић Паја, *Дневници*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2010
- Ненадовић Матеја, *Изабрана дела*, приредио Горан Максимовић, Сремски Карловци – Нови Сад 2007
- Нинковић Нићифор, *Жизнописанија моја*, приредио Тома Поповић, Београд 1988
- Обреновић Наталија, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999
- Пироћанац Милан, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд 2004
- Пејтон Арчибалд, *Србија најмлађи члан европске породице или боравак у Београду*, превео Бранко Момчиловић, Нови Сад 1996
- Петар Мркоњић (Петар А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године*, приредили Милан Стевчић и Милорад Радевић, Београд 1983
- Петровић Аврам, *Успомене*, приредила Латинка Перовић, Горњи Милановац 1988
- Петровић Димитрије, *Ратне белешке са Јавора и Топлице, 1876, 1877. и 1878, II*, приредио Драгоје Тодоровић, Београд 1979
- Поповић Сретен Л, *Путовање по новој Србији*, приредио Ђуро Гавела, Београд 1950
- Сећања Алексе Симића на Књаза Милоша, приредио Радош Љушић, Горњи Милановац 1997
- Стефановић-Виловски Тодор, *Светли и тамни дани : из мојих успомена*, Београд 1985
- Тодоровић Пера, *Српска ствар у Старој Србији : Успомене на краља Милана*, приредила Латинка Перовић, Београд 1997
- Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, приредио Драгослав Страњаковић, Београд 1939
- Христић Никола, *Мемоари 1840 – 1860*, приредио Витомир Христић, Београд, 2006
- Ценић Мита, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1881

Монографије:

- Алимпиић Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпиића*, Београд 1892
- Арсенијевић Лазар, *Живот и прикљученије Карађорђа*, приредио Радомир Поповић, Београд 2004

- Арсенијевић Лазар, *Историја Српског Устанка*, I-II, Београд 1988
- Бессариа Cesare, *An Essay on Crimes and Punishments*, London 1775
- Богдановић Бранко, *Два века полиције у Србији*, Београд 2002
- Васић Павле, *Србија у рату и миру униформе српске војске 1808 - 1918*, Београд 1980
- Васиљевић Тихомир, *Борђе Д. Ценић развој кривичноправне мисли у Србији XIX века*, Београд 1987
- Влајинац Милан, *Згон или кулучење ван места становања од Средњег века до наших дана*, Београд 1932
- Гавриловић Михаило, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909
- Грубач Момчило, *Телесна казна у Србији од Првог српског устанка (1804) до њеног укидања (1873)*, Београд 2004,
- Делимо Жан, *Страх на Западу (од XIV до XVIII века) опседнути град*, I-II, превео Зоран Стојановић, Нови Сад 1987
- Ђукановић Илија, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, I-II, Београд, 1990.
- Ђурић-Замоло Дивна, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд 1988
- Живановић Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, Београд 1929
- Живојиновић Драгољуб, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, Београд 1994
- Zuckerman Fredric, *The Tzarist Secret Police Abroad : Policing Europe in a Modernising World*, New York 2003
- Јанковић Драгослав, *Српска држава првог устанка*, Београд 1984
- Јанковић Иван, *На белом хлебу смртна казна у Србији 1804 – 2002*, Београд 2012
- Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990
- Јовановић Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада : Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1990,
- Јовановић Слободан и Кумануди Коста, *Основи јавног права Краљевине Србије*, Београд 1909
- Карацић Вук, *Историјски списи*, I-II, Београд 1969
- Карацић Вук, *Српски ријечник*, Београд 1977
- Куниберт Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, превео Миленко Веснић, Београд 1901
- Liang Hsi-Huey, *The Rise of modern police and the European state system from Metternich to the Second World War*, Cambridge 1992
- Љушић Радош, *Вожд Карађорђе*, I-II, Београд 2000
- Љушић Радош, *Кнежевина Србија (1830 – 1839)*, Београд 1988
- Љушић Радош, *Књига о Начертанију национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Крагујевац 2003
- Љушић Радош, *Прво намесништво (1839-1840)*, Београд 1995

- Марковић Радосав П, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд 1939
- Милановић Јасмина, *Аћим Ђумић*, (рукопис магистарске тезе), Београд 2006
- Милићевић Милан Ђ, *Карађорђе у говору и твору*, Београд 1990
- Милићевић Милан Ђ, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1959
- Милосављевић Богољуб, *Полицијске установе у време Првог српског устанка*, Београд 2004
- Мирковић Зоран, *Карађорђев законик*, Београд 2006
- Митровић Катарина, *Топчидер двор кнеза Милоша*, Београд 2008
- Ненадовић Константин, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара Ђорђа врховног војска, ослободиоца и владара Србије и живот његових војвода и јунака*, I, Београд 1971
- Никић Федор, *Локална управа у Србији у XIX и XX веку*, Београд 1927
- Николић Драган, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш 1991
- Новаковић Стојан, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд 1988,
- Оружје и војна опрема*, каталог збирке Историјског музеја Србије, Бошко Љубојевић и Бранко Богдановић, Београд, 2011
- Павловић Леонтије, *Смедеревске штампарије и појава најстаријих листова Народна воља и Фењер 1875-1876. године – расађивача социјалистичких идеја*, Смедерево 1970
- Папазоглу Димитрије, *Кривично право и правосуђе у Србији 1804-1813*, Београд, 1954
- Pellicani Luciano, *Revolutionary Apocalypse: Ideological Roots of Terrorism*, London 2003
- Перовић Латинка, *Српски социјалисти 19. века*, Београд 1995
- Петровић Растислав, *Адам Богосављевић*, Београд, 1972
- Поповић Радомир, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003
- Протић Ђорђе, *Рјечник закона, уредба, уредбени прописа и пр. у Књажевству Србији од 1827. до 1854. год*, Београд 1858
- Раденић Андрија, *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871-1918)*, I, Београд 1977
- Селимовић Меша, *За и против Вука*, Београд 1987
- Taylor David, *The new police in nineteenth-century England*, Manchester-New York 1997
- Тодоровић Драгоје, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд 1974
- Fosdick Raymond, *European police systems*, New York 1916
- Foucault Michel, *Security, Territory, Population*, New York 2007
- Фуко Мишел, *Надзирати и кажњавати*, превела Ана А. Јовановић, Сремски Карловци – Нови Сад, 1997

Hobsbawm Eric, *Bandits*, London 2000

Ценић Ђорђе, *Објасненије Казнителног законика за Књажество Србије*, Београд 1866

Чланци, студије, прилози:

Adanir Fikret, *Semi-autonomous forces in the Balkans and Anatolia*, Cambridge History of Turkey, III, Edited by Suraiya N. Faruqi and Kate Fleet, Cambridge: „Cambridge University Press“, 2006

Антић Чедомир, *Историја једног доушника*, Годишњак за друштвену историју, VI/3, 1999

Б. Богдановић, *Униформе жандармерије и полиције*, Службено одело у Србији у 19. и 20. веку, Београд 2001

Вукићевић Миленко, *Из војних установа Карађорђевог времена*, Годишњица Николе Чупића, XXXI, 1912

Жујовић Живојин, *Вика са земунске обале*, Сабрана дела, I, Београд 1974

Љушић Радош, *Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила*, Србија 19. века, II, Београд 1998

Митровић Катарина, *Двор кнеза Милоша Обреновића*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд 2006

Неколико примеченија на књигу Славени у Турској од Кипријана Роберта састав Јакова Живановића, Споменик, VI, 1890

Поповић Радомир, *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, Miscellanea, XXIV

Раденић Андрија, *Драгиша Станојевић, живот, рад и идеје*, Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914, Београд 1973

Раденић Андрија, *Тополска Буна*, Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914, Београд 1973

Живковић Новак, *Гургусовачка кула и њени затвореници 1844. године*, Развитак, бр. 1, VIII/1968

Станојевић Драгиша, *Династијашима*, Земун 1870

Sadat Deena, *Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century*, Journal of Modern History, Vol. 44, No. 3 (1972)

